А л е с ь   П а ш к е в і ч

СІМЪ ПОБѢДИШИ

Раман, эсэ

Мінск, Кнігазбор, 2012

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)
П22

Пашкевіч, А.
П22 Сімъ побѣдиши : раман, эсэ / Алесь Пашкевіч. — Мінск : Кнігазбор, 2012. — 260 с.
ISBN 978-985-7057-16-0.

Раман «Сімъ побѣдиши» — пра ўладу тыранаў і ўладу слова. Расповед вядзецца ў двух часавых зрэзах: XVI стагоддзі і ў нашым часе. У цэнтры тэксту — тры галоўныя пары персанажаў-двайнікоў: цар Іван Жахлівы (Грозны) — і сучасны дыктатар Іван Мароз; мітрапаліт, які ўзвёў цара на трон, — і прафесар-гісторык, які дапамог свайму быламу студэнту выйграць прэзідэнцкія выбары; першадрукар Іван Федаровіч (Фёдараў) — і тэлежурналіст Іван Федарэнкін. А яшчэ — Кацярына Ягелонка, пляменніца караля Жыгімонта, якая не скарылася маскоўскаму цару і стала каралевай Швецыі, — і студэнтка Кацярына…

«Усё знікае, але нічога не змяняецца» — асноўны лейтматыў рамана. А перамагае ў выніку не сіла, а любоў. І — слова.

У кнігу ўвайшлі і выбраныя эсэ аўтара.

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)

ISBN 978-985-7057-16-0

I

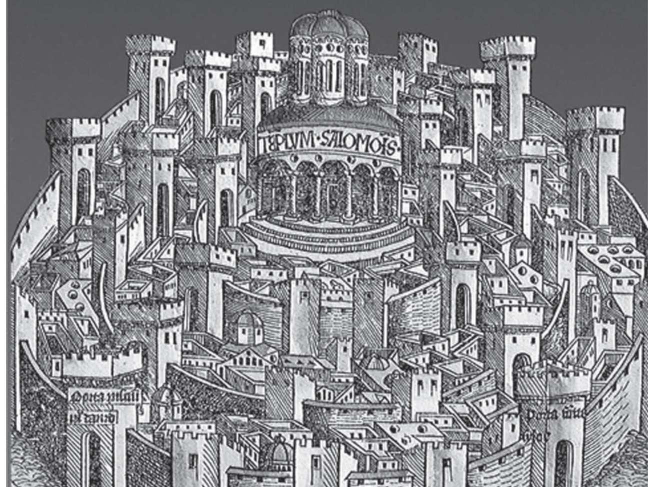

Сімъ побѣдиши

Раман

Усё знікае —
нічога не змяняецца.

0

Верасень 2013 года

«Калі б страх ратаваў ад смерці, зайцы жылі б вечна», — падумаў ён і выклікаў ліфт. Зіхоткія дзверы расчыніліся бязгучна. «Цывілізацыя», — хітнуў галавой Заяц і націснуў на ніжнюю кнопку. Спусціўся ў доўгі тунэль вакзальнага перахода, па пандусе скаціўся на інвалідным вазку да шкляных дзвярэй метро, перад якімі «цывілізацыя» і скончылася: а як адчыніць? Нахіліўся, адпіхнуў, але вазок ад'ехаў назад.

Тое заўважыла маладжавая брунетка ў кароткай чорнай сукенцы з вертыкальнымі хвалямі стразаў на спіне — і прытрымала спружыністыя дзверы. Але праём быў малы, і кола некалькі разоў чаплялася за металічны стаяк. Нарэшце выкаціў і ўсміхнуўся маладзіцы:

— Дзякуй, прыгажунька. Дай Бог табе здароўя.

Яна таксама ўсміхнулася, паглыбіўшы на шчоках сімпатычныя ямінкі:

— Вам таксама...

І пацокала на бліскучых абцасах да турнікетаў. А ён толькі цяпер зразумеў, што не ведае, як і дзе плаціць за жэтон ці нейкую картку. Усё, здавалася, прадумаў дасканала, а вось гэта...

— Калі ласка, праязджайце, — заўважыла ягоную збянтэжанасць кантралёрка і адкінула ланцужок. — Ды не бойцеся, другім разам заплоціце... Маладыя людзі! — спыніла яна даўгалыгіх

хлопцаў. — Дапамажыце дзядулю на эскалатары... Дадумаліся ж наверсе ільготы адмяніць...

Заяц спыніўся каля краю платформы, бліжэй да аграмаднага люстэрка — каб патрапіць у першы вагон. Дыхнула прахалодай і чыгуначнай змазкай, пасля чаго з цемры насцярожана бліснулі фары электрычкі. Паміж бетонам з жоўтай паласой і вагонам — з паўпядзі прастора, адолець якую дапамог вусаты чалавек у форме машыніста метрапалітэна з моднымі зацемненымі акулярамі.

— Асцярожна, дзверы зачыняюцца! Наступная станцыя «Лістападная», пераход на «Зарэчную» лінію, — няспешна прагучала дыктарская абвестка.

Цягнік крануўся і пачаў набіраць разгон. «Вусач-машыніст» падышоў да дзвярэй — не тых, на якіх бялеў надпіс «Не прислоняться!», а амаль нябачных дзвярэй у кабіну, замкнёных знутры, — дастаў з кішэні фіялетавага пінжака адмысловы накідны ключ, крутануў некалькі разоў і, зірнуўшы на інвалідны вазок, незаўважна націснуў на нікеляваную ручку. Дзверына ціха зачынілася за ім.

— Служба бяспекі метрапалітэна! — выгукнуў «Вусач» зніякавеламу кіроўцу. — Паступіла інфармацыя, што на лініі — п’яны. Праверка. Калі ласка, дыхніце вось сюды, — ён узняў невялікі балонік, нахіліўся над машыністам, у вачах якога выявілася неўразуменне, і нечакана пшыкнуў у твар. Машыніст быў усхапіўся, але імгненна асунуўся, а «Вусач» апусціў фортку, затым адсунуў беспачуццёвае цела і піхнуў рычаг хуткасці ад сябе: цягнік запаволіў рух.

У той час Заяц дастаў са скуранога дыпламата, прывязанага да білца інваліднага вазка, загадзя ўключаны ноўтбук, па электроннай пошце адаслаў невялічкі тэкст — і зноў схаваў.

Цягнік спыніўся. Патухлі лямпы асвятлення — і эканомна ўспыхнулі запасныя, па дзве на вагон. За шклом вокнаў знерухомела шурпатая сцяна тунэля.

— Паважанае спадарства, просім не хвалявацца... — прагучаў у дынаміках спакойны голас «Вусача». — На лініі — збой электранапругі. Праз некалькі хвілін рушым зноў. Кіраўніцтва метрапалітэна выказвае вам свае прабачэнні. — А затым той жа голас загучаў у рацыі галоўнага дыспетчарскага пульта: — Увага! Састаў № 8 першай лініі захоплены тэрарыстамі і, замініраваны, знаходзіцца паміж станцыямі «Вакзальная» і «Лістападная». Усе патрабаванні нашай групы — на электроннай пошце Адміністрацыі прэзідэнта. Папярэджваем: з абодвух бакоў электрасастава выстаўленыя сэнсарныя відэакамеры. Пры першым выяўленні якіх-небудзь дзеянняў спецслужбаў цягнік з пасажырамі будзе ўзарваны! Гэта не жарт! Канец сувязі...

Чэрвень 1429 года ад Нараджэння Хрыстовага

Калі манах пакінуў пячору, пачало ўзыходзіць сонца.

Усю ноч ён маліўся, а над светам грукатала навальніца. Маланкі распорвалі неба, падалі ў марскую бездань і — атушаныя — распырскваліся па наваколлі. І тады ўзрываўся гром, стагналі зямля і горы, страшнае рэха кацілася з вышыняў — нібыта ўадначас заходзіліся тысячы іерыхонскіх трубаў ці насмерць біліся за прастору дахрысціянскія Ярыла і Зеўс.

І перакульвалася неба, і расцякалася вадою па горных стромах, і нельга ўжо было зразумець, дзе ніз і дзе верх, дзе сцяжына людская, а дзе Божая, дзе ўява і дзе жыццё.

Затым усё аціхла. І было чутна, як словы зліваліся з шаптаннем нястомных раўчукоў, па якіх неба сцякала ў недалёкае мора.

А калі ўзышло сонца, манах-адзінец пакінуў пячору.

Тут, на Афоне, ён жыў з сонцам і ветрам, сыціўся зямнымі дарамі, мацаваўся святым духам. І прасіў Бога назаўсёдна ўзвысіць яго тут — аднак нядаўні сон змусіў пакінуць скіт ды спусціцца ў зямныя клопаты…

Дарога адабрала ўсе старэчыя сілы, але ён не адчуваў гэтага. Не адчуваў ні збітых ног, ні задубелай ад глеістай гразі тогі, ні спапяляльнай смагі. Ішоў ды ішоў, гохкаючы кіем, сунуўся ды поўз, калі строміўся горны схіл. Радаваўся дзённаму святлу, а кароткія ночы праводзіў у сонным памараку. Ды крочыў далей — аж пакуль не ўбачыў перад сабой манастырскія вароты.

Сілаў узняць жалезнае кольца і пастукаць ужо не засталося. «Дзякуй табе, Божа», — вымавіў ці падумаў манах — і страціў прытомнасць.

Першымі яго заўважылі рыбакі, якія прывезлі з Салонікаў муку і воск. Яны занеслі старога за манастырскія сцены, паклалі ў цень кіпарыса ды паведамілі ігумену Нілу. Калі той прыйшоў, манах ужо агоўтаўся ды радасна глядзеў на царкоўны крыж.

— Брат Філафей?.. Вітаю цябе, богалюбівы сябар! Пасля нялёгкай дарогі зрабі ласку: будзь госцем у маёй келлі, — ігумен азірнуўся на маладога келейніка, каб той дапамог, але стары манах нечакана ўпаў да іхніх ног.

— Эўлагітэ!* — прашаптаў ён традыцыйнае афонскае прывітанне, перахрысціўся і пачаў прасіць даравання, але словы патаналі ў перасмяглай глотцы.

— О Кірыёс**, — крыху збянтэжыўся ігумен. Ён паслаў келейніка па ваду і паспрабаваў падняць старца Філафея, але той зноў лёг на зямлю і апантана зашаптаў:

— Паляць цела маё грахі непагасныя, каменнямі іхнімі рукі й ногі абцяжараныя, і няма мне даравання за тое, што выпрасіў я ў Бога скіт высокі — ды пакінуў яго…

Слёзы цяклі па худых шчоках, па глыбокіх маршчынах, па крывавых драпінах. У сівую бараду ўблыталіся некалькі сухіх лістоў айвы і алівы: пячора Філафея была ў Каруле, найвысокім і найсуровым афонскім месцы…

---

* Дабраславіце! (*Грэч.*)

** Гасподзь дабраславіць (*грэч.*).

Ігумен Ніл прысеў да старца і пачаў гладзіць ягоны хітон, правільней — тое, што засталося ад яго пасля доўгага пустэльніцтва. Філафей — ягоны папярэднік на ігуменстве, дванаццаць гадоў таму падаўся ў пустэльніцкі скіт — і з'явіўся нібыта з іншага свету…

Прыбег келейнік. Хоць Філафей і не піў ужо трое сутак, але вадзе не абрадаваўся: зрабіў тры невялікія глыткі ды аддаў карэц. І, укленчыўшы, загаварыў гучней:

— Як вучыў айцец Іаан, Сінайскі ігумен: пакінуўшы людскую маяту, больш не дакранайся да яе, бо страсці зручна зноў вяртацца. Маліцеся, браты мае ў Хрысце, каб страсці тыя мной зноў не апанавалі…

Ігумену і келейніку ўдалося ўзняць манаха з каленяў ды адвесці ў трапезную. Але і ад сціплай манастырскай ежы ён адмовіўся:

— Не магу я сыціць цела, не спатоліўшы перш душу малітваю, а вочы — сузіраннем святых іконаў. Пакіньце, браты любыя, мяне ў адзінотнай малітве, а потым я распавяду вам аб прычыне майго прыходу…

Філафей так і не ўвайшоў у царкву: як укленчыў перад каменнымі прыступкамі, так і сам скамянеў на ўвесь астатні дзень. Вусны дрогка шапталі словы да Усявышняга, а вочы — па-ранейшаму глыбокія і маладыя — іскрыліся слёзнай мілатою ды глядзелі некуды наперад праз царкоўныя сцены, праз час і прастору…

Стук драўлянай калатухі абудзіў яго. Была сярэдзіна начы, і манахаў звалі на службу. Афон пачынаў малітву за дабрастаянне свету, і Філафей разам з усімі, але апошнім, увайшоў у храм. Усё ахутваў змрок, толькі мігцелі пад іконамі некалькі цьмяных лампадак. Але ён памятаў тут кожную пядзю…

Прачыталі ўрачыстую паўночніцу, адслужылі ранішнюю з паліелеем, і калі заспявалі Херувімскую — надышоў світанак.

— Кірые элейсон! — прагучала справа ад алтара.

— Госпадзі, памілуй! — паўтарыў-падхапіў нізкі голас…

Анічога не здольна перадаць адчуванне вечнасці і ўзнёсласці так, як грэчаскія царкоўныя песняспевы…

Пасля літургіі манахі перайшлі ў трапезную, дзе з нагоды нядзельнага ранку да гарбаты з хлебам дадалі мёд, халву і тахін. Усе павольна расселіся на лавы, ігумен запрасіў у галаву стала старца Філафея, але той зноў адмовіўся ад ежы і пайшоў да ўзвышэння чытаць: у манастыры падчас трапезы гучалі жыціі святых. А затым, калі ўсе паснедалі і яшчэ раз агульнай малітвай падзякавалі Стваральніку за мілату, Філафей папрасіў слова.

— Браты мае ў Хрысце, — мовіў ён ціха, — хацеў я закончыць шлях свой у пячоры пустэльніка і там перадаць дух свой літасціваму Богу. Ды спадобіў Ён мяне, грэшнага, на іншае: паслаў недастойным вачам маім сон нечаканы. Разбудзіла ў ім мяне Дабраслаўная афонская апякунка і Усяшчодрая роду нашага заступніца Маці Божая ды сказала: «Не спі, чалавеча! Глянь, не світанак на ўсходзе разгараецца, а полымя душагубнае». І паглядзеў я на ўсход, і сэрца маё анямела. Убачыў я сцены Царгорада ў агні дымным, а над Храмам Саборным — двух галубоў. У дзюбе ў белага — пшанічны колас. Чорны голуб дзяўбе яго, і з коласа не зярняты сыплюцца, а словы Божыя. І ўпала першая сцяна канстанцінопальская! І зноў стукнуліся галубы, і другая сцяна абвалілася. І трэці раз стукнуліся — і знікла сцяна Верхняга горада. І гром трубны загучаў нада мной! І ўбачыў я, як вадой вуліцы запаўняюцца,

як рушыцца купал саборны, а на алтар белы голуб падае… «Ідзі і раскажы», — мовіла Апякунка Нябесная, і ўбачылася мне, як у полымі словы Божыя гарацьь — кнігі Святога Пісання… — па трапезнай прабег трывожны ўздых, і старац узвысіў голас: — «Ідзі і раскажы», — паўтарыла Валадарка Цноты, і ўбачыў я, як увайшла Яна ў агонь, і з'явілася непашкоджанай, і паклала на ваду кнігу, і сказала: «Вось цела Сына майго». І разгарнула кнігу, і перст свой да радкоў прыклала, і сказала: «А гэта кроў Ягоная. Ідзі і раскажы…», — старац памаўчаў і закончыў: — Пасля таго сну і спусціўся я са скіта свайго. І не стамлюся прасіць вас, браты любыя, аб малітвах…

Ён перахрысціўся і памкнуўся быў выйсці з трапезнай, але манахі кінуліся, перабіваючы адзін аднаго, распытваць, што абазначаюць тыя нябесныя знакі.

— А тое, што чакаюць народ Хрыстовы новыя выпрабаванні, — Філафей наблізіўся да ігумена, паклаў яму на плячо сваю дрыготкую руку, пранікнёна паглядзеў у вочы ды падрахаваў: — Пройдзе два разы па столькі, як я пакінуў манастыр, і Царград — Канстанцінопаль — захопяць чужынцы. І ты, добрапрыстойны брат Ніл, мусіш адправіцца да патрыярха і папярэдзіць яго аб небяспецы. Не ўваскрэснуць таму, што не памерла… Але цела Божага ад крыві Ягонай адлучаць нельга. У Канстанцінопалі захоўваецца найбагацейшы скрыпторый. Не дай яму знікнуць! Ратуй слова Збаўцы!

— Брат Філафей… — голас ігумена задрыжэў. — Разам і ў малітвах, і ў справах клапаціцца аб тым будзем.

— Не наканавана таму збыцца, — прачула ўсміхнуўся афонскі старац. — Праз сем дзён Усявышні пакліча мяне на суд свой строгі…

* * *

Верасень 1429 года

Гарэла сонца над святой гарой, і каб не мружыцца, ігумен Ніл насунуў на сівыя бровы востраканечны куколь выцертага схімніцкага хітона. Чорная тканіна, сшытая зверху над галавой, разрэзы на рукавах — усё сведчыла пра строгасць і пакору абранага жыцця, адасобленага ад свету…

Бераг адплываў далей і далей, а Ніл не мог адарваць ад яго свайго блакітнага позірку. Што было ў ягоных вачах, у якіх люстраваліся мора і неба, смутак і надзея? Што, акрамя малітвы, было ў ягонай душы?

Калі адышоў да Бога старац Філафей, у манастырскай царкве заплакала ікона Божай Маці «Траяручыца», а наранíцу пасля пахавання старца ў келлю ігумена ўляцеў белы голуб: сеў на падваконне і не варушыўся ўвесь час малітвы…

І тады ігумен вырашыў адправіцца ў Канстанцінопаль да патрыярха — распавесці пра Філафееў сон ды папрасіць святой парады.

Афон з карабля ўжо здаваўся невялікай даланёй — толькі заручальны пярсцёнак хмаркі завісаў над гарой. Там — падумалася ігумену — і злучалася неба з зямлёй.

…Яшчэ ў язычніцкія часы на паўвостраве ўзвышалася пазалочаная статуя Апалона, а на гары быў ягоны храм. І само месца звалася Апаланіядай. Пазней там узвялі храм Зеўса, якога па-грэчаску звалі Афос (Афон). Цяпер жа і да заканчэння свету той край з нябесным спалучаны імем Божай Маці. Калі яна плыла да Лазара Чацвёрадзённага на Кіпр, на моры раз’юцілася бура — і карабель прыбіла да скалістага афонскага берага. Гавораць, калі святая Марыя ступіла на яго, статуя Апалона павалілася…

— Дык ці будзе, ойча, у нас добры ўлоў? — спытаў ігумена старэйшы рыбак (напрыканцы шляху збіраліся закідваць невад — каб прадаць рыбу на канстанцінопальскім рынку).

Ігумен Ніл усміхнуўся, правёў пальцамі па мяккай барадзе і мовіў:

— Я ж не варажбіт, чалавеча. Нікому са смяротных не дадзена знаць пра жыццёвую лоўлю. На тое ёсць вечны лавец душаў — Бог наш нябесны. Папрасіце ласкі Ягонай — і будзе вам улоў…

Яшчэ тры разы вынырвала з марскіх глыбіняў і атухала ў паружавелай вадзе вераснёвае сонца, пакуль іхні карабель скінуў якар на дно бухты Залаты Рог.

Кажуць, выспа — вароты Басфора — нагадвае галаву арла. Арол з дзвюма галовамі — герб Усясветнай Канстанцінопальскай Патрыярхіі і цяперашняй імператарскай дынастыі Палеалогаў.

У даўнія часы грэкі-каланісты заснавалі на выспе горад Візантыя ў гонар свайго правадыра Візанта. Затым ён стаў новай сталіцай Рымскай імперыі і назваўся Канстанцінопалем — у памяць пра першага хрысціянскага імператара Канстанціна Вялікага. З Рыма, Афінаў, Эфеса ды іншых гарадоў сюды звозілі лепшыя скульптуры, каштоўныя рукапісы ды таленавітых архітэктараў.

Прайшла пасля таго тысяча гадоў, а прасолены Мармуровым морам ды ўсушаны высокім сонцам горад выглядаў маладым і бадзёрым. Як і раней, сцякаліся на форум — рынкавую плошчу — гандляры і купцы, узвышаўся над засмяглай у спёцы зялёнінай і квеценню Букалеон — імператарскі палац, за ім — жоўтыя каменныя сцены цырка, тэатра, ніжэй, уздоўж пыльных выпетраных вулак — двух-трох-

павярховыя дамкі з аркадамі, грамадскія лазні, якія ледзь не ўсутыч ляпіліся да старой сцяны.

Цяпер жа горад пераліўся і праз тую, і цераз новую сцяну: яго абараняли ўжо тры рады каменнай цвержы з глыбокімі забраснелымі ірвамі перад кожнай і дзевяноста шэсць вартавых вежаў. І сем абшытых тоўстымі металёвымі лістамі брамаў.

Калі стомлены дарогай ігумен з дапамогай келейніка спускаўся ў лодку, штось бліснула ў ягоных вачах.

— Хвала Табе невымерная, Нябесны Стваральнік, — прашаптаў Ніл і перахрысціўся.

На асмужаным даляглядзе вынырнуў пазалачоны купал Святой Сафіі.

Толькі напрыканцы трэцяй варты* афонскі ігумен патрапіў у Верхні горад. Патрыяршы спраўнік запрасіў у гасцёўню, дзе манахі — Ніл і ягоны келейнік — маглі памыцца і адпачыць.

— Яго Вялікасць Боская Усесвяцейшасць Архіепіскап Канстанцінопальскі—Новага Рыма і Усясветны Патрыярх, — паведаміў ён, развітваючыся, — зможа прыняць вас пасля вячэрні.

Службу ў Святой Сафіі яны аніяк не маглі прапусціць — калі б нават раскрыліся нябёсы над Вечным горадам і загулі трубы іерыхонскія. Келейнік наведваў храм упершыню, а ігумен Ніл у свае маладыя гады быў ягоным дыяканам — ды таксама адчуў першасную акрыленасць ад сузірання велічных сценаў. Унутры яны, як і падлога, да самага мазаічнага ўзвышша пакрытыя прыроднымі

* Па старадаўняй традыцыі суткі ў Канстанцінопалі падзяляліся на восем вартаў. Вояў на гарадскіх сценах змянялі праз тры гадзіны — адну варту.

роспісамі мармуру з белымі, бірузовымі і вогненна-карычневымі вертыкальнымі разводамі… Вось і Харалагін, дзверы, праз якія можна выйсці на каменны пандус і дабрацца на верхнюю галерэю — узняцца да залачоных архангелаў і зверху ўвабраць у дрыготкую душу храмную прастору…

Аграмадны купал, які — здавалася звонку — уціскаў святыню ў грэшную зямлю, унутры на далонях двух нефаў выглядаў лёгкім і ўзлётным. Можа — ад сонечнага вянка ўрэзаных у яго авальных вокнаў, можа — ад гонкіх фрэсак, можа — ад высозных калонаў, а можа — ад намоленых слоў, што прагучалі ў храме і ўжо не змяшчаліся ў ім.

Але тым малітоўным словам было прасторна ў манаскіх душах, якія таксама ўзнімаліся да нябеснага купала…

— Эўлагітэ! — ігумен упаў на калені, калі патрыярх увайшоў у свой тронны пакой — пераапрануты, у простым падрасніку. На галаве замест сферычнай клабукі — белая скуфія.

— Бог дабраславіць, мой дарагі брат! — адказаў патрыярх і таксама ўкленчыў перад госцем. — Думаў, ужо і не пабачу тваю мудрую сівізну.

Яны абняліся і прыселі на лаву, прыстаўленую ўздоўж сцяны з высокім арачным акном. Леваруч ад іх на пакрытым дарагім дыванам узвышэнні стаяў залачоны трон з аксамітнай падушкай і доўгімі кутасамі.

Патрыяршы трон ніколі не пуставаў: на ім месцілася кніга старадаўняга рукапіснага Евангелля ў залатых вокладках. Па абодва бакі трона — гліняныя вазы-гаршкі з доўгімі пальмавымі галінамі. Просты ж драўляны пасад патрыярха быў пад узвышэннем, але ўладыка сеў побач з госцем.

— Ці добрай была дарога? І як цячэ жыццё Божае на Афоне?

— Хвала Богу, і дарогі, і жыццё нашае добрыя, — пачаў Ніл — і спыніўся, не ведаючы, як падступіцца ў размове са сваім клопатам, але патрыярх нібыта адгадаў ягоныя думкі:

— Аднак бачу пакутнае ў вачах тваіх: гавары.

— На дванаццатым годзе чорнага скіту адкрылася нашаму старэйшаму брату Філафею відзежа нябесная: Маці Божая паказала яму бой двух галубоў, чорнага з белым. І ўбачыў брат наш Божы… смерць Канстанцінопаля і разбурэнне Святой Сафіі… — ігумен сполашна перахрысціўся і адвёў ад патрыярха вочы.

Праз акно ў залу запаўзалі вечаровыя цені. Бліснула пад нізкімі промнямі астылага свяціла залатое акаймленне Евангелля на патрыяршым троне — і адлюстравалася ў блакітных зрэнках ігумена.

— Гавары далей, — загадаў-папрасіў патрыярх.

Ігумен уздыхнуў, нервова скрыгатнуў зубамі — ажно зварушыліся абветраныя жаўлакі — і прадоўжыў:

— Апякунка Нябесная спусцілася ў агонь высокі, у якім гарэлі словы Божыя — кнігі Святога Пісання… «Ідзі і раскажы», — загадала Валадарка Цноты старцу Філафею, і ўбачыў ён у тым сне, як з'явілася Бязгрэшная з агню, і паклала на ваду кнігу, і сказала: «Вось цела Сына майго». І разгарнула кнігу, і перст свой да радкоў прыклала, і сказала: «А гэта кроў Ягоная»…

Патрыярх устаў, прайшоў да трона, укленчыў перад Евангеллем:

— Госпадзе, Божа мой! Ты паставіў зямлю на цвёрдых асновах: не пахіснецца яна векавечна! — прашаптаў словы псалма і, не паварочваючыся да ігумена, спытаў:

— І як брат Філафей тлумачыў сваю відзежу?

— Загадаў адпраўляцца да Вашай Усесвяцейшасці і папярэдзіць аб небяспецы. «У Канстанцінопалі захоўваецца найбагацейшы скрыпторый, — мовіў. — Ратуйце і пашырайце слова Хрыстова. Цела Божага ад крыві Ягонай адлучаць нельга»…

— І якім чынам ратавацца Святому гораду? Мне, можа, ігумен, пайсці да імператара і папрасіць яго новую сталіцу заснаваць, калі гэтай вы смерць прарочыце?! — у словы патрыярха ўпляталіся ноткі абурэння: — Канстанцінопаль цяпер як ніколі моцны. Рыхтуецца Фларэнтыйскі сабор і падпісанне царкоўнай уніі з Рымам… І туркі цяпер аслабленыя: Цімур-мангол на Анкары надоўга сілу з іх выбіў. Успомні, як восем летаў таму Мурат Другі насмеліўся напасці на Канстанцінопаль — і што з таго сталася?! — патрыярх трывожна памаўчаў, падышоў і зноў прысеў да ігумена: — Ідзі з Богам, браце Ніл. Дзякуй за расповед. Адпачні, колькі трэба, ды вяртайся мацаваць веру Хрыстову ў душах манаскіх…

Яны расцалаваліся і развіталіся.

…А ноччу ў патрыяршы сон увайшла сумная Нябесная Апякунка. У правай руцэ яна трымала раскрытую вогненную кнігу, а левай гладзіла канстанцінопальскага ўладыку і шаптала: «Вось цела Сына майго». І кнігу бліжэй падносіла… «А гэта кроў Ягоная», — і пераставала гладзіць, і праводзіла пальцам па радках. І адышла ў вогненную сферу, адкуль яшчэ доўга чуліся Ейныя словы: «Рабі, Іосіф, што засведчана… Перад ранкам пакажацца табе трэці знак»…

Яшчэ да ўзыходу сонца патрыярх упаў ніцма перад іконаю Маці Божай і доўга маліўся, а калі ўстаў — святло ўжо разыходзілася па храме. Там яго адшукаў спраўнік — хацеў паведаміць пра

нейкі клопат, але ўзрушана застыў, прыкрыўшы рукою рот. Патрыярх неўразумела нахмурыўся, ды служка нават не варухнуўся: як прыкіпеў вачыма да іканастаса. Азірнуўся патрыярх — і яго як дзідай працялі: упершыню заміраточыла старадаўняя ікона Божай Маці…

Ён зноў кінуўся перад ёй на калені і ўмольна зашаптаў:

— Апякунка Нябесная! Злітуйся і дапамажы нам, грэшным… Выратуй і зберажы!.. — па яго сухіх шчоках пабеглі слёзы. Затым дрыготкім голасам папрасіў спраўніка: — Пакліч сюды афонскага ігумена…

Але той, правёўшы ноч у малітве, як толькі прагучала першая варта — рушыў са сваім келейнікам да карабельнай прыстані. Там яго і адшукаў спалоханы спраўнік. І вось ігумен — зноў у троннай зале.

— Сядай, браце, на маё месца, — паказаў яму патрыярх на свой пасад, — а я, грэшны і сляпы, буду каля ног тваіх літасці прасіць, — і ўкленчыў перад ігуменам. Той усё зразумеў і асунуўся-звяў каля патрыярха.

Яны абняліся і плакалі, не маючы сілаў на словы. І слёзы былі іхнімі словамі.

Так і сядзелі: адзін насупраць другога.

— Што яшчэ распавёў брат Філафей? Што сам аб тым думаеш?

— Думаю, што храм унутры кожнага з нас, і калі ёсць вера — ніводзін вораг яго не разбурыць. А ў кожнай душы павінна быць слова Божае. Думаю, — ігумен натхнёна зірнуў патрыярху ў вочы, — святую Канстанцінопальскую бібліятэку небяспечна захоўваць у адным месцы…

— Прапануеш перавезці скрыпторый?

— Так, часткова. Падзяліць, скажам, на тры трацiны — і ў спакойнае месца, пад апякунства

братоў праведных… «Чаму сонца асвятляе ўсю зямлю? — казаў нам брат Філафей. — Бо вандруе па ўсім свеце. Так і святыя кнігі павінны асвятляць усе землі Гасподнія. Асабліва тыя, дзе мала святла»…

Зноў доўга маўчалі.

— І яшчэ… — абудзіўся ігумен. — Варта шырыць Евангелле й словы апосталаў ды святых айцоў Царквы Хрыстовай. Некалі пры патрыярху Фоцію квітнела вялікая школа перапісчыкаў. Дзейнасць яго вучня асветніка Канстанціна-Кірыла ад балгараў да русаў увасобілася ў літарах і словах. І ўжо хутка дзень, калі святую кнігу будзе мець кожная авечка Хрыстовая…

Патрыярх неўразумела апусціў бровы, а ігумен патлумачыў:

— Святло веры Хрыстовай шырыцца па ўсім свеце, і перапісчыкі ўжо не могуць, не паспяваюць задаволіць кнігамі нават святароў новаўзведзеных цэркваў. Не хапае пергамену, не кажу ўжо пра танчэйшы велен… — і Нілавы вочы раптам заззялі: — Мы павінны даць кніжнаму слову новае жыццё!

Бровы патрыярха апусціліся яшчэ ніжэй.

— Так, новае! — ігумен Ніл аглядзеўся наўкол, узняўся (за ім — і патрыярх) ды падышоў да глінянай вазы, асцярожна павярнуў яе, прымружыў вочы: — Так, вось… — ён пастукаў пальцам па ганчарнай метцы-таўру. — Вось знак адціснуты, а не напісаны. Гэта — новае нараджэнне і знака, і слова.

Патрыярх стаяў каля ігумена, слухаў, але — было відаць — мала што разумеў.

— Ці яшчэ… Вашая Свяцейшасць, колькі разоў вы прыкладалі на булы й пасланні сваю патрыяршую пячатку?

— Дык хіба ж тое злічыш?

— Вось! — узрадаваўся ігумен. — А цяпер уявіце, што пячатка мае памер кнігі — гэта ж колькі старонак за адну варту адціснуць можна! Тысяча пісцоў з тым не справіцца!

Патрыярх змуліў вусны, прыгладзіў акуратна падрэзаную бараду, а ігумен працягваў:

— На тое мне нядаўна наш малады манах паказаў, брат Максім. Ён прыйшоў на Афон аднекуль з прыморскай Сербіі і паслушнікам выціскаў алей з маслінаў. Аднойчы падклаў пад вінт аліўні гліняную дошку і стварыў на ёй крыжы Гасподнія. Прынёс да мяне і кажа: «А на іх месцы могуць літары быць. А замест гліны — пергамен ці папера!»…

Пасля службы яшчэ доўгі вечар і бяссонную ноч прагаварылі патрыярх з ігуменам. Вырашана было павялічыць колькасць перапісчыкаў скрыпторыя і падзяліць старадаўнюю бібліятэку на тры часткі. А вось куды выпраўляць? І хто будзе ахоўваць?

— Колькі ў тваім манастыры манахаў? — раптам як пра нешта ўспомніў патрыярх.

— Акром тых, хто ў скітах, трыццаць два…

— З табой, значыць, трыццаць тры?

— Так, — ігумен яшчэ не разумеў прычыны пытанняў.

— Вось, нават і ў гэтым — сімвалічна… — патрыярх устаў і паклаў на плячо ігумена руку. На пярсцёнках завесяліліся адлюстраванні свечак. Ігумен таксама памкнуўся ўстаць, але патрыяршая рука спыніла яго, і позіркі абодвух сустрэліся: — З нябеснай дапамогаю Госпада нашага Ісуса Хрыста, са святою падтрымкаю Маці Ягонай Вечнадзевы Марыі абвяшчаю аб стварэнні патрыяршага манаскага брацтва, клопатам якога адсюль і навекі стануць зберажэнне і пашырэнне Евангельскага слова і кніг царкоўных. У іх наш пачатак, і канец,

і аднаўленне. «На пачатку было слова, — вучыў святы апостал Ян, — і Слова было ў Бога, і Слова было Богам»… — на хвілю запанавала продумнае маўчанне. Патрыярх перахрысціўся і закончыў: — Веру ў промысел Божы, які, брат Ніл, спадобіў цябе. Быць табе магістрам брацтва, і называцца яму ў гонар любімага Хрыстовага вучня апостала Яна…

* * *

1453 год

Ганец з Канстанцінопаля дабраўся да афонскага манастыра роснай чэрвеньскай ноччу. Манах-брамнік правёў яго да ігумена, а калі пачуў навіну — выпусціў з рук паходню…

— У мяне пасланне ад патрыярха, — прахрыпеў змучаны ганец. Ягоны твар быў пакрыты брудам ды потам і ў цьмяных усполахах свечак здаваўся васковым. Доўгія валасы збіліся ў пасмы, сцягнутыя на ілбе вяроўчынай. Вочы пасля доўгай коннай дарогі — марскі шлях быў перакрыты — патухлі. — Горад гарадоў Візанцій памёр… «І зацьміліся сонца і паветра ад дыму… І з дыму выйшла шаранча на зямлю, і дадзена ёй была ўлада»…

Ганец не дагаварыў — галава хітнулася, і ён цяжка зваліўся на каменную падлогу. Пакуль паслушнік і манах-брамнік вярталі яго ў прытомнасць, ігумен, мружачы павекі, прачытаў пасланне патрыярха Афанасія, які тры гады таму ўзышоў на святы пасад.

«Брат мой любы ў Хрысце, дабраслаўны Ніле! Хай вечна будзе з табою Божая мілата!.. У гэтыя страшныя дні, калі руйнуюцца святыя сцены Канстанцінопаля, калі іншаверцы захопліваюць нашыя храмы і забіраюць хрысціянскія жываты, пішу табе

гэтыя апошнія свае радкі… Будзем маліць Збаўцу ўмацаваць веру нашую… Бо ў Бога не застанецца бяссільным аніякае слова…

Любы браце, рабі тое, на што дабраславіў цябе святой памяці патрыярх Іосіф! Можна знішчыць храм на зямлі, але слова Божае ў целе нашым застанецца! Нагадваю наказ апостала Пётры: «…быццам толькі што народжаныя немаўляты, палюбіце чыстае малако слова, каб ад яго ўзраслі вы дзеля выратавання»… Вераю Хрыстовай выратуемся!

Амаль усю ліберыю вывезлі мы да аблогі горада ды захавалі там, дзе ўмоўліваліся з табой. Візантыйская Сафія рушыцца, але застаюцца яшчэ тры сястры ейныя, узведзеныя ў гонар і ў славу Госпада нашага Ісуса Хрыста ў Кіеве, Полацку і Ноўгарадзе. Хай Нябесная Апякунка дапаможа табе й братам-янітам здзейсніць задуманае і перадаць ім Слова Ягонае…

А я малю Божага заступніцтва на паству нашую ды застаюся з ёй і базілеўсам…».

Агоўтаўся ганец і пачаў прагна есці прынесены хлеб. Запіваў квасам і вінавата хаваў галодныя вочы. А затым загаварыў:

— Туркі абклалі горад напачатку вясны. Войска султана Мехмеда ў сто разоў перавышала імператарскае. Султан запатрабаваў здаць горад — і наўзамен паабяцаў усім жыццё. Імператар адказаў ягоным пасыльным: «Аддаць табе Горад немагчыма ні мне, ні каму іншаму. Духам адзіным усе памром па волі сваёй і не пашкадуем жывата свайго»… Першы наступ мы адбілі, але турэцкі флот увайшоў у Залаты Рог. Быў страшэнны абстрэл з бамбардаў… І другую хвалю вытрымаў Канстанцінопаль, але вораг прабіў сцяну перад брамай Святога Рамана. Ноччу пачалася апошняя атака, бясконцая, у некаль-

кі накатаў. Фанатыкаў распальвалі дэрвішы. Мехмед кінуў у бой янычараў… Яны захапілі Ксілапорту ды падземны ход замка. І — як здані Апакаліпсіса — накінуліся на нас ззаду… Калі раніцай у сталіцу ўвайшоў султан і аддаў загад перарабіць Сабор Сафіі ў мячэць, каля ейных сценаў яшчэ дабівалі раненых і палонных…

Ігумен і манахі перахрысціліся.

— Як завуць цябе і хто бацькі твае? — спытаў ігумен.

— Максім. Бацькі з-пад Спарты…

— Што ж, Гасподзь выпрабоўвае веру нашую… — як аб нечым іншым уголас падумаў ігумен і ўздыхнуў: — Ідзі адпачывай з цяжкай дарогі. А мы з братамі памолімся. Ідзі…

Праз паўмесяца да Афона даплыў карабель пад сцягам двухгаловага арла Палеалогаў. Некалькі вояў-генуэзцаў, абаронцаў Канстанцінопаля, дабраліся на лодцы да берага і распавялі манахам пра апошнія хвіліны імператара, які сустрэў сваю смерць з мячом на гарадской сцяне. Каля сотні хрысціянаў з рэштай імператарскай сям'і — дзесяцігадовая пляменніца Зоя з цёткамі — змаглі прабіцца да прыстані і выйсці ў мора.

Генуэзцы перадалі ігумену Нілу апошнія словы патрыярха: ідзіце ў народы візантыйскай веры. Папрасілі харчоў ды вады і вярнуліся на карабель. Іх чакала дарога ў Фракію…

Восенню трыццаць тры манахі афонскага брацтва янітаў пасля трохдзённай малітвы выправіліся пад ачолам айца-магістра Ніла ў свой першы місіянерскі паход. Іх ахоўвалі генуэзцы, якія на тым жа адбітым у янычараў караблі паспелі вярнуцца да Святой гары.

Пераадолеўшы марскія хвалі і пакручастыя балканскія дарогі, манахі аб'ядналіся са сваімі братамі-янітамі ў гарыстым балгарскім манастыры Белы, дзе месціўся святы схрон — Канстанцінопальскі скрыпторый-кніжніца — і паплылі да Крыма. Перазімавалі ў Судацкай крэпасці і, калі з рэкаў сышоў лёд, з дапамогай тамтэйшага дзясятніка-павадыра падаліся па Дняпры да кіеўскай Сафіі. Адтуль, пакінуўшы частку святых кніг і некалькі перапісчыкаў, да наступнай зімы дабраліся да Полацка, дзе і закончыліся зямныя дні сямідзесяцісямігадовага айца-магістра Ніла. Перад паходам, які ён назваў *кніжным шляхам з грэкаў у варагі*, Ніл склаў з сябе ігуменскія абавязкі, але манахі адмовіліся абіраць на яго месца іншага — і малітоўна запрасілі стаць манастырскай апякункай Божую Маці.

Ніл развітаўся з братамі-янітамі на высокім беразе Дзвіны, наклаў на кожнага крыж Хрыстоў, узняў у неба свае блакітныя вочы і прашаптаў:

— Мацуйце і пашырайце нашую справу, Богам дадзеную.

А затым нізка пакланіўся.

— Чую званы Божыя… — былі яго апошнія словы.

По хартыі янітаў кожны павінен быў пасвяціць у брацтва трох наступнікаў. Ніл прывёў у яго трох Максімаў: Максіма Серба (які падаўся з місіяй на радзіму ў землі Зеты*), Максіма Спартанца (ён, колішні патрыяршы ганец з Канстанцінопаля, прыняў на Афоне манаскі пострыг) і перапісчыка-тлумача Максіма Грэка.

Апошні застаўся ў Кіеве…

---

* Даўняя назва «прыморскай Сербіі» — Чарнагорыі.

1

1963, 1969 гады

Мікалай Заяц бачыў такі твар ужо другі раз у жыцці: нібыта яго пакруцілі ў пральнай машыне, а затым, перасушаны, папрасавалі. Ніводнага мімічнага руху! Нават вочы — як пацягнутыя пакостам, як масліны ў воцатным расоле…

І размова пачыналася аднымі й тымі ж словамі. Напачатку гэта было ў загадчыка кафедры, праз некалькі дзён пасля абароны кандыдацкай.

— Даручэнне, Мікалай Сымонавіч, маецца… па тэме Вашай навуковай працы. — І зрэнкі-масліны ўздрыгануліся. — Лекцыйную нагрузку перакінем на зіму, а тут трэба пастарацца, бо — самі разумееце — запыт зверху. Інструкцыі — на месцы…

І вось ён — упершыню «за сцяной», у самым што ні ёсць «сэрцы Радзімы». Паўз Палац з'ездаў уся іх група — сем чалавек — пад пажаўцелымі прысадамі цопае моўчкі і неяк насцярожана. Праваруч — Успенскі сабор, усыпальня мітрапалітаў і патрыярхаў, злева — званіца Івана Вялікага з дзвюма зіхоткімі цыбулінамі-купаламі. Самая высокая пабудова Крамля. Кажуць, там звон — у шэсцьдзясят пяць тон…

Нарэшце і іхняя мэта: Архангельскі сабор. Сустракае сваёй некалі белай сіметрыяй — як разгорнутая напалам кніга. А паветра саленаватацерпкае… Можа, ад недалёкай рэчкі за сцяной? І ў галаве — усё, што можна было нашкрэбці ў гістарычных крыніцах…

Яшчэ пры браце Аляксандра Неўскага Міхаіле Яраславічы тут збудавалі драўляную царкву ў гонар архангела Міхаіла. Пры Іване Каліце вырас

каменны храм, як сведчаць летапісы — у знак удзячнасці за ратаванне Масковіі ад голаду. Каліту першым і пахавалі пад зводамі яшчэ незавершанай святыні, якая стала ўсыпальняй маскоўскіх князёў. А ў пачатку XVI стагоддзя храм зноў перабудавалі. Пачаліся рэстаўрацыі, апошняя з якіх планавалася на іхніх вачах…

Будаўнічыя рыштаванні абхоплівалі сабор, і калі ён нагадаў Зайцу разгорнутую кнігу, дык усё разам цяпер выглядала як закратаваны манускрыпт. І расчытаць яго — няпростая работа, даручаная міністэрствамі культуры і адукацыі іхняму «зводнаму археалагічнаму калектыву» пад кіраўніцтвам прафесара Фёдарава.

…Вузкія шчыліны вокнаў, цяжкі, выцягнуты з усходу на захад прастакутнік сценаў… Нейкі незвычайны ўрачыста-жалобны настрой… Лічылася, што апякун сабора архангел Міхаіл быў праваднiком душаў у царства вечнасці. Ну а храм, падумалася Зайцу, — «кантрольна-прапускны пункт» на той свет, праз што і даставалася яго сценам за ўсю гісторыю. Як адзначана ў летапісах, у 1450 годзе падчас навальніцы ў храм патрапіла маланка, а роўна праз чвэрць стагоддзя «внутри града» адбыўся пажар. У 1505-м князь Іван Васільевіч загадаў наогул разабраць старую царкву і закласці новую. Ды памёр. І сцены сабора, якія дастаялі да гэтых дзён, узводзілі ўжо пры ягоным сыне Васіліі Трэцім. «Курыраваў» будоўлю міланскі архітэктар Алевіз Фразін, які сачыў за ўзвядзеннем усяго каменнага Крамля. У вайну з Напалеонам французы выкарыстоўвалі храм як кухню ды казарму. Пакралі залатыя аклады, а з іканастасаў рабілі лаўкі ды ложкі… Таму зноў даводзілася аднаўляць унутранае ўбранства. У 1917-м сабор пашкодзілі пры абстрэле Крамля

і праз год зачынілі. Цяпер жа, пасля адкрыцця тут музея, распачалася чарговая рэстаўрацыя — ужо знешняга выгляду помніка. Іхнім жа «надзелам» быў ніжні ярус з пахавальнымі крыптамі…

З кожнай хвіляй незвычайны трунак узнёсласці й жалобы запаўняў Зайцава цела, трунак, які апошні раз даводзілася піць ці не ў дзяцінстве, калі ў цэркаўку яго вадзіла бабуля… Як усё даўно было — і адносна блізка…

Галоднае маленства ў акупаваным мястэчку — і ён, лапавухі хлапец з прозвішчам Заяц, падаўся вучыцца ў пранямецкую школу ды запісаўся ў Саюз вольнай моладзі: кармілі два разы на дзень ды апранулі… А праз сем гадоў прыехаў у сталіцу, здаў на выдатна ўступныя экзамены ва ўніверсітэт — дык тая канапляная апратка ледзь не вылезла бокам: выклікалі да асабіста на «чысцец», і выратавала толькі тое, што пра СВМ сам шчыра прызнаўся ў аўтабіяграфіі ды… не адмовіўся ад супрацоўніцтва.

Словам, падціснуў вушы — і галаву ў траву. І быў залічаны на гістарычны факультэт, і адвучыўся, пазбягаючы непрыемнасцяў, і патрапіў у аспірантуру. І вось ён, ужо кандыдат гістарычных навук Заяц, зноў адрываўся ад рэальнасці…

Змрочна, пуста ды хрыплае рэха пад нагамі і за парэпанымі калонамі… І — аніводнага ўспалаху васковай свечкі, пахне застарэлай цвіллю, як у закінутым склепе…

Галоўная святыня сабора — ікона Міхаіла Архангела. Злева ад Царскіх Варотаў — ікона Божай Маці «Дабрадатнае неба», ва ўвесь рост у яркіх вогненных промнях, як ілюстрацыя да Янавага Адкрыцця: «И явилось на небе великое знамение: жена, облеченная в солнце; под ногами Её луна…

И родила она младенца мужеского пола, которому надлежит пасти все народы жезлом железным…».

Жэзлам жалезным — паўтарыў ён, калі цугам — адзін за адным — дайшлі да ранніх фрэсак з сюжэтамі прыпавесці пра багатага і Лазара на сценах у дзяканніку ніжняга яруса, яруса, дзе ўладкаваная ўсыпальня Івана IV Васільевіча, празванага Грозным*… Усыпальня першага маскоўскага цара, які пашырыў дзяржаўную тэрыторыю. Яго пахавалі тут, пад сцёртымі плітамі падлогі, і парэшткі яго — сярод сарака шасці белакаменных надмагілляў у бронзавых футаралах з раслінным арнаментам і надпісамі вяззю.

Эксгумацыя труны Івана Жахлівага — і ёсць мэта іх незвычайнай «экспедыцыі».

— …Значыць так. Паўтараю яшчэ раз: асаблівая ўвага — на дадатковыя прадметы. Адзначаем усё, што падобнае на кнігу ці не з'яўляецца часткамі трупа… — нагадвае «навуковец у штацкім», намеснік начальніка N-га ўпраўлення КДБ…

Бронзавае наверша ўскрылі лёгка, а вось пліта паддавацца не хацела. Зламаўся адзін з дамкратаў, і на падлогу пачала выцякаць жаўтавата-іржавая жыжка. Давялося падымаць пачаргова з бакоў — і падстаўляць драўляныя кліны. Большыя, яшчэ большыя…

Шэрхлы скрып, нібыта хтось ідзе па падсохлым снегу ці пяску. Адчуванне не з лепшых у гэтай напампаванай электрычным святлом мёртва-каменнай

* Івана IV празвалі насамрэч не Грозным, а Жахлівым. Англамоўныя летапісы малююць яго пад мянушкай Terrible: Жахлівы, па-расійску — Ужасный. У Грознага ж Івана IV «перахрысцілі» ў часы імперскага станаўлення Расіі — каб змякчыць вобраз «собирателя земель русских».

прасторы. Як чыесьці крокі… Распавядалі, што да крыпты Івана Жахлівага прыходзіў Сталін: пастаіць з незапаленай люлькай, моўчкі паківае галавой — і марудна назад. Адна рука за спіной, другая, з люлькай, спераду…

Нарэшце і сама труна — як царкоўная ра́ка, пакрытая срэбнымі пласцінамі.

— Асцярожна. Не выпусціце джына… — жартоўна шэпча «навуковец у штацкім», калі спрактыкаваныя археолагі мякка ўзнімаюць вечка.

Шаравата-шэрхлыя косці аддзеленыя ад хрыбта… Узнімаюцца-мацуюцца толькі шэсць верхніх рабрын, якія амаль пяць стагоддзяў таму прыкрывалі ўладарныя грудзі… Правая рука, правільней тое, што ад яе засталося, нібыта надломленая і падсунутая пад «спіну». На ёй, а таксама па вертыкалі шкілета — фрагменты пашарэлай тканіны. Косці ступняў павернутыя ў адзін бок і ўпіраюцца ў сценку труны.

Прафесар Фёдараў манатонна дыктуе пратакол-стэнаграму эксгумацыйнага агляду. На яго акулярах мітусяцца электрычныя ўсполахі.

«Навуковец у штацкім» далікатна пастуквае пазногцем па чэрапе (асістэнт-археолаг тупа глядзіць на свой пэндзаль) і рэзюмуе:

— А яшчэ моцны…

Затым яго лоб моршчыцца:

— Што гэта?! — паказвае пальцам на іржавы ланцуг з вялікім крыжам.

— Перад смерцю ў сакавіку 1584 года цар Іван Жахлівы прыняў схіманаскі пострыг з імем Іона… — нібы чытаючы, выгаварыў на запытанне Заяц і нечакана адчуў, як ногі пачалі мякчэць. Спіне стала холадна, па ёй прабег вогкі сівер… Закрыў вочы — а перад ім зноў лямпачкі. Адна, дзве,

тры… — налічыў пятнаццаць. Праз хвілю яны памутнелі і перасталі рэзаць зрэнкі. Пад тонкім шклом колбаў — чамусьці не спіралькі, а… косці. Столь захісталася, і лямпачкі пачалі падаць-біцца. Толькі чамусьці не ў шкляныя аскепкі, а ў белы пыл… Як мука. Мука ад змолатых касцей…

— Ясна! — выводзіць яго з памараку «навуковец у штацкім». — Акрамя ланцуга, іншых прадметаў у труне няма. Працуйце далей! — і ўпэўнена падаўся да выхаду.

Падчас тых раскопак у Архангельскім саборы пад салеяй і заходняй часткай былі выяўленыя фрагменты муроўкі яшчэ XIII стагоддзя. Новыя ж сцены храма ўзводзіліся з белакаменных блокаў, падлога высцілалася з цэглы і керамічных плітаў з жоўтай і зялёнай палівай.

У эксгумаваных царскіх касцях хімічным аналізам было выяўлена анамальнае перавышэнне ртуці — у 24 разы.

— У тыя часы яна была лекамі. Ртуццю ад сіфілісу лячыліся… — пагаварылі ў лабараторыі і зрабілі адпаведнае заключэнне, якое, як і ўсе матэрыялы працы эксгумацыйнай камісіі, засталося засакрэчаным…

Тое было ў 1963-м. І вось праз шэсць гадоў перад ім, ужо доктарам навук, аўтарам гучнай працы «Ідэя ўлады і народа ў развіцці рускай дзяржаўнасці ў XVI стагоддзі», — зноў той жа выраз твару: як перакручаны ў пральнай машыне, перасушаны і папрасаваны. Без аніводнага мімічнага руху… Толькі твар той — ужо не загадчыка кафедры, а прарэктара па навуцы. І зрэнкі-масліны ўжо як выцвілі…

— Даручэнне маем, Мікалай Сымонавіч… І запрашэнне на міжнародную навуковую канферэн-

цыю. Тэма — блізкая вашым штудыям. Вырашылі вось камандзіраваць за мяжу. Толькі ёсць адна акалічнасць… — прарэктар павярнуў галаву да мужчыны, які дагэтуль моўчкі сядзеў скрай стала і якога напачатку Заяц нават не заўважыў. — Пазнаёмцеся. Субачаў Віктар Аляксандравіч. Зрэшты, вы з ім ужо знаёмыя… Ён дапаможа з некаторымі ўстаноўкамі. Ну а я, прабачце, мушу ісці. Залікі… прымаю. Жадаю поспехаў.

У тую ж хвілю Заяц пазнаў чалавека за сталом — «навукоўца ў штацкім»…

— Мікалай Сымонавіч, вы даўно былі на моры? — інтрыгуюча пачаў Субачаў.

— Даўно. Яшчэ студэнтам у будатрадзе. На Чорным…

— А вось цяпер Адрыятыку пабачыце! — абрадавана працягнуў нечаканы суразмоўца. — Паляціце ў Сацыялістычную Федэратыўную Рэспубліку Югаславія. У горад Падгорыца. Ёсць такі ў Чарнагорыі… — Субачаў паклаў рукі на стол і агледзеў пальцы. — Акрамя даклада і знаёмства з сусветнай гуманітарнай навукай просім Вас… Як бы гэта прасцей сказаць? — ён адхіліўся да спінкі стула і ўважліва паглядзеў на Зайца. — Словам, справа такая. Па інфармацыі нашых архівістаў, некалі ў Маскву з Канстанцінопаля ад візантыйскага імператара была прывезена і падорана частка старадаўняй бібліятэкі. Сярод іншага — інкунабула… рукапісная кніга Евангелля ад Яна. Унікальная гістарычная каштоўнасць. Маю на ўвазе — не духоўная там… царкоўная… Сімвалічная каштоўнасць. Казалі, яна нейкую цудадзейную сілу мела… Дайшла інфармацыя, што яе Івану Жахліваму ў труну паклалі. Аднак — самі бачылі… Аказваецца, тую кнігу яшчэ пры жывым цары выкралі і хацелі пераправіць з

Масквы на востраў Патмас, дзе нібыта апостал Ян і пісаў тое Евангелле. Але не давезлі. Караван захапілі туркі, а кніга… — Субачаў мякка пастукаў пазногцямі па лакіраванай сталешніцы. — Кнігу тую выратавалі манахі і схавалі ў адным з чарнагорскіх манастыроў. Адшукаць яе след — вашая асноўная задача.

Мабыць, у гэты час твар Зайца выявіў найрэдкае і неапісальнае здзіўленне, бо высокапастаўлены прадстаўнік КДБ ніякавата крактануў і ўсміхнуўся:

— Разумею, што нечакана… Але прычына ўсяго нашага мерапрыемства на паверхні: Візантыя канула ў Лету, а Масква стала другім Канстанцінопалем. — У ягоным голасе пачалі з'яўляцца металёвыя ноткі: — Гэта на іншым узроўні высвечвае нашую місію ў справе яднання некалі хрысціянскіх народаў. Дае, так сказаць, паўнамоцтвы на першынства ў славянскім свеце. Ідэалагічны, так сказаць, імператыў. А старадаўняя кніга, калі хочаце, — своеасаблівая грамата на тое.

У кабінеце пафасна забомкаў гадзіннік. Субачаў наструніўся і падагульніў:

— Вось, у асноўным, і ўсё. — Падняў з падлогі на стол чамаданік-дыпламат, з бадзёрым настроем шчоўкнуў замочкамі і выклаў тонкую каленкоравую папку. — Тут тое-сёе з сабранай інфармацыі. Аднак, — ён далікатна ўсміхнуўся, — перакананы, што вы і так аб многім ведаеце. Як аб тым схіманаскім пострыгу Жахлівага… — і пасля невялікай паўзы закончыў ужо наспех і казённа: — Праявіце, калі ласка, усю адказнасць. Пра тое, што аб гэтым аніводная іншая душа не павінна ведаць, нагадваць, думаю, не варта. І яшчэ… Калі спатрэбяцца нейкія кансультацыі з боку багаслоўскага, тэалагічнага —

вось тэлефон памочніка патрыярха. Дапамогуць у любы час…

…Тэатральныя рухі сцюардэсы… З тыгрыным рыкам турбіны пажыраюць «газу». Нервовыя стыкі пліт на бетоннай узлётцы. Зацяжны надрыўны разбег. Добра, што не пашкадаваў у аэрапорце каньяку…

Незразумелая далёкая сіла адрывае ад зямлі — як некалі зробленыя дзедам арэлі, і ўсе роздумныя трывогі: што там? як там? — застаюцца ззаду, не паспяваюць за самалётам. І вось — традыцыйная смактулька «Узлётная», нечаканая марознасць у салоне, узбітыя плантацыі бавоўны ў ілюмінатары… І непланаваны сон. Ажно да самай пасадкі, калі пад табой — мутная аправа іржава-бірузовых гор, як праз малы акуляр бінокля ўбачаныя змейка-дарога, чырвонагаловікі дамкоў, рознакаляровыя ла́ткі палеткаў, укроп дрэў… Усё раптам мітусліва пачало большаць, разбягацца і ўцякаць… Надзьмутая гума гохкае на разагрэты бетон — і можна адшчоўкнуць папружку…

Аэрапорт «Белград». Пашпартны кантроль, дарога да чыгуначнага вакзала… Усё ж добра, што ў Маскве яго ўладкавалі на самалёт, а не кінулі прарываць дзяржаўныя межы ў вагон цягніка — з перасадкай у Празе.

Аднак на вузкім пероніку ў Падгорыцы яго ніхто не сустракаў. Хоць і было дамоўлена… Сноўдаюць людзі — хто з валізамі, хто з кветкамі… Вярнуўся назад да вагона, перашкаджаючы дабірацца да выхаду іншым пасажырам, трывожна стаў збоку і зноў пачаў разглядваць мінакоў. «Господар Зец — СССР», — прачытаў на белым аркушы… Стоп, Зец… Па-сербску «Заяц»…

— Добар дан! Канферэнцыя ў Падгорыцы?

— Так, добро дошлі! Прафесар Богдан Янкавіч, — знаёміцца даўжэзны маладзён у джынсавых шортах ды памаранчавай майцы і пераходзіць на расійскую, зрэдку блытаючы націскі. — Рады вас бачыць. Калі ласка, пойдзем да машыны…

Белая айчынная «Застава», у багажнік якой ледзь змясцілася сумка, ганарліва фыркае сінім воблакам, але бяжыць бадзёра. Праз апушчаныя вокны ўрываецца салёна-падсушаны вецер і мякка гладзіць твар.

— А я ўжо думаў сам дабірацца, бо не адразу даўмеўся, што Зец — гэта я, Заяц…

— Ох… — ледзь не прытармазіў чарнявы даўгун Янкавіч, рукам якога і нагам яўна не зашкодзілі б лішнія дэцыметры салона. — Прашу прабачыць… Так, прозвішчы не перакладаюцца! Гэтую паперку мне далі ў сакратарыяце дэканата. Не крыўдуйце…

— Ну што вы?! Наадварот — пачуваюся сваім!.. — Заяц усміхнуўся і раптам загледзеўся на казачны краявід справа: гара (ці скала?), прывязаная-прыфастрыгаваная да зямлі (ці да неба?) дрэвамі, зрывалася да фіялетава-бірузовага возера, гарэзна кружляла разам з дарогай… А ў вадзе юрліва купалася сонца (ці вада — у сонцы?)…

— Прыгожа… — прашаптаў госць, на што шафёр радасна хітнуў маладжавай галавой (на выгляд яму каля сарака) — і паддаў газу…

Ягоны даклад быў на пленарным пасяджэнні. Заяц і падрыхтаваўся, і стараўся — як ніколі: і нечаканка ў звароце, каб захапіць увагу залы, «антытэза — тэза» і гэтак далей. Ён гаварыў пра ролю кнігі ў развіцці чалавецтва, пра славянскіх друкароў Скарыну і Фёдарава.

— Вось першыя асноўныя цуды свету… — Заяц упэўнена падняў да аўдыторыі далонь і пачаў загінаць пальцы, — монатэізм, кола, палёт чалавека ў космас і… кніга! — Калі ён задумваўся, на адкрытым ілбе з раннімі залысінамі выяўлялася глыбокая вертыкальная баразна-маршчына, а доўгія бровы ўзнімаліся рымскай пяцёркай — як у савы. Заяц усклаў рукі на канты трыбуны і пасля невялікай паўзы закончыў: — А кніга можа стаць і міжнародным сімвалам. Сімвалам яднання, братэрства, грамадскай візітоўкай. Такой, як скіпетр, сцяг… Вось, напрыклад, інкунабулы Візантыйскай бібліятэкі. Некаторыя з іх пасля падзення Канстанцінопаля былі перададзеныя Палеалогамі ў Маскву. Прыкладам — Евангелле ад Яна. Як сведчылі прадстаўнікі княжай дынастыі Негашаў, яна затым перахоўвалася ў чарнагорскіх манастырах. Дык вось уявіце сабе… — Заяц адышоў ад трыбуны і наблізіўся да першых шэрагаў залы. — Калі б гісторыкі, архівісты адшукалі яе — яна б стала сімвалам-сцягам усяго славянства ад гэтых югаслаўскіх гор да гор Урала!..

Пытанне яму было зададзена толькі адно: «Чаму сярод цудаў духоўна-інтэлектуальнага развіцця чалавецтва вы не назвалі адкрыццё Сонечнай сістэмы?».

— Геліяцэнтрызм, на маю думку, не зрабіў кардынальнага ўплыву на культуру. Ну круціцца Зямля вакол Сонца ці не… Чалавек бачыў, як штовечар яно, сонца, хаваецца-«памірае», а пасля начы зноў нараджаецца. Гэта і адкладвала ў ягонай псіхалогіі адбітак… Адлюстравалася ў міфалогіі і фальклоры…

У перапынку многія падыходзілі да яго, хвалілі за даклад, але — аніводнага, нават ускоснага намёку пра кнігу Евангелля! Ну хай там замежнікі, немцы

ці французы, якія й чуць аб ёй не чулі… Але ж тутэйшыя — чарнагорцы, сербы?..

Вечарам было застолле. Мора традыцыйнай ракіі, каньяку, лікёру «Горкі ліст»… Любіў Заяц гэтую справу, але стрымліваўся: хто яго ведае, як там абернецца? Усё ж — замежжа…

Назаўтра працавалі асобныя секцыі, і ён пайшоў на «Культуру і гісторыю Балканаў». Паслухаў дабротны даклад прафесара Янкавіча аб ролі нацыянальнай паэзіі ў станаўленні сербскай дзяржаўнасці, яшчэ з дзясятак карацейшых выступаў — і пасля кава-паўзы падаўся ў гатэль адпачыць. Зранку былі запланаваныя экскурсіі: цеплаходам у Бока-Каторскі заліў, на Скадарскае возера і ў Цэціньскі манастыр. На выбар. Зразумела, ён выбраў апошняе: там захоўвалася старадаўняя бібліятэка.

І вось — напаўпусты (большасць удзельнікаў канферэнцыі выправілася да мора) «Ікарус» хутка адлічыў паўсотню кіламетраў ад Падгорыцы і закрахцеў па вузкіх вуліцах Цэціна.

Гарадок быў заліты сонцам і пераспелым пахам смоквы. Старанна злепленыя з камянёў дрымотныя сцены манастыра. Да глянцу нацёртыя падэшвамі прыступкі. Прахалода і мядовы бляск абразовых акладаў дзеючай царквы…

— Не хочаце, гаспадар прафесар, пабыць каля мошчаў святога Пятра? — вывеў з задуменнасці ціхі голас Янкавіча.

— Так, дзякуй.

У невялікім пакоі пад белымі зводамі сценаў перад авальным акном стаяла ра́ка. Над ёй — тры сціплыя абразы. Манах у чорнай рызе і дзве бабулькі ў чорных хустах укленчылі перад мармуровым узвышэннем. Янкавіч перахрысціўся, за ім аўтаматычна і Заяц.

«Ну вось, — падумаў, — савецкі навуковец, камуніст… Бачыў бы хто з нашых…»

Затым яны сядзелі на каменнай лаве пад ценем невядомага дрэва з тоўстымі і прадаўгаватымі — як рыбы — лістамі і чакалі астатніх.

— А багатая бібліятэка ў манастыры? — як скрозь дрымоту спытаў Заяц.

— Так. — Калега загадкава апёк яго зіхоткімі зрэнкамі. — Але візантыйскага Евангелля ад Яна там няма…

У апошні дзень канферэнцыі Янкавіч запрасіў Зайца да сябе на вячэру — у прыгожы белы дом пад чырвона-рудаватым дахам. Разам з ім тут жыў і стары бацька — прафесар гісторыі. Невялікага росту, сухі, сівыя бровы і вейкі, але пад імі — жвавыя каштанавыя вочы. Абрадаваўся госцю, пахваліў, што пакланіліся Пятру Цэціньскаму. Гаварыў па-расійску амаль без акцэнту, толькі зрэдку ўстаўляючы сербскія словы:

— З ім, святым Пятром, і вашай краінай — цэлая гісторыя. Калі падмацуецеся і захочаце паслухаць старога, магу распавесці… — і з чвэрць гадзіны ў цяністай прахалодзе гучаў ягоны лаўровы голас: — Святы Пётар Цэціньскі, наш цудатворац і дзяржаватворац, вучыўся ў Пецярбурзе, а потым ужо як архімандрыт адправіўся быў да царыцы Екацярыны прасіць дапамогі свайму праваслаўнаму народу. А царыца яго не прыняла… Затым яго рукапалажылі ў Карлаўцах у сан архірэя Чарнагорскага, на што быў атрыманы дазвол аўстрыйскага імператара. І зноў падаўся Пётар да сваіх мацнейшых братоў, братоў па духу і веры — з просьбай аб падтрымцы, але князь Пацёмкін загадаў яго выгнаць з Пецярбурга. Гарэтніка ўкінулі ў паліцэйскую павозку і гналі

дзень і ноч без спачынку да самай мяжы — як ліхвяра, а не архірэя. Маўляў, які архірэй без дазволу расійскага Сінода? Вось як! Нібыта не ўсё агульнае пад Божым небам і не аднолькавую сілу мае… — стары зморшчыў лоб і часта заміргаў вачыма, кашлянуў, глынуў астылай гарбаты і працягнуў: — А калі вяртаўся Пётар, на Чарнагору напалі туркі, скадарскі візір Махмут-паша Буш*. Шмат людзей панішчылі. Разрабавалі Цэцінські манастыр. І былі голад і холад, і елі кару дрэў ды малолі на муку карэнне і траву жучэніцу… І не было падтрымкі ад расійскага праваслаўнага брата.

— Прабачце, а ў якім гэта было годзе? — перапыніў Заяц.

— У 1785-м. Напрыканцы, словам, XVIII стагоддзя. — Стары зірнуў на наструненага сына і змякчыў свой тон: — Ну вы ж, я думаю, не будзеце крыўдаваць на маю крытыку палітыкі расійскага царызму? Яна ж цяпер ва ўсёй савецкай гісторыі выкрываецца… — зірнуў уважліва, хоць і далікатна, зноў глынуў гарбаты. — Дык вось, туркі яшчэ двойчы на працягу некалькіх гадоў нападалі. І абраны мітрапалітам святы Пётар у Бога заступніцтва прасіў. І перамаглі Буша і ягонае войска. — Старэйшы Янкавіч памаўчаў і дадаў як штосьці выбаленае: — Не разумею я і еўрапейскую, і расійскую палітыку… Што ёсць нашыя Балканы? Гэта апошні рубеж-бастыён праваслаўя, славянства, калі заўгодна. Зямля, прыціснутая з поўдня нястомным ісламам, а з поўначы — зморaным каталіцызмам. Аслабеем мы — заўтра ваяўнічы іслам увойдзе ў надуве-

---

* Гэтае, як і большасць прыведзеных у тэксце прозвішчаў мінулых часоў, рэальнае і засведчанае архіўнымі матэрыяламі. Супадзенні некаторых з прозвішчамі персанажаў сучаснага перыяду — на сумленні самой гісторыі.

ну… пыхлівую Еўропу! Скорымся мы — і хто са славянскіх народаў падзякуе і паверыць багатай і моцнай Русіі?

— Прабачце, наколькі ведаю, Расія і раней не забывала пра югаслаўскія народы… Цар Павел Першы падараваў згаданаму мітрапаліту Пятру ордэн Святога Аляксандра Неўскага, і ў часы вайны з французамі дапамога была… — нібыта апраўдваючыся, згадаў Заяц.

— Так, хто ж аспрэчвае. «І раней не забывала…» Не буду пра недалёкае — пра спрэчкі Сталіна і Ціта. А тады, пры святым Пятры, расійскую імперыю напалеонаўскі петао… певень дзюбнуў! Вось і закруціліся. А ў той час святы Сінод Расійскай царквы прызнаў мітрапаліта Пятра гультаём, які ўчыніў «цяжкія грахі»: пры ім, маўляў, манастыры апусцелі і паства паменела. Нібыта не вайна тое зрабіла… А яшчэ — прысланыя з Русіі кнігі ён, маўляў, не чытаў і, ратуючы свой народ ад голаду, заклаў нейкія манастырскія багацці купцу з Бокі…

— Добар дан! Я бачу — у нас госці? — перад сталом з'явілася — прыйшла з працы — стройная загарэлая маладзіца. — Богдан! Тата!.. Ну што гэта за пачастунак? Пачакайце, я зараз прыгатую…

Пакуль штось апетытна смажылася і сквірчэла, малодшы гаспадар змяніў тэму гаворкі:

— Прафесар Заяц цікавіцца штампаваннем кніг… то-бок друкам. Наогул, гісторыяй інкунабул. У прыватнасці, візантыйскім Евангеллем ад Яна.

— А, Еван'елле по Йовану?! — абудзіўся стары Янкавіч і, звёўшы выцвілыя бровы, спытаў: — А вы штось чулі пра брацтва янітаў?

— Не давялося…

— Яго стварылі пад патранажам візантыйскага патрыярха афонскія манахі. Іх мэтай было захаванне

і распаўсюд Божага кніжнага слова. У наш час падобную місію выконваюць Гедэонавыя браты. Якраз яніты доўгі час і перахоўвалі згаданае Евангелле…

— А потым з пляменніцай Палеалога прывезлі ў Маскву, адкуль яно патрапіла на тэрыторыю Югаславіі? — не стрымаўся Заяц.

Вочы старэйшага Янкавіча звузіліся. Ён задуменна змуліў, нават прыкусіў тонкія вусны:

— Так, калі быць больш дакладным — сюды, у Чарнагору. — І стары, нібыта штосьць успомніўшы, працягнуў узбуджана: — Дык вось, архірэі рускага Сінода і абвінавачвалі мітрапаліта Пятра, што ён тое цудадзейнае Евангелле прадаў купцу з Бокі Каторскай. А калі атрыманыя сродкі пайшлі на ежу галодным дзецям?! Што можа быць важней, чым здароўе душы хрысціянскай? Урэшце, мітрапаліт жа не прадаў сваю веру ці слова Божае…

— Ну так… — падтрымаў яго Заяц і нечакана перапытаў: — Дык усё ж ён прадаў тое Евангелле?

— Ды хто ж цяпер ведае? — праз насцярожаную паўзу паціснуў плячыма старэйшы Янкавіч: — Не разумею я мітусні вакол той кнігі. Евангелле і Евангелле. Вунь іх колькі цяпер сучасным друкам размножана! І ўсе яны аднолькавую сілу маюць, бо праз аднаго Хрыста дадзеныя.

— Так, — зноў пагадзіўся Заяц і, неспакойна варухнуўшы галавой, спытаў: — А чаго менавіта евангеліста Яна абралі сваім патронам афонскія кніжнікі?

— Бо якраз ён, — старэйшы Янкавіч нібыта чакаў гэтага пытання, і твар яго радасна змяніўся, — якраз ён, хоць і быў непісьменным, першым атрымаў дар Духа Святога: абвясціў тое, чаму іншыя тры евангелісты спачатку не навучылі. Ён гаварыў пра *ўцялесненне* Слова: «І Слова стала плоццю».

— А чаму Яна называюць любімым вучнем Ісуса? — распытваў далей Заяц.

Старэйшы Янкавіч усміхнуўся:

— Цудныя дзеі твае, Госпадзе… Толькі не крыўдуйце, калі ласка… Я і прысніць не мог, што савецкі прафесар, хутчэй за ўсё камуніст, выявіць такую глыбокую зацікаўленасць «опіумам народа», як называў рэлігію Маркс… У Госпада, дарагі дружа, усе дзеці з паствы ягонай любімыя. Сярод іх — і святы евангеліст Ян. Ён, калі хочаце ведаць, родзіч Хрысту… Яго пляменнік. Так! Іосіф меў ад першай жонкі сямёра дзяцей: чатырох хлопчыкаў і трох дзяўчынак: Марфу, Эсфір і Саламію. Саламія нарадзіла Яна. А затым Іосіф заручыўся з Марыяй, ад якой з Божай таямніцай і нарадзіўся Хрыстос. Да ўсяго, святы Ян, пра якога вы спыталі, згадваецца ва ўсіх Евангеллях як адзін з самых набліжаных да Госпада апосталаў. На тайнай вячэры ён першы, прыхінуўшыся да Хрыста, спытаў: «Госпадзі, хто выдасць цябе?». А пасля ўкрыжавання Ісуса ён быў высланы царом Траянам за абвяшчэнне слова Гасподняга на выспу Патмас, дзе і прадыктаваў святое Дабравесце-Евангелле…

— Ну вось… — зноў з’явілася чарнявая гаспадыня, а з ёй — пахкая цім’янам, лаўрам, біберам і разнастайнымі ўсходнімі зачынамі смажаніна. — Ой, забыла… — Прыгажуня мітнулася ў дом і прынесла літровую бутыль каньяку мясцовай маркі «Рубін» — з выявай на ружова-фіялетавай этыкетцы ледзь не старадаўняй «Пагоні» — вершніка-віцязя на кані перад развалінамі ну рыхтык Наваградскага замка, толькі ў руцэ вершніка замест мяча — напоўнены кубак, ці чаша па-сербску…

— Прашу ў гонар нашага госця іспіты здравіцу! — закахана ўсміхнуўшыся жонцы, прапанаваў малодшы Янкавіч.

— Прабачце, гэта замнога… — паспрабаваў аднекавацца Заяц і адставіць напоўнены келіх, на што пачуў ад гаспадыні шчыра-гарэзнае:

— Ды што вы, пасля гэтага нават за руль садзіцца можна!..

— Так-так! — далучыўся і старэйшы Янкавіч. — Садзіцца можна, толькі… не ехаць. Гэта я як кіроўца з вялікім стажам — і дарожным, і каньячным — сведчу.

Выпілі, смачна закусілі.

— Так-так… — старэйшы гаспадар зноў пасур'ёзнеў. — Вы не крыўдуйце, прафесар, калі штокольвек з маіх расповедаў не да душы прыйшлося…

— Ды не… Чаго ж?

— Рознае, самі знаеце, і цяпер, і раней рабілася… — і праз напружаную паўзу: — Я вам на развітанне адну прытчу-прыпавесць хачу нагадаць — пра вялікі стол, складзены з меншых. Удзельнікі застолля праз некалькі чарак перасталі чуць, а потым — і слухаць адзінага зазывалу. Дык вось: у кожнага стала павінен быць свой тамада. Чаго, відаць, урэшце прычакаюць і наша, і ваша дзяржавы… — Янкавіч колка-ўважліва зірнуў на госця — і зноў узняў келіх: — За тое і прапаную тост-здравіцу!..

II

1493–1547 гады

З падзеннем Канстанцінопаля нібыта зямля перавярнулася пад нагамі афонскіх манахаў. Яны нястомна малілі Госпада ўразуміць іх і выявіць святыя знакі. Але — ці не бачылі, ці не заўважалі, ці іх — не было.

І манахі — хто не звязаў свой лёс з янітамі — падаваліся ў скіты. Афонскія манастыры амаль пуставалі. Балела ад таго ў Максіма Грэка душа, і ён дзякаваў Богу за тое, што мае магчымасць аддаваць свае сілы на пашырэнне Ягонага слова. Манах за некалькі гадоў працы ў Кіеўскай лаўры перапісаў сем кніг і з многімі дапамог у перакладзе.

Ён ужо звыкся са сваім новым месцам, зжыўся з ім, як некалі — з Падуяй і Фларэнцыяй, дзе вучыўся, і толькі ў мяккіх снах, забываючыся над кніжнымі радкамі і старонкамі, зрэдку вяртаўся на радзіму — вось як у гэтым, з высокай сакавітай травой, вінаграднікам за спіной, дарогай… доўгай дарогай… якая выбегла з вады ў лес… стары пагудасты лес з вялікімі невядомымі яму дрэвамі… белымі, халоднымі… і дарога белая, ажно забалелі вочы…

— Эўлагітэ! — нечакана пачулася над спіной, і ён абудзіўся.

Яшчэ неўразумела — між сном і явай — усхапіўся над залітым воскам прыстолкам, перахрысціўся і адказаў:

— О Кірыёс… Гасподзь дабраславіць…

І збянтэжыўся, убачыўшы перад сабой брата-яніта, земляка па Афоне, свайго аднайменца — Мак-

сіма Спартанца: у чорным хітоне, з накінутай на плечы авечай скурай.

— Вось я і адшукаў цябе. Збірайся…

Інак, які прывёў госця ў келлю, пакланіўся і выйшаў.

А яны доўга не маглі нагаварыцца. Пачутае аніяк не супакойвала кніжніка-Максіма — свет і сапраўды пераварочваўся: у Рыме пануе нямецкае войска, Свяшчэнная Імперыя спрачаецца з Францыяй за свецкую ўладу… І аскепкі дынастыі Палеалогаў вырашылі падацца на ўсход — пасля таго, як Венецыянскі сенат нагадаў маскоўскаму ўладару аб ягоных правах на спадкаемства візантыйскага тытулу. Перад тым маскоўскі князь Іван ІІІ прымаў імператарскага пасла і нібыта пагадзіўся на саюз з Максіміліянам супраць ісламу, але развязаў вайну з ляшскімі хрысціянамі… А цяпер рыхтуецца да жаніцьбы з пляменніцай Канстанціна Зояй Палеалог і хоча прыняць герб Візантыйскай імперыі — двухгаловага арла. І вось ён — брат Максім — з’явіўся сюды ў суправаджэнні брата нябожчыка-базілеўса Фамы Палеалога і будучай імператрыцы Зоі, а ў пасажным абозе — з паўсотні старадаўніх манускрыптаў.

— …А яшчэ маскавіты жадаюць пашырэння царкоўных кніг візантыйскай традыцыі, і таму — збірайся і ты, цёзка брат-Максім, у новую вандроўку. Вось табе і ліст нашага магістравага заступніка аб тым… — закончыў госць.

Вось табе і дарога…

Белая, аж вочы коле. Снегу насыпала столькі, што здавалася, ён не растане і за ўсю вясну. А яшчэ — мароз і сіберны вецер, ад якіх слаба ратавалі авечыя скуры ды збітыя на санях буданы-бала-

голы. Калі коні стамляліся, абоз спыняўся ў больш-менш сцішным месцы. Сані расстаўлялі кругам, у цэнтры распальвалі вогнішча, грэлі ў катле штось паесці, затым — калі былі не ў стэпе — прыцягвалі некалькі сухастоінаў, звычайна елак, і падпальвалі. З людзьмі радаваліся цяплу і коні, дромна іржалі, нібыта ўрываючыся ў манатонныя размовы манахаў.

— …Дык ці скора яна, тая Масковія? І ці праўда, што тамтэйшы базілеўс, ці князь па-іхняму, не дачакаўся патрыяршай булы і загадаў называць сябе імператарам, царом? — пытаў, энергічна паціраючы далоні, Максім Спартанец. — Ці не было тое заявай на візантыйскую спадчыну?

— Пабачым, — спакойна ўздыхнуў Максім Грэк і схаваў у накладную кішэню ружанец — келейны, не на сто «зярнят»-напамінаў пра малітву Ісусаву, а на тысячу, з большым кожным дзясятым «прыпынкам». Кукаль манах апусціў на спіну і прыгладзіў свае наравіста-кучаравыя, з русым адценнем валасы. — У Кіеве ад манаства я многа чаго чуў… Ён, маскоўскі князь Іван, прысвоіў сабе тытул гаспадара ўсяе Русі, гэтым самым заявіўшы сваё права на Кіеў і Полацак. Невядома, што будзе з вольнымі гарадамі Псковам і Ноўгарадам. Але чалавеку — чалавечае, а Богу — Богава. — Манах узняў сваю прадаўгаватую галаву, адкрыўшы вострыы коўцік, і назіраў, як ад вогнішча адрываюцца і кружляюць у паднеб'е ігрыста-ружовыя матылькі-іскрыны.

— Эх, раней мы і не чулі пра тую Масковію, а цяпер вось даводзіцца снягі да яе церці, — уздыхнуў, калупаючыся дручком у вуголлі, малады і дужы прыслужнік Зоі Палеалог Сілуан, сын канстанцінопальскага ліцейшчыка. І без таго аграмадны, у накідках-скурах ён выглядаў волатам. Толькі дробны, крыху ўзняты нос сведчыў пра яго добры і

мяккі характар. Зноў уздыхнуўшы, Сілуан нечакана згадаў: — Я калі ў кузні бацьку дапамагаў, у самы санцапёк, марыў, бывала, каб у лёдзе паляжаць, а тут вось…

— Кароткі век чалавечы, як і ўсялякай дзяржавы, акрамя Нябеснай, — не адрываючы вачэй ад агню, загаварыў Максім Грэк. Гарачыя языкі ўсполахаў адлюстроўваліся ў ягоных валошкавых зрэнках і, здавалася, вось-вось расплавяць іх. — Я прачытаў некалькі летапісаў і хронік аб тым краі. Розных. Масква нараджалася як калонія, заснаваная русамі ў чужой фінскай зямлі. Яшчэ два-тры стагоддзі таму Масковія гарэла ў братазабойчай вайне паміж нашчадкамі Уладзіміра Манамаха. Юрый Даўгарукі ачоліў войска-калонію і падаўся на паўночны ўсход шукаць новыя землі. Ішоў той дарогай, па якой і мы: праз лясы, між ложаў Дняпра і Волгі… Падпарадкоўваў сабе іншыя плямёны. І збудаваў паходны лагер перасяленцаў, які і стаўся Масквой… Затым, як Божае пакаранне за пралітую кроў, — доўгае нашэсце арды.

…Дагарэла вогнішча. Зыркае вуголле насыпалі ў катлы і глыбокія жалезныя місы, паставілі ў вазы: яшчэ з гадзіну-дзве будуць лецiць-грэць. Запрэглі коней — і санны караван выбраўся з прылеску ды зноў пасунуўся заснежанай поймай ракі.

Сонца — як аграмадны мандарын з афонскага саду — завісла злева ад іх і, здавалася, не спяшалася заходзіць за ледзяны небакрай, баючыся абмарозіцца. А як прыгожа некалі, думалася Максіму Грэку, яно садзілася ў фіялетава-малочныя хвалі — нібыта няўцерп было, пераргрэтаму, нырцануць у марскую прахалоду… «Чаму сонца асвятляе ўсю зямлю? Бо вандруе па свеце, — згадаліся словы правялебнага

брата Філафея. — Так і святая кніга павінна асвятляць землі Гасподнія…»

Раптам успалашыліся коні. «Ваўкі! Ваўкі-ы-ы!!!» — закрычалі ззаду. Максім Грэк адхінуў скураную апону і адразу ж убачыў іх: доўгая зграя гонкіх шэра-чорных звяроў злятала са снежнага ўзгрыўка наперарэз ягоным саням. Два ўпрэжаныя конікі нервова захраплі, заматлялі прыўзнятымі галовамі — і рванулі ўбок, далей ад ікластай зграі. Дзесьці пад імі і снегам рака нечакана падала ўніз. Водны парог быў нябачны пад снегам, хоць і не замерзлы.

— Стой! Сто-ой!!! — роў на коней возьнік, а на возьніка — праваднікі з абозу. Гохнулі некалькі пішчольных стрэлаў, і ў той момант палазіна натыркнулася на штось цвёрдае (камень?), сані рэзка віхнулі набок, штосьці пад імі хруснула — і Максіма абдало марозным агнём. Ён хапіў паветра — і ледзь не захлынуўся вадой. Узняў руку, зачапіўся за апону і паспрабаваў прыўзняцца — ды зноў уваліўся ў марозны кіпень. Затым чыясь моцная рука сціснула ягоную — і выцягнула на свет Божы…

Спалоханыя коні, паламаўшы аглоблі, крышылі грудзьмі лёд, сані патаналі ў снезе і бурлівай вадзе, а над Максімам паўставала парнае воблака. Каля яго завіхаўся палеаложскі прыслужнік Сілуан, які выратаваў манаха з халоднага віру і цяпер накрываў доўгай скурай.

Стрэлы напалохалі зграю, і ваўкі раптоўна, як і з’явіліся, зніклі. Як цені д’яблавыя…

Памаліўшыся і прывязаўшы мокрых коней ззаду абозу (утопленыя сані ўжо не адрамантаваць), рушылі далей. Максіма Грэка запрасіў да сябе Сілуан, сані якога былі большымі — на іх везлі некалькі скрыняў кніг.

— Хвала Госпаду за тое, што не яны пад лёд упалі, — прашаптаў Максім і, цяжка дыхаючы, лёг. Аднак і накрыты ён не мог сагрэцца.

А вечарам ягонае цела пачало гарэць. Манах штосьць неўразумелае трызніў, глыбокі хрып вырываўся з грудзей, і ён намагаўся ўзняць галаву (скура напіналася на вострым коўціку, пад ім устрывожана пульсавала трапяткая вена), ды сілаў не было. Сілуан азірнуўся ў цёмным будане, каб штосьць знайсці — падкласці нябогу пад галаву. Намацаў за спіной скрыню, дастаў важкую, аплеценую мяккай скурай кнігу і асцярожна падсунуў пад кучаравыя, яшчэ вільготныя валасы манаха. Той нечакана заціх, пачаў дыхаць спакайней. Здалося, заснуў.

А праз некалькі гадзінаў абудзіўся здаровым. Нібыта нехта ўдыхнуў у яго незвычайную моцу, спакой, упэўненасць. Ужо была ноч — але светлая; поўня люстравалася ў зляжалым снезе. І ён папрасіў спыніцца, пазваў пагрэцца ў будан возніка, а сам пад неўразумела-здзіўленыя позіркі Сілуана палез да лейцаў — і да наступнага прыстанку, да глыбокай раніцы і агульнай малітвы адмаўляўся ад падмены. А затым — чырванашчокі, з пасівелымі ад марознай шэрані барадой, вусамі і брывамі дапамагаў валіць і цягаць аграмадныя сухастоіны, ды і ад ежы адмовіўся. «Хвала Богу, сыты», — сказаў, адышоў да саней, дастаў з кішэні ружанец — і пачаў новую малітву.

А калі зноў рушылі і манах убачыў у санях, дзе зусім нядаўна ляжаў у хворым бяспамяцтве, вялікую кнігу ў скураных вокладках, спытаў сполашна:

— Што гэта?

— Я пад галаву падклаў быў, каб вышэй, каб дыхаць лягчэй табе было… — адказаў ніякавата Сілуан.

Максім правёў даланёй па далікатна вырабленай скуры вокладкі, адшпіліў тры медныя спражкі і беражліва разгарнуў манускрыпт.

— Паводле Яна Святое Дабравесце… — прашапталі вусны. Вазок хістала, і ён акуратна закрыў кнігу — і заплакаў.

Сілуан — сядзеў насупраць — сціснуў вусны (нос на яго аграмадным твары зусім змізарнеў), насцеражыўся:

— Нешта не так?

— Усё так. Усё так… — у адказ усміхнуўся скрозь слёзы Максім Грэк.

І калі праз шэсць новых дзён шляху Сілуан прыбег ад вазка Палеалогаў з кепскай навінай: у пляменніцы імператара Зоі, не звыклай да вандроўнага жыцця, моцна забалеў страўнік, манах зноў дастаў са скрыні скураны манускрыпт — і, праўляючы малітву, кнігай перахрысціў дзяўчыну. І боль ураз адступіў…

Усе дзівіліся таямнічай моцы манускрыпта, а ён — манах брацтва янітаў — спакойна хітаў галавой і паўтараў:

— Так-так. Усё так. І анічога дзіўнага. Мы схіляемся да абразоў, рукатворных Божых выяваў — і яны лякуюць нас. А што незвычайнага ў тым, калі нас ратуе слова Божае?!

Кніга засталася ў вазку Палеалогаў — як найкаштоўнейшая святыня іх колішняй візантыйскай спадчыны…

Пачалі трапляцца невялікія паселішчы, дзе пагрэцца можна было ўжо і ў нізкіх драўляных хатках. А затым, пасля нягеглай дарожнай цвержы-вартоўні, пайшла ўкатаная дарога, затуманіўся дымамі краявід — і пачалася Масква. Драўляныя заснежаныя слабодкі змянялі адна адну: шэрыя сцены дамоў

і лавак, скурчаныя сады, прысады, абледзянелыя зрубы калодзежаў… Купалкі манастырскіх цэркваў… Затым вышэйшыя дамы, каменны гасцінны двор. І зноў слабоды, лаўкі, дамы, прысады — аж да небакраю, наколькі хапала позірку.

— І гэта — Трэці Рым?! — неўразумела зіркаючы з-за апоны па баках, здзіўлена паўтараў Сілуан і чухаў малы пачырванелы нос. — Ці гэта я, напіўшыся перад ад'ездам, упаў і моцна стукнуўся галавой аб сходні салоніцкага палаца?..

Яны даехалі да зубчатай сцяны Крамля з каменнымі вежамі, за якімі месціліся княжыя палацы, дамы набліжаных баяраў ды некалькі цэркваў з манастыром, і выправілі паслоў з тлумачамі. Палеалогаў — Фаму і яго дачку Зою — у іхніх вазках з імператарскімі падарункамі, а таксама пасольскую світу і прыслужнікаў правяла за сцяну ўзброеная варта — рослыя дзецюкі ў доўгіх рудых кажухах, падбітых і аблямаваных футрам, з шырокімі каўнярамі ніжэй лапатак, у высокіх шапках-мурмолках. Астатнія ж — ахова, павадыры, манахі — падаліся на пастой у бліжэйшую слабаду…

…Першым прапісаў ідэю асвячэння Масквы як Трэцяга Рыма тутэйшы мітрапаліт Зосіма. Ён выклаў яе ў прадмове да новай рукапіснай «Пасхаліі» — календара царкоўных падзей на наступнае тысячагоддзе. Ці было яму адкрыццё, ці ён сам прыдумаў тое, што Нябёсы дабраславілі новага Канстанціна — Івана III — і новы Царгорад — Маскву, — засталося невядомым. Праз трынаццаць летаў пасля з'яўлення «Пасхаліі» Бог паклікаў Івана III да сябе на суд, а княжыя землі падзялілі паміж сабой яго пяцёра сыноў. Старшаму, Васілію, дасталіся дзве траціны княства: 66 гарадоў з Маск-

вой-сталіцай. Невядома, ці дабраславілі Нябёсы новага «Канстанціна» на чарговае стварэнне Царграда, але дзяцей яму ад венчанай жонкі — баярскай дачкі Саламаніды — не далі.

— Бясплодную смакоўніцу выкідваюць з саду! — загаварыла баярская дума, і жанчыну, не зважаючы на перасцярогі княжых духоўнікаў і новага кіраўніка Пісчага прыказа Максіма Грэка, зняволілі ў манастыры.

Васілій, нават для адчэпу не правёўшы традыцыйнага параду-глядзелак нявестаў, на заходні манер зголіў бараду і павёў да алтара сірату Алену Васільеўну Глінскую, якая і нарадзіла яму нашчадка. І рана аўдавела. І, таксама не здолеўшы ўзвесці велічныя сцэны новага Царграда, рана пакінула гэты турботны свет, а ў ім — свайго васьмігадовага першынца Івана…

* * *

Ужо не першую гадзіну яго білі нервовыя дрыжыкі. Ноч паглынула халодныя палацы. Аціхлі п’яныя крыкі баярскай гулянкі, а Іван не знаходзіў адхлання: захутваўся ў коўдры, накрываўся падушкамі — і ніяк не мог супакоіцца, сагрэцца. Балела збітая аб каменную сцяну рука, унутры пякло і калаціла, у заплюшчаных вачах успыхвалі вогненныя шары — і бесперапынна ліхаманіла.

А тут яшчэ стук у дзверы.

— Княжыч, адчыні!

Ён маўчаў.

— Адчыні, а то выб’ю дзверы!!!

Грукат пабольшаў, хадуном захадзіў вушак, і ён вылез з ложка, адкінуў засоў.

Дзверы расчыніліся і гухнулі аб сцяну. У спачывальню ўвапхнуўся апякун Шуйскі, а за ім нясмела вызірвала напаўраспранутая дзеўчына.

— Што, ваўчанё, прыціх? — дыхнуў на Івана перагарам няпрошаны за́йшла і падпіхнуў ніжэй спіны сяброўку: — Баярыня Марфа зажадала праверыць, ці не зацвярдзела царскае ложа…

Марфа апусціла галаву, хаваючы вочы — і няяркае святло свечкі выхапіла ў змроку яе пульхныя вусны і расчырванелы твар.

Івану не хапала паветра. Задыхаючыся і калоцячыся, ён пачаў павольна адступаць да супрацьлеглай сцяны, а Шуйскі хмыкнуў — ажно перасмыкнуўся сухі кадык — і сеў на ложак.

— Што маўчыш? Ці не рады гасцям? Ці думаеш, што я, нашчадак па старэйшым калене Аляксандра Неўскага, не раўня табе, сапліўцу? — крыва ўсміхнуўся, спадылба зіркнуў на Івана, кашлянуў — і гулліва вымавіў да дзеўчыны: — Марфу-у-ута! А ты што заледзянела? Ходзь сюды! — і пастукаў даланёй па коўдры.

Марфа дробнымі крокамі наблізілася да ложка, і Шуйскі схапіў яе за локаць, паваліў на пярыну:

— Лябёда мая… Царыца… — зашаптаў юрліва. — А якая гарачая, а якая спраўная…

Ён ірвануў на яе ўздымных грудзях кашулю, грубавата падмяў дзеўчыну пад сябе і соладка засапеў. Рудая падрэзаная барада паплыла па бялявай лагчынцы да жывата, вострыя бровы казытнулі набухлыя смочкі — і раптам галава адарвалася ад дзявочага лона.

— А што ты тут зіркаеш? — крыкнуў Шуйскі на збянтэжанага Івана. — У адрозненне ад вашай косткі я — не сквапны. Хочаш — дапамагай, а не — вон адсюль!

Івана, здалося, аблілі варам. Балюча застукала ў скронях, яшчэ мацней закалаціліся рукі. Ён, сцяўшы кулакі, кінуўся быў на Шуйскага, але, схапіўшыся за більца ложка, стогна крыкнуў і выбег са спачывальні.

Босы, у начной сарочцы, як самнамбул-здань, ён па́марачна спусціўся ў тронную залу, мінуў трапезную, выйшаў праз драўляны каланадны калідор да высокіх сходняў палацавага ганка.

Здзіўленыя вартавыя расчынілі перад княжычам дзверы, а ён не заўважыў іх — няўцямна ступаў па замерзлай зямлі двара, не адчуваючы холаду, і яго заплаканыя вочы станавіліся лёдам.

Праз няпэўны час — ноч яшчэ не мінула, хоць надарваны масляністы блін месяца ўжо зачапіўся за купалы Успенскага сабора, — Іван няўпэўнена пастукаў у акаваныя дзверы мітрапалітавай рэзідэнцыі. Адчыніў заспаны паслушнік, правёў у цёмную вітальню, акрыў кажухом.

— Пачакайце, Вашая светласць, — прагаварыў дрыготкім голасам, — я зараз разбуджу ўладыку. — І бегма кінуўся па скрыпучых прыступках наверх.

Мітрапаліт Макарый у чорным падрызніку спусціўся да нечаканага госця, прыставіў да стала посах і перахрысціўся:

— Гасподзь усёміласэрны! Што, княжыч, здарылася? Што з тваімі рукамі?!.

А Іван яшчэ доўга не мог прамовіць і слова: прадаўгаватая яйкападобная галава з завостранай макаўкай дрыжэла, нямытыя русыя пасмы закрывалі вочы з кароткімі рэдкімі вейкамі, кажух спадаў з худых плячэй, — і мітрапаліт, выправіўшы паслушніка, папрасіў:

— А ты ў рукавы, у рукавы рукі… Адагрэйся…

Іван глядзеў у адну кропку: ці на край сталешніцы, ці на мітрапаліцкі посах, — маўчаў і адкідваў за лоб валасы; кроў з параненай рукі расціралася па ссінелым твары, і выгляд ягоны быў жахлівы.

Княжыча напаілі малінавым адварам і хацелі прапанаваць паспаць, але ён матнуў галавой і нарэшце зашаптаў:

— Яны поедам жаруць цела маё і рабуюць сабранае бацькамі маімі!.. Яны спяць на ложку маім з гуляшчымі сукамі і не знімаюць ботаў!.. Яны — гэтыя шуйскія, бельскія ды іншыя сабакі бесавыя — атруціўшы маці маю, рыхтуюць і мой зыход…

— Божа, што мовяць вусны гэтыя маладыя?! Іван, ты — царскі наступнік, Госпадаў памазанік. І баярскія козні — твая закалка. Малі няўтомна Бога, каб даў табе трываласці і веры вытрымаць гэтыя выпрабаванні. І я аб тым няспынна ва Усявышняга вымольваць буду.

Іван нечакана аціх, перастаў калаціцца, павольна ўзняў галаву, выцягнуўшы доўгую шыю, і наскрозь пранізаў Макарыя халоднымі шэра-зялёнымі зрэнкамі:

— Кажаш, я царскі наступнік?

— Так. Ад людзей і Бога. І недалёкі ўжо дзень вянчання твайго на пасад царскі, бо якраз табе наканавана стаць сапраўдным валадаром зямнога царства праваслаўнага. — Мітрапаліт прыхінуў расчуленага княжыча да сябе і абняў. — Рыхтуйся да гэтага…

Іван праспаў у мітрапалітавых пакоях астатак начы, увесь новы дзень і ўсю наступную ноч. Раніцай наспех падсілкаваўся і апрануўся ва ўсё новае: на прычасаных валасах — таф'я з чырвонай парчы з жэмчугам, паверх яе — вялікая персідская ціяра, падшытая чарнабурым лісам; доўгая вышытая ка-

шуля без каўняра; доўгі каптан з вішнёвага аксаміту, сціснуты жоўтым пасам; вастраносыя, пакрытыя пурпуровым атласам боты; лёгкае сабалінае футра на плячах…

Ён апрануўся і, не развітаўшыся з мітрапалітам, рашуча пашыбаваў да каланадаў княжага палаца, прайшоў у тронную залу, гохнуўся, не скінуўшы футра, на пасад, выклікаў галоўнага каравульніка і спытаў:

— Як цябе завуць?

— Мацей, княжыч…

І раптам Іван ускочыў, падбег і схапіў каравульніка за каўнер каптана, злосна прашыпеў:

— Я, халопская морда, — будучы гаспадар усяе Масковіі і твой цар! Запомні!..

— Я… я й не забываў гэтага, Вашая вялікасць, — неўразумела, з ноткамі сполаху ці зніякавеласці выціснуў каравульнік.

І тое спадабалася, нават акрыліла Івана, але выгляду ён не падаў:

— Хачу ведаць, дзе Шуйскі.

— Ды адпачывае яшчэ…

— Дзе?!

— У… — каравульнік пацепнуў шырокімі дужымі плячыма. — У Вашых царскіх пакоях…

Івана перакрывіла. Хацеў штось выкрыкнуць, але голас сарваўся.

Ён вярнуўся да пасада, моцна сціснуў параненай рукой высокую спінку і загадаў:

— Аспіда Шуйскага выгнаць з палаца, вырваць яму джала лютае і кінуць у маю псарню! Сабаку — сабачая смерць! Ложа, ім апаганенае, спаліць!

Агаломшаны каравульнік задам пасунуўся да дзвярэй, і ўзбуджаны Іван ужо наўздагон кінуў яму:

— А пасля таго, як справішся з усім, быць табе, Мацей, маім галоўным пасцельным і ахоўнікам!

Праз некалькі хвілінаў яшчэ соннага Шуйскага стральцы сцягнулі за валасы на гаспадарчы двор. Баярын спрабаваў адбівацца і крычаць, і Мацей схапіў яго за горла і не адпускаў, пакуль не адчынілі дзверы псарні.

— Ну вось, — піхнулі цела Шуйскага некалькі ног, — цяпер гаўкай.

Але задушаны Шуйскі ўжо не мог крычаць…

Купалы Успенскага сабора зіхцелі на студзеньскім марозе мядовым золатам. Хрумсцеў свежым снегам Крамлёўскі дзядзінец — пад ботамі і валёнкамі. Увесь служывы люд Масквы і нават аддаленых слабодаў з’ехаўся-прыйшоў падзівіцца на гэтае відовішча: «асвячэнне на цара» маладога гаспадара Івана Васільевіча.

Яны, стомленыя жыццёвай няпэўнасцю, азлобленыя на ліхвярствы баяраў, даведзеныя да бядоты і голаду высокімі падаткамі-цяглам, чакалі зменаў. Чакалі яшчэ з 1543 года, калі пасля малебну ў прысутнасці мітрапаліта Макарыя княжыч Іван абвясціў вярхоўным баярам пра свой намер вянчацца на царства. Вянчацца не як вялікі князь, а як цар.

Прасталюд асабліва не разбіраўся ў тым. Ён хацеў парадку і пэўнасці. Хацеў гаспадара — каб той навёў урэшце ў краі парадак. Хацеў, каб меней было пакражаў. Каб стала ўсё зразумелым і вызначаным, як і раней.

На званіцах Івана Вялікага і сабора Дабравесця — дамавой царквы маскоўскіх уладароў, якая насупраць, праз тысячу локцяў — рвалі глоткі царскія галасары, але прасталюд слаба разумеў іхнія словы.

— …Маскоўская дзяржава і ёсць тое шостае царства, якое згадваецца ў апакаліпсісе… Яшчэ ў

старагрэчаскіх летапісах напісана: над родам Ізмаіла запануе род русых… Дзякуючы Богу міласэрнаму ды клопату цара нашага Івана Васільевіча Масква нараджаецца як новы Канстанцінопаль, новы Царгорад…

Народ неўразумелаператоптваўся на месцы. Хтосьці спрабаваў перапытваць у суседзяў, што азначае пачутае, але і іншыя толькі пацепвалі плячыма, а некаторыя і падавалі нецярплівы голас:

— Цара давай! Нашага цара-бацюхну хочам бачыць!..

І ўдарылі над дзядзінцам царкоўныя званы, і захісталася ў іх узнёслым пераразвоне наваколле. І паскідалі пачырванелыя на холадзе мужыкі шапкі свае. І пачалі спешна хрысціцца.

Расчыніліся дзверы Успенскага сабора, і па пляцы хваляй прабег ні то шэпт, ні то стогн. На белым з пазалотай троне, які неслі чатыры рослыя стральцы, у святочным убранні сядзеў каранаваны цар. З абодвух бакоў цягнулася світа епіскапаў, святароў, манахаў. Усе ўзносілі да неба агульную малітву з просьбай умацаваць новага ўладара духам справядлівасці ды ісціны. Ззаду, схаваныя ў доўгія футры ды высокія рознакаляровыя шапкі-камілаўкі, ступалі баяры і асыпалі трон-пасад дажджом залатых і срэбных манетаў — трон новага нашчадка грэчаскіх і рымскіх імператараў.

Аб тым, праўда, не ведалі ні ў Афінах, ні ў Рыме, ні нават у бліжэйшым Кіеве. І на тое не давалі дабраславення ні патрыярх Канстанцінопальскі, ні Рымскі*…

---

* Каранаваць хрысціянскага валадара на царства ў той час мелі права толькі два патрыярхі: Рымскі і Канстанцінопальскі. У Маскве свой патрыярх з'явіцца толькі ў 1598-м, праз 14 гадоў пасля смерці Івана IV Жахлівага.

2

1992 год

Калі белая «Волга» па-заліхвацку крутнула ў расчыненую брамку і стоена піскнула-прытармазіла, Заяц ужо спускаўся да яе. З машыны выйшлі трое маладых мужчын. Першым з гаспадаром абняўся плячысты высу́н Іван Мароз, колішні студэнт Мікалая Сымонавіча, а цяпер — народны дэпутат і дырэктар эксперыментальнага ўніверсітэцкага інстытута.

— Ну, паказвайце сваю фазэнду, — шчыра ўсміхнуўся і бліснуў зубамі-часночынамі.

За ім, працягнуўшы аграмадную даланю і з цікавасцю абмацаўшы зрэнкамі-каштанамі, прывітаўся кіроўца Сяргей Сысанкоў, мажны старшыня ўхвацкага калгаса і па сумяшчэнні — таксама народны дэпутат.

Трэці госць, Віктар Керзан, невысокі, не да часу пасівелы чалавек з вайсковай выпраўкай, паспеў выкласці з багажніка тры вялікія пакункі з прадуктамі ды выпіўкай і вітаўся стрымана.

— Калі ласка — у хату, — запрасіў Мікалай Сымонавіч, але госці захацелі «аддыхацца» на вуліцы.

— Мы лепш у ваш хвалёны сад, да травы, — прапанаваў Мароз, і ўсе падаліся на задворак, дзе роўнымі шыхтамі патаналі ў квецені яблыні.

— І дакуль тут ваш надзел? — па-гаспадарску пацікавіўся Сысанкоў.

— Плота яшчэ не паставіў… — ніякавата паціснуў плячыма Мікалай Сымонавіч. — Але замест яго — кусты смародзіны і агрэсту. Добра ўзняліся, га?..

— Ды тут і рэчка пад бокам! — абудзіўся Сысанкоў. — Хто са мной пот сталічны змыць? — і бадзёра пастукаў па сваім ладным жываце.

— Не-не, што вы… — збянтэжыўся Мікалай Сымонавіч. — Вада яшчэ халодная, зімная.

— Якая зімная, калі вясна заканчваецца?! Мы худымі падшыванцамі дома на Вялікдзень купаліся! — не пагадзіўся Сысанкоў, але да рэчкі, якая сваім вірлівым бокам клапатліва атуляла агарод лецішча, не пайшоў.

— Так, лепш давайце мангал распалім, а то скора бутэлькі закіпяць, — спакойна азваўся Керзан. — Можа, у лядоўню паставім?

Агонь успыхнуў адразу, і яны пайшлі ў дом — двухпавярховы катэджык з чырвонай цэглы, узведзены на колішнім радзінным котлішчы Зайцоў. У вітальні-гасцёўні быў адмысловы музей: старыя патэфоны, гармонікі, прасы, фотакарткі. На другім паверсе — бібліятэка і кабінет, з якога звісаў у сад жалезны балконік.

— Па сутнасці, дзесяць гадоў майго прафесарскага жыцця адабрала будаўніцтва, — распавядаў гаспадар — загадчык універсітэцкай кафедры, акадэмік. — З ацяпленнем і газам яшчэ не разабраўся. Часу няма: жыццё дэканскае даймае…

— І так каралеўскі палац! Раскулачваць можна! — упэўнена падрахаваў Мароз і першым выйшаў на балкон, прыгладзіў над залысінамі чарнявыя валасы і выдыхнуў на поўныя грудзі:

— Кра-са-та!..

Вечаровае сонца мякка ружавела ў яблыневых пялёстках, усміхалася ў салодка-дымных вуголлях мангала і хавалася за разлапістай прырэчнай вярбой. Стол стаяў пры зацемненай сцяне пад балконам,

абвітым садовымі павоямі. Шашлык атрымаўся, і каньяк быў яго далікатнай аправаю.

Прагучалі тосты за гасцей і гаспадара, і апошні, узняўшы келіх, пацішыў голас:

— Згадалася мне прыпавесць, некалі расказаная за сяброўскім келіхам чарнагорскім прафесарам… Вялікі стол, жыццё-выпіўка… А праз некалькі чарак-гадоў застольнага тамаду перасталі чуць, яшчэ праз некалькі — і слухаць…

— Не бойцеся, Мікалай Сымонавіч! Мы вас — толькі скажыце — заўсёды пачуем! — хацеў перавесці размову ў жарт павесялелы Сысанкоў, але Заяц хітнуў галавой:

— Не, хлопцы… Вялікая, думаю, справа чакае вас наперадзе. Імперыя, у якой я нарадзіўся й пражыў, рассыпалася. Цяпер кожны за асобным сталом сядзець хоча. Краіна нашая — незалежная і роўная сярод роўных. І ёй патрэбен свой тамада-прэзідэнт.

— Дык у нас жа па канстытуцыі — парламенцкая дзяржава… — пасля одумнай паўзы вымавіў Мароз.

— Да сапраўднага парламентарызму мы яшчэ не дараслі. А былыя ўладары ад кампартыі і спецслужбаў ужо вызначыліся са сваім стаўленікам. І калі ён уссядзе на трон — краіну чакае адкат у мінулае… — Заяц уважліва агледзеў гасцей: здалося, слухаюць зацікаўлена, пранікнёна. — Дык вось, прапаную тост: вып’ем за новага кіраўніка нашай краіны! І хачу, каб ім стаў не выкармыш партыйных чынушаў, а… адзін з вас, дарагія мае малодшыя сябры. Будзьма!

Выпілі моўчкі. І задумаліся, памякчэлі, падабрэлі. І размовы пачалі здавацца бясконцымі, аж пакуль расчырванелы Сысанкоў не агаломшыў-узгадаў:

— Штой-та мы з-за гэтай палітыкі на раку забыліся. Пайду, пакуль не сцямнела, пысу абмыю. —

І, няўпэўнена расстаўляючы ногі, пасунуўся ў канец агарода. За ім, крэкнуўшы, падаўся і Керзан.

А Мароз зноў наліў у кілішкі, падсунуўся да настаўніка і, не міргаючы, спытаў:

— Вы аб тым прэзідэнцтве — сур'ёзна?

— Як ніколі раней! — Заяц, узняўшы свае савіныя бровы, якія напалову прыкрылі шкельцы акуляраў, таксама глыбока ўгледзеўся ў свайго колішняга студэнта. — Ты, Іване, маеш усе шанцы перамагчы. Рыхтуй каманду і — думай. Павер мне: цяпер ці ніколі! І хай адсохнуць мае ногі, калі ты не станеш прэзідэнтам!

Яны амаль па-гусарску ўсталі і выпілі. А затым абняліся і задумаліся.

— Пайду экскурсантаў праведаю, — першым узварухнуўся Мароз. — А то яшчэ патопяцца, памочнікі…

А тыя, распрануўшыся да трусоў, цялёпкалі на сябе карычняватую, настоеную на старых карэннях ваду і пыхцелі ад задавальнення.

— Эх, качуры́, ці так ахалоджвацца трэба? — пацвяліў іх Мароз і, пакуль падышоў Мікалай Сымонавіч, распрануўся дагала і нырцануў у ваду.

Усе анямелі, а затым радасна ўскрыкнулі, калі яго галава вытыркнулася з рачной роўнядзі. Два «экскурсанты» пачалі апранацца, а гаспадар «фазэнды» аніяк не супакойваўся:

— Годзе, плыві назад! — і раптам спакмеціў (як-ніяк, вырас на гэтай вадзе), што Мароз пачаў нерухомець і нервова ўскідваць рукі. Дыханне яго збілася. Плывец глытнуў вады, кашлянуў і, сполашна крутнуўшы галавой, выхрыпнуў: — Сутарга… ногі звяло!..

Керзан кінуўся да яго, але за некалькі крокаў да берага запаволіўся. Сысанкоў, які паспеў ужо

апрануцца, неўразумела глядзеў на штаны, потым плюхнуўся ў ваду, выпаўз і пачаў знімаць чаравікі.

— Трымайся, Ваня! — як мага спакайней крыкнуў Заяц. — Дыхай роўна, зараз мы што-небудзь кінем. — Маланкава забегалі пад акулярным шклом блізарукія вочы: па прытаптаным беразе, па старой вярбе… Намогся адламаць галіну — але раздумаў і ў тую ж хвілю ўбачыў лейчыну (яшчэ летась суседскія падшыванцы збіраліся прымастачыць гушканку).

Ён па пояс ускочыў у ваду і, крыкнуўшы: «Хапайся за ляйчыну!», кінуў яе Марозу. Кінуў удала — небарака цапнуў яе яшчэ ў лёце…

— А цяпер — грэцца, грэцца і слухацца старэйшых! — задыхана прасіпеў Мікалай Сымонавіч і неакадэмічна мацюкнуўся.

І яны зноў пілі — ужо без тостаў. Толькі Мароз, адкашляўшыся і расцёршы гарэлкай непаслухмяныя ногі, зірнуў на захмялелых таварышаў, устаў і, чаканячы кожнае слова, вымавіў на адным дыху:

— За майго хроснага, які асвяціў мяне ў гэтай вадзе!

* * *

— …Падвялі вы мяне, Мікалай Сымонавіч, пад манастыр! — Іван Мароз выглядаў змораным і сумным.

Зранку ён прыехаў на гарадскую кватэру да Зайца і, не распрануўшыся, не аббіўшы з шапкі і ботаў снег, выцягнуў з унутранай кішэні складзеную гармонікам газету: — Вось, з сямі ранку па кіёсках ляжыць…

Прайшлі на кухню. Пакуль заварвалася кава, Заяц паспеў прачытаць перадавіцу саўмінаўскай

газеты з кідкай назвай «Бервяно ў дэпутацкім воку». Аб тым, які зубаскал і дэмагог народны абранец Мароз, аб страшэнным стане эксперыментальнага інстытута, якім ён кіруе, як здзекуецца са сваіх падначаленых. І нейкія эканамічныя раскладкі, і словы сведкаў…

Мароз сядзеў на невялікай прафесарскай кухні і нервова пастукваў вузлаватымі пальцамі па стале, а калі газета была адкладзена, стрэліў пачырванелымі ад бяссоння вачыма:

— Ну што скажаце? Здорава размазалі?! І як пасля гэтага?..

Мікалай Сымонавіч зняў акуляры, нечакана ўсміхнуўся і — вочы ў вочы — прамовіў цвёрда:

— Размазваюць, мой дарагі, масла па булцы або соплі па шчоках. А за гэта ты яшчэ рэдакцыі і заказчыкам праставіць павінен!

Мароз насупіўся і неўразумела ўтаропіўся на Мікалая Сымонавіча. Той падставіў табурэт бліжэй да госця:

— А ты, чую, сам з раніцы ўжо прастаўлены! Апошні раз кажу: пераставай піць. Ці кідай усё — і пі.

Хвіліну памаўчалі, і загаварыў Мароз:

— Ды разумееце… Яны кабінет мой апячаталі, справы нейкія завялі… Я як воўк абкладзены… — і замоўк, паглядаў на прафесара і сапеў.

Заяц уздыхнуў, дастаў з халадзільніка пляшку каньяку, наліў:

— Значыць, так… Гэта — замест валяр’янкі. Затым ляжаш выспішся. А заўтра збярэм прэс-канферэнцыю. І калі ты воўк — час паказаць зубы! Запомні і супакойся: цяпер усё, што ідзе зверху супраць цябе, працуе на тваю карысць. Прынамсі, у вачах электарату.

— Дык у іх жа структуры…

— Стварай, пакуль ёсць час, і ты свае.

— Як ствараць, калі — ні кабінета, ні тэлефона?!

— Займай мой, дэканцкі. Ці стой… Пустуе ў нас на факультэце колішні «ленінскі пакой», дзе засядаў парткам. Там і ўваход ёсць асобны. Чым не часовая штаб-кватэра?

— Дык жа й вас пагоняць за тое — і з кабінета, і з працы…

— Адганялі мяне ўжо, Ваня! — Мікола Сымонавіч зноў пранікнёна зірнуў у вочы свайму вучню і ўздыхнуў: — Ногі ўжо не тыя, каб бегаць. Ды і колькі ж мне *зайцам* быць?!

Мароз задумаўся, затым хітнуў галавой і выпіў.

— Паўтараю, як на лекцыі: яны мусяць абараняцца, а ініцыятыва — у тваіх руках. І не дрэйфі! Усё будзе добра! — Мікалай Сымонавіч усміхнуўся ласкава-блізарукімі вачыма і моцна абняў госця.

…Ён быў шчыры, крыху нехлямяжы, надзвычай актыўны не толькі ў новай дзейнасці, але і ў пошуку сяброў. Мог падвезці на сваёй машыне заклятага ворага, з імпэтам браў удзел у калектыўных наведваннях лазні, ахвотна запрашаў у свой кабінет або на кватэру цікавых для яго людзей — выпіць і пагаварыць.

Праўда, гасцей падзяляў па ступені важнасці, значнасці і сваёй да іх прыхільнасці: каго частаваў самагонкай і салам, а каго крамнай гарэлкай ды кілбасой.

«Дыпламатыя» давала плён. Рыхтавалася, напрыклад, на тэлебачанні ў «жывым» эфіры перадача па праблемах навакольнага асяроддзя — разам з навукоўцамі запрашаўся і дэпутат Мароз. І гаварыў не толькі пра экалогію…

На пачатку кожнай справы можа быць выпадковасць. Калі ж на выпадковасць пачынае працаваць заканамернасць — прыходзіць перамога. Заканамернай была грамадская павага да выкрывальніка народных ворагаў. Заканамернай стала і падтрымка яго групай маладых дэпутатаў, якіх гісторыя назаве «ваўчанятамі». Яны — таксама заканамерна — убачылі ў актыўным дэпутаце сілу, здольную разварушыць старую цытадэль кіраўнікоў і бюракратаў. Тое ж — па прафесіі сваёй — не маглі не ўбачыць і адпаведныя дзяржслужбы бяспекі: падтрымалі, падказалі, дзе трэба — і дапамаглі…

І «ваўчаняты», вучачыся і сталеючы, кінуліся ў бой. Аб'ездзілі амаль усе раёны краіны, ладзілі сустрэчы дзе толькі маглі: у клубах, на вакзалах, на рынках, у крамах. Гаварылі (найперш ён, Іван Мароз) проста і адказвалі зразумела — тое, што хацеў пачуць стомлены інфляцыяй ды безвыходнасцю народ. Яны паказвалі прычыну абясцэньвання грошай і жабрацтва-галечы. Прычыну — традыцыйную: злодзеі. Нават не адзін-два, а цэлая каста, названая яшчэ нядаўна невядомым простаму вуху замежным словам «мафія». І яно, слова «мафія», стала ў народзе найбольш ужывальным (балазе яшчэ не забыўся паказаны тэлесерыял пра італьянскіх мафіёзі і барацьбіта з імі камісара Катані). Мафіяй пачалі называць усіх і ўсё, што так ці інакш асацыявалася і з карупцыяй, і з поспехам, багаццем, — хоць многія нават не маглі правільна вымавіць тое слова. Ну а на кіношны вобраз змагара з «махвіяй» арганічна накладаўся свой — бясстрашнага дэпутата Мароза…

Народ патанаў у разгубленасці. Заробленыя за месяц грошы за некалькі дзён з'ядала інфляцыя. Цэны раслі. Раслі ў сталіцы ды па-за ёй і княжыя палацы. Першымі — чыноўнікаў ад партыі, Саўміна

і нафты. Следам — і тых, хто меў магчымасці-«сувязі»: браў у банках крэдыт, пераводзіў «паперкі» ў валюту — і праз паўгода, прадаўшы, аддаваў пазыку, а за астатак будаваў шматпавярховыя харомы ды ўцякаў з бетонных гарадскіх катухоў. А тыя, хто заставаўся ў хрушчоўках, люцелі ад зайздрасці і злосці.

Словам, як і прадказваў акадэмік Заяц, які стаў кіраўніком перадвыбарнага штаба апальнага кандыдата ў прэзідэнты, падзеі разгортваліся вельмі спрыяльна. Насенне падала на дабрадатную глебу, з-пад якой прабіваўся заканамерны адказ: каб разабрацца з усімі злодзеямі, «праўдарубу» Марозу не хапае ўлады…

Пасля Велікодных святаў апячаталі і гістфакаўскі «ленінскі пакой» — аднак яго апантаны гаспадар прарваўся ў часовы штабны прытулак, спешна сабраў журналістаў і ва ўніверсітэцкім калідоры, запоўненым здзіўленымі студэнтамі і збянтэжанымі выкладчыкамі, даў прэс-канферэнцыю.

— Было перавернута ўсё нават у халадзільніку, — абураўся Мароз. — І гэта ва ўніверсітэце, храме навукі. Які прыклад моладзі?!.. Шукалі на сябе кампрамат, каб знішчыць… Але праўду не схаваеш і не ўкрадзеш! І вось нядаўна мне паведамілі, што Дума плануе зняць з мяне дэпутацкі імунітэт. Аднак няхай яны запомняць: народнага кандыдата ў прэзідэнты Мароза не запалохаць!..

А тут — то машына з «праўдарубам» з моста зваліцца, то ў самалёт не пусцяць… І новыя чуткі папаўзлі па гарадах і весях: з ім ваююць, значыць — баяцца.

Разам з пасведчаннем кандыдата ў прэзідэнты Мароз і яго каманда атрымалі магчымасць афіцыйных сустрэчаў з выбаршчыкамі: на стадыёнах, за-

водах і фабрыках. І калі даверлівы і шчыры ў сваёй любові і павазе электарат пачаў сотнямі і тысячамі ўкленчваць перад ім, Мароз канчаткова паверыў у сваю зорку, у сваё месіянства.

І ён не шкадаваў ні сілаў, ні часу, ні пагрозаў, ні ўсмешак, ні абяцанняў.

…І ён — перамог.

І ў сваёй новай ролі выглядаў упэўнена і спакойна.

— Вынікі выбараў я расцэньваю як вотум народнага недаверу ўраду і карумпаванай уладзе, якая тлусцее на народным горы, — адказаў ён на першае журналісцкае тэлефанаванне-віншаванне ў ноч падліку галасоў. — Цяпер краіна зажыве па-іншаму. Мы адбяром усё нарабаванае! Выкінем злодзеяў з заводаў! Народ уздыхне вальней. Цэнзура ў прэсе будзе адменена, як і манаполія дзяржавы на сродкі масавай інфармацыі. Годзе, нацярпеліся хлусні!..

Вярхоўная Дума на сваім чарговым пасяджэнні ўрачыста абвясціла Івана Уладзіміравіча Мароза першым прэзідэнтам краіны. Прэзідэнт прамовіў прысягу, а вечарам усе — нават колішнія ворагі — былі запрошаныя ў рэзідэнцыю на ўрачысты прыём.

У радасцях і эйфарыі, падалося, Мароз і яго каманда не заўважылі, што на інаўгурацыю прыехала зусім мала замежных дэлегацый. Ды і ўзровень іх прадстаўніцтва быў не вышэйшым: два спікеры парламентаў краін-суседак, тры віцэ-прэм’еры, а ў астатнім — паслы ды «нафтазацікаўленыя» грамадскія дзеячы…

III

1547, 1549, 1551 гады

Мядовы месяц (праз два тыдні пасля вянчання на царства Іван IV ажаніўся з баярскай дачкой Анастасіяй Захар'інай-Кошкінай) прайшоў для Крамля спакойна. Грашавітыя месцічы прызвычайваліся да новых правілаў-законаў і амаль не адчувалі зменаў.

Не адчувалі іх і служывыя, даведзеныя за гэты час да галечы і злосці. У Крэмль з розных краёў пацягнуліся хадакі-чалабітцы. Калі хто з іх здолеў данесці сваю злыбяду да царскіх вушэй — ляцелі галовы, кроў пырскала на лобнае месца, і ўсё зноў аціхала.

І так — два гады. Цар пасылаў у гарады сваіх наместнікаў, а атрымліваў ад іх лісты са скаргамі на непаслушэнства баяраў. Бездажджлівая вясна прарочыла спякотнае лета і — голад, а казна не паўнела.

Калі разам з клопатамі надакучалі жаночае цела і начныя гульбішчы, ён выпраўляўся на паляванне. Звычайна, як і гэтым разам, у недалёкі ад Масквы Астравок. І дарога добрая, і лагчыны для загону зручныя, і дубы-алешыны высокія — твар не абдзярэш.

Царская выправа яшчэ ехала полем, калі Мацей, прызначаны ўжо галоўным пасцельнікам, узняў каня на дыбкі і рвануў наперад. За ім — з дзясятак ахоўнікаў. І толькі тады Іван заўважыў доўгі, падводаў у сорак, абоз: коні пасвіліся ўздоўж дарогі, калёсы — састаўленыя паўкругам, над імі сівеў дымок кастра.

Мацей вярнуўся праз некалькі хвіль узбуджаным:

— Ваша царская Вялікасць… Гэта ад Пскова пасольства. Падпільнавалі, сабакі, на дарозе. Хочуць з вамі гаварыць. На гарадскога намесніка ў іх скарга.

— Зноў?! — выкрыкнуў цар і злосна павялічыў «голыя» — амаль без веек — вочы. — Я ўрэшце адвучу іх брахаць!

— Ваша царская… Нельга туды! У іх пішчалі і шаблі… — Мацей не паспеў дагаварыць, бо цар прышпорыў каня. Дагнаўшы, галоўны пасцельнік паўтараў свае насцярогі, але ў адказ чуў адно:

— Адвучу!!

Пскавічы — разнамасная сябрына баяраў і купцоў, — убачыўшы цара, рашуча выйшлі насустрач, укленчылі, некаторыя — хто бяднейшы родам і казной — паздымалі шапкі.

А цар не спыніў каня. Стогн, крык, лямант! Кроў на пажоўклай траве…

— Я адвучу вас плакацца, адроддзе псінае! — цар біў пужкай налева і направа, конь наравіста гізаваў і сполашна таптаў аксамітныя кашулі, ваўняныя каптаны, шоўкавыя аднарадкі, саф'янавыя боты. І — белыя косткі.

— Выслухай, бацюхна!.. — нечая рука ўхапіла за шытую золатам папону, другая — за сядло. — Няма жыцця нашаму люду ад намесніка твайго…

Конь скочыў убок, і просьбіт — маладжавы чорнабароды мужчына — упаў вобзем. Па ягонай спіне загулялі бізуны царскіх ахоўнікаў.

Іван ад'ехаў і спыніўся. Часта дыхаў, доўгая галава дрыжэла, раскосыя вочы — як у дымнай павалоцы. Высокія скулы завастрыліся, і пад імі няспынна варушыліся нацягнутыя жаўлакі. Цар шаптаў, нібыта жаваў:

— Адвучу… адроддзе… намеснік мной пастаўлены, і гэта мая воля… Супраць яе пайшлі, з пішчалямі… адвучу…

— Вашая Вялікасць, што загадаеце? — гэта быў голас Мацея: пад'ехаў да цара і аддана схіліў галаву.

— Усіх галаваць! Усіх!.. Без суду і правежу! — Лютыя зрэнкі бліснулі і апяклі пасцельніка.

Цар уздыхнуў і рукавом сцёр з ілба халодны пот…

Пакуль сцягвалі трупы, ён гарцаваў па пажухлым полі, толькі пыл курэў з-пад капытоў мокрага каня — як дым. Затым вярнуўся, прыгладзіў узбітыя валасы (шапку згубіў) і загадаў:

— Годзе, адпалявалі. Гайда дамоў!

Рушылі да Масквы. У першай слабадзе з прыдарожным шынком спыніліся спатоліць смагу.

— Нібыта, нарэшце, хмара… — Мацей выцягнуў нізкалобую галаву і глядзеў наперад. — Можа, і дождж будзе?

Шэра-попельнае воблака расцякалася па небакраі, варушылася, гусцела, і нехта з лоўчых, хто яшчэ не паспеў злезці з каня, сполашна прашаптаў:

— Божухна, гэта ж пажар…

Масква згарэла.

Згарэлі царскія і баярскія палаты Крамля, Успенскі сабор, казна, арсенал, два манастыры з цэрквамі, дзевяць бліжэйшых слабодаў.

Згарэлі амаль дзве тысячы гараджанаў. Мёртвы попел пакрыў дарогі і смярдзеў паленай чалавечынай.

Цар схаваўся ў паляўнічым дамку на Вараб'ёвых гарах і нікога да сябе не пускаў. Не еў, не піў. Праз драўляную сценку быў чуцён ягоны няспынны шэпт: малітвы, трызненні. А потым загадаў паклікаць да сябе мітрапаліта Макарыя.

— Гасудар, ён увесь нямоглы, — баючыся патрапіць пад гнеў, мякка мовіў Мацей. — Ледзь не згарэў у саборы. Цяпер яго ў Дольнім манастыры выходжваюць.

— Едзем туды!

Мітрапаліт яшчэ не хадзіў. Убачыўшы цара, прыўзняўся на лежаку і прыхінуўся да сценкі. У вачах — спакой і дабрыня.

— Прабач, што не магу стоячы вітаць: ногі пабітыя…

Але цар нібыта і не чуў і не заўважаў анічога.

— Уладыка! За што пекла такое?! Што мне, акаяннаму, рабіць? — і ён дрогка асунуўся на падлогу каля мітрапалітавага лежака. У келлі больш нікога не было.

— Ад нараджэння жыццё чалавечае — пекла, калі Богам не асвятляецца. За грахі, за страсці нашыя пакаранне…

— Тысячы жывымі згарэлі — усе грэшнікі?!

— Аб тым толькі Бог ведае.

— А ты… Ты, хто надзеў на мяне цярновы вянок царавання, што-небудзь ведаеш?! — у голасе цара абудзілася злосць.

— На царства вянчаў я цябе ў Божым доме і ў Божых запаведзях. Толькі яны ўратуюць і цябе, і царства тваё… — голас мітрапаліта асіп, з грудзей вырваўся кашаль. Убачыўшы, што госць прыўзняўся і наструніўся, супакоіў: — Нічога, гэта ад агня… Пройдзе.

Але цар, думаючы пра сваё, як не пачуў:

— Дык што ж рабіць мне?

— Не прынось на алтар улады сваёй смерці бязвінныя! — словы мітрапаліта прагучалі ўпэўнена і выразна. — Выпусці з цямніцаў бязвінна асуджаных. За што зланцужаны старац Максім Грэк? А дзед твой Міхайла Глінскі? А сотні іншых?!

Цар нібыта сам хапануў гарачага полымя. Глядзеў на Макарыя, на яго абпаленыя бровы, што зрасталіся-сыходзіліся над пераноссем, і ўтрапёна

міргаў. А затым быццам абудзіўся і кінуўся да дзвярэй:

— Маліся за мяне, уладыка!

— Пастой… Пастой хвіліну. — Макарый паклікаў паслушніка і папрасіў паднесці цару кнігу. Іван прысеў на лаву і правёў далонню па драўлянай шкатуле, раскрыў. У скураной вокладцы з трыма зіхоткімі спражкамі быў візантыйскі рукапіс Святога Евангелля ад Яна. — Гэта табе падарунак. Яшчэ Максім Грэк мне пра яе цудадзейнасць казаў. А надоечы сам у тым спадобіўся пераканацца: калі сабор гарэў, Евангелле гэтае на аналоі стаяла, разгорнутае… Аналой у агні, абваліўся — а на ім ані знаку. Дык хай асвятляе дух і справы твае…

Яшчэ там, у Макарыя, у цёмнай келлі Іван прачытаў першыя радкі Евангелля: ***На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Богам***… Так, прачытаў! Сам!!! Чорныя літары рукапіснага паўустава з павеўным нахілам нарэшце скlаліся ў ягоных вачах у словы… Словы — у сказ! На цэлы радок! Наколькі хапіла руху вачэй і дыхання прашаптаць прачытанае…

Ён з малалецтва баяўся напісанага, кніжнага. Не мог чытаць. За яго тое рабілі нянька, пасцельнік, затым — пісар, дзяк, духоўнік. Яму чыталі ўслых: Біблію, «Пчалу», Ступенную кнігу. І ён, сціскаючы вусны ды мружачы павекі, з лёту сіліўся запамінаць пачутае. Сам жа… Сам жа не мог скласці-злучыць літары ў слова. Ведаў іх, умеў пісаць і перапісваць. А чытаць, знітаваць — не!

Ён баяўся аб тым прызнацца, саромеўся аб тым гаварыць. І страшэнна пакутаваў. Як нешта адрэзана было ў вачах і галаве. Як перагарэла. Тыкаў пальцам на слова — і запінаўся. Спрабаваў па літарах.

Агучваў першую, а як даходзіў да другой — некуды сплывала з вачэй і памяці першая. На іх, блытаючыся, наступала трэцяя, наплывалі, узбіваючы паніку і ўнутраную дрыготку, астатнія… Ён нерваваўся. Калацілася галава. Рукамі сціскаў яе — і тэкст, нават самы невялікі, расплываўся перад ім. Кніга, а таксама стол і табурэт пачыналі хістацца. Станавілася блага, і ён закрываў вочы ды крычаў…

Думалі, у княжыча аслабнуў зрок. Клікалі лекараў, правяралі — усё добра. Паказвалі на паперы тыя ж самыя літары — называў-пазнаваў. Пісалі слова — і анічога! Падносілі кнігу — ліхаманкава дрыжэў і ці хаваўся, ці ўцякаў*.

А тут — як вочы ў ім наноў выраслі. І ў вячаровым прыцемку, і ў сполахах свечак ён чытаў і не мог спатоліцца: *І святло ў цемры свеціць, і цемра не агарнула яго. Быў чалавек, пасланы ад Бога; імя яму Ян; Ён прыйшоў дзеля сведчання. Каб сведчыць пра Святло, каб усе ўверавалі праз яго…* — перагарнуў некалькі старонак і працягнуў: *Пілат сказаў Яму: значыцца, Ты Цар? Ісус адказаў: ты кажаш, што Я Цар; я на тое нарадзіўся і на тое прыйшоў у свет, каб засведчыць ісціну; кожны, хто ад ісціны, слухае голасу Майго…*

Ён заснуў, паклаўшы галаву на кнігу, — як дзіця: соладка і бесклапотна. Дагарала тоўстая свечка, і яе празрыстыя слёзы сцякалі на царскую далонь з залатым пярсцёнкам-пячаткай.

У высокае акно келлі прадзёўбнуўся ранак, а затым жнівеньскае сонца разагнала па кутах прапахлыя драўлянай смалою цені — а ён ціхмяна і

---

* Падобная хвароба, калі чалавек мае праблемы ва ўспрыманні і разуменні напісанага або друкаванага тэксту, называецца *дыслексіяй*.

супакоена сапеў, усміхаючыся скрозь сон, ды зрэдку нешта шаптаў. І аніхто — ні Макарый, ні пасцельнік — не насмельваліся будзіць яго. А як толькі расплюшчыў павекі — загадаў нястомнаму Мацею:

— Расшукаць і вызваліць грэка Максіма ды Міхаіла Глінскага! Хачу бачыць іх гасцямі ў доме маім.

Старэйшына янітаў Максім Грэк, разбіты хваробамі, адмовіўся ад сустрэчы з царом: «Ад'ездзіўся я за сваё жыццё… Быць мне да скону манастырскім затворцам — там, куды Бог упадобіў патрапіць». А князь Міхал Юр'евіч Глінскі, як выявілася, жыў ужо вольна з сям'ёй у Ржэве. Падумаў, пакуль ганец дапіваў квас, — і пачаў збірацца ў дарогу.

Ён, здавалася, сам быў дарогай. Ці дарога — ягоным сэнсам, духам, пульсам. І яе — свабоднай, наталяльнай — ой як не хапала яму ў вязніцы. Вязніцы, куды кінула родная пляменніца, якую гадаваў-няньчыў, якую да шлюбу царскага вёў, якую на пасад маскоўскі падсадзіў — і ў адказ быў абдораны іржавымі кайданамі.

Ды Глінскі не меў крыўды за тое — ні на лёс, ні на пляменніцу. Ён быў іншым чалавекам, злепленым з узнёслай горнай гліны ды закалены духам рыцарства. Яму б са сваімі звычкамі і поглядамі нарадзіцца гадоў на дзвесце-трыста раней — але і на час ён ніколі не наракаў. Гэта цяпер ён сівы і спарахнелы, а некалі… Некалі з дзецьмі Радзівілаў быў выпраўлены з Вялікага Княства на вучобу ў Італію, дзе спасцігаў філасофію і архітэктуру, багаслоўе і астраномію. Ваенную справу неаднакроць даводзілася вучыць на практыцы: браў удзел у некалькіх дварцовых заварухах і ўмудрыўся патрапіць у паплечнікі імператара Максіміліяна і Альберта Саксонскага. Да бяспамяцтва закахаўся ў Джулію

Кастальдзі, дзед якой, Памфіліа з Фельдры, спрычыняў яго да таямніцаў новай навукі кнігадрукавання.

Не меч, а слова ўрэшце запануе ў свеце! У гэтым быў непахісна перакананы ліцвін Міхал Глінскі. Запануе і пераможа! Легенда ўсё тое са сном прарочым Канстанціна Вялікага: Бог, нібыта, *паказаў* яму перад бітвай з тагачасным уладаром Італіі Максентыем вогненны меч з надпісам па-стараграчаску «Эў тоута віка!» — «Сімъ побѣдиши!» — «Гэтым пераможаш!»*. Імператар, безумоўна, варты заслугаў за тое, што хрысціянскую веру зрабіў дзяржаўнай і бараніў яе. І сталіцу ў Візантый перанёс з Рыма. І ўзвысіў Канстанцінопаль. Але… Але ці мог усялюбны Бог паслаць меч, натхняць на забойствы? Тое ж усяму Святому пісьму пярэчыць! Адно любоў і слова Божае і ўратаваць, і перамагчы могуць. Толькі слова трэба ахрысціць агнём, трэба выкаваць яго, як і меч…

Сімъ побѣдиши!

Міхал Глінскі нават быў расплакаўся, калі ўбачыў, як выплаўляліся металічныя літаркі, чароўныя ў сваіх люстэркава-няправільных абрысах… Затым іх складвалі ў касы-радкі, касы — у соты-старонкі. Правёўшы афарбаваным валікам, паўвыпуклай цягай адціскалі на паперы…

---

* Першая пісьмовая згадка гэтай фразы дайшла да нас у тэксце Яўсевія Кесарыйскага «Пра жыццё Канстанціна», напісаным на грэчаскай мове: «ἐν τούτῳ νίκα» («Гэтым пераможаш / Гэтым перамагай»). Яе лацінскі варыянт — «In hoc signovinces» («Пад гэтым знакам пераможаш») — стаў крылатым выразам і дэвізам, які часта выкарыстоўваўся ў заходняй культуры. З часам стала шырокавядомай хрыстаграма «IHS», якая адначасова была скаротам лацінізавана-грэчаскай формы імя Ісус — IHSOVS (Ιησούς) і абрэвіятурай першых трох слоў лацінскага перакладу фразы «IN HOC SIGNO».

Вынаходства друкарскага варштата прыпісваюць немцу Іагану Гутэнбергу. Першадрукары Іаан Ментэль са Страсбурга, які меў друкарню ўжо ў 1458 годзе, і Пфістэр з Бамберга, і Францыск Скарына з Полацка будуць прызнавацца вучнямі Гутэнберга. Сваё першынства адстойвалі галандцы — і называлі земляка-друкара Костэра. Не адставалі ад іх, натуральна, і італьянцы, аднародзіч якіх Памфіліа Кастальдзі, дзед пані сэрца заблукалага ў часе рыцара-ліцвіна Міхала Глінскага Джуліі, вынайшаў перасоўныя рухомыя літары. Як распавядалі ягоныя дзеці, Кастальдзі не ўбачыў у тым надзвычайнага і «саступіў» вынаходства Фусту, які з сябрамі заснаваў друкарню ў Майнцы. Зяць і прадаўжальнік справы Фуста Петэр Шэфер у «Інстытуцыі Юстыніяна» 1468 года і назваў першадрукарамі Гутэнберга і Фуста. Быў ці не быў ім Фуст, паўплывалі на вызначэнне сваяцкія пачуцці ці не, пабачыў ці не першым друкаваную кнігу-інкунабулу на варштаце пад Майнцам Іаган Бонемантан-Гутэнберг — хто ведае?

У тое Міхал Глінскі асабліва не ўдаваўся. Якая розніца для гісторыі, хто першы пакінуў след-адцінак босай нагі на мокрым беразе, хто прыклаў пячатку на бяросту, пергамен ці паперу, хто адрукаваў першую кнігу, — калі ўсё тое: і нагу, і бераг, і пячатку з бяростай і пергаменам, як і саму кнігу — стварыў Пан Бог? Важная, верыў рыцар-ліцвін, толькі перамога — перамога «жалезнага» слова над жалезам мяча…

На некаторы час маладыя інкунабулы адарвалі Глінскага ад таксама нестарой Джуліі, і аднойчы яе прыслужніца перадала кароткую запіску: «Бывай і прабач! Плыву з капітанам Душанам па сваё шчасце…».

Яны не былі вянчаныя, але праваслаўны Міхал, рыхтуючыся да таго, прыняў каталіцызм. А здрады — не прыняў. Ён надумаў сабе, што яго пані сэрца выкраў той капітан з зецкай шхуны і звёз у свае сербскія горы. Міхал кінуўся ў пагоню і праз восем дзён пялёскання на адрыятычных хвалях дабраўся да чарнагорскай Будвы. Адтуль конна — да Бара, скрытага ад мора пагудастымі гарамі і аліўкавымі садамі, прапахлага марскім ветрам і мядовай смоквай. У Бары, як распавядалі яму рыбакі, і жыў той крыўдліўца Душан.

Але… з зачараванага мясцовымі прыгажосцямі Міхалавага сэрца нечакана выпала Джулія… Ён закахаўся ў Зету-Чарнагорыю*, якая хоць і была ў той час афіцыйна пад Асманскай імперыяй, але не пускала ворага ў свае горы, да сваіх старадаўніх манастыроў. У нядаўна заснаваным Іванам Чарноевічам паміж балканскіх хрыбтоў Цэціне — сталіцы краю — ужо трэцяе дзесяцігоддзе працаваў друкарскі дом, якім кіраваў Іванаў сын Джурджэ Чарноевіч. Тут Міхал Глінскі ўпершыню ўбачыў інкунабулы на кірыліцы, пагартаў кнігу земляка-палачаніна Францыска Скарыны, якога расшукваў у Падуі ды так пакуль і не пабачыў…

Тут, у праваслаўным Цэціне, ён упершыню вычытаў, што Канстанцін Вялікі, візантыйскі імператар і патрон Канстанцінопаля, нарадзіўся ў Сербіі — на гэтай зямлі! Тут пачуў Глінскі і пра манаха Максіма Серба, які прыйшоў з Афона, натхніў манахаў на кніжную справу і заклаў мясцовы звяз брацтва янітаў.

---

* У другой палове XV — пачатку XVI стагоддзя падчас праўлення дынастыі жупанаў Чарноевічаў старажытная назва дзяржавы Зета пачала мяняцца на Чорную Гару — Чарнагорыю.

І ліцвін-летуценнік Міхал Глінскі не мог не зліцца з імі! Апантаны рыцарскім служэннем, ён выправіўся на радзіму, наведаў Наваградак, Полацак, Вільню. Нарэшце пазнаёміўся і ссябраваўся са Скарынам, і калі першадрукаром былі дацiснутыя і пераплецeныя новыя кнігі Бібліі, а на маскоўскі пасад узышла пляменніца Міхала Глінскага Алена, прапанаваў накіраваць частку друкаваных кніг у Масковію.

Хто ж мог ведаць, што з таго станецца? Што кнігі тыя, упершыню даступныя і мовай, і колькасцю, будуць названыя ерэтычнымі ды спаленыя на крамлёўскім пляцы? А яніт Максім Грэк, афонскі інак, які таксама прайшоў вучобу ў Падуі і Фларэнцыі, будзе асуджаны на тамтэйшым царкоўным саборы за нібыта няправільныя пераклады кніг Божых ды высланы ў Іосіфа-Валакаламскі манастыр…

Зрэшты, аніхто не мог спрарочыць тады і незайздросную долю самога Міхала Глінскага…

І вось цяпер ён, стары і нямоглы — перад налітым маладосцю, але таксама змораным ліхімі месяцамі стрыечным унукам і гасударом, царом і вялікім князем Іванам IV.

Ён шматкроць уяўляў сабе гэтую сустрэчу — ці не з самага Іванавага нараджэння. Вымалёўваў яе ў сваіх вязніцкіх мроях, першыя фразы размовы прыдумляў, на памяць завучваў — нават калі і веру ў тое спатканне на гэтым свеце страціў. І вось — здзейснілася…

Глінскі, высахлы ў порхаўку, сівы, як лунь, торапка агледзеў часовае царскае прыстанішча — невялікі пакой паляўнічага дамка, рашуча ступіў некалькі крокаў наперад (Іван сядзеў за сталом тварам да яго), перахрысціўся, гледзячы на іканастас у простым бярвенным куце, і пакланіўся яму. Ступіў бліжэй і пачаў з даўно падрыхтаванага:

— Троице пресущественная и пребожественная и преблагая праве верующим в тя истинным хрестьяном, дателю премудрости, преневедомый и пресветлый крайний верх! Направи нас на истину Твою и настави нас на повеления Твоя, да возглаголем о людех Твоих по воле Твоей…

Іван здзівіўся і павялічыў вочы:

— Міхаіл Юр'евіч, гэта ты?

Госць усміхнуўся, пераступіў з нагі на нагу:

— Я, хто ж яшчэ… Б'ю чалом майму дабрадаўцу, — і злёгку нахіліў галаву.

— Сядай, перакусі з дарогі.

— Ды дзякуй, вялікі княжа, не есца ўжо ў мае гады. Дый адвык, прызнацца. Аказваецца, і хлеба з вадой чалавеку ўдосталь можа быць.

Іван нахмурыў высокі лоб, нагнаў на твар ранніх маршчынаў і прапёк Глінскага вуголлем-зрэнкамі:

— Крыўдуеш, значыць? Як на ваўка, на цара глядзіш?!

Госць усміхнуўся, марудна адставіў услон і сеў насупраць Івана; з-пад старэчых дрыготкіх брывін спакойна глянулі блакітныя вочы:

— За што крыўдаваць? Я і на маці тваю, царства ёй нябеснае, аніколі кепскага не падумаў. Нават калі ў вязніцы пацукі мае пяткі грызлі. А цяпер вось радасць сэрца маё перапаўняе, радасць — шчыра кажу, — што Бог спадобіў на схіле дзён маіх сына яе першароднага пабачыць…

— Крыўду маеш, нутром чую… — перабіў яго Іван.

— Не. Не і не! Пабажыцца нават магу.

— Не паверу!

— Твая воля, — Глінскі ўздыхнуў, зноў усміхнуўся і зірнуў у высокае авальнае акно над Іванам, памаўчаў і дадаў ужо нібыта й не сваім голасам: — Са

свайго доўгага вопыту вынес я галоўную ісціну, якая, спадзяюся, і працягвае доўжыць дні мае: жыццё ёсць таямніца, а смерць — рэч звычайная. І крыўда — яе памагатая. Бо крыўда — агонь злосці.

Іван здзіўлена адхінуўся да спінкі пасада. Глядзеў уважліва і маўчаў.

— Так, крыўда і злосць — памагатыя смерці, бо душу нашую, як вусені кветку, грызуць… І пераконваюць нас, што не ўсё ад Бога. А ад Усявышняга ўсё, акрамя крыўды і злосці. Таму няма іх у мяне і не было. Усё ад Бога. І валасінкі з нас не ўпадзе без Ягонай волі! Хто ведае: можа, калі б не мая вязніца — не гаварыць бы мне з табой, вялікі княжа?

Іван у адказ неўразумела выцягнуў шыю.

— Так! Можа, быць мне растаптанаму азлобленым натоўпам на прыступках Успенскага сабора, як і пляменніку майму Юрыю? Хто ведае, можа, і на мяне б сведчыць пачалі, што пажар вадой варажэйскай з ім на Маскву навёў?

Іван задаволена хмыкнуў і загаварыў:

— Бачу праўду ў вачах і словах тваіх! Веру табе, як крыві і целу роднаму. А таму і паклікаў цябе, Міхаіл Юр'евіч, каб парады спытаць, каб у часіну цяжкую да пляча блізкага прыхінуцца.

— Слабое, на жаль, цяпер плячо тое…

— Затое розум моцны! — Іван рэзка ўскочыў і паціснўў суразмоўцу рукі. Зірнуў вузкімі вачыма прасветлена, нават задрыжэлі веі: — Будзь госцем маім! Калі ад пачосткі адмовішся — загадваю пір у твой гонар! А перад тым, пакуль зрыхтуюць усё, запрашаю ў лазню: змыць і пыл дарожны, і думы вязніцкія…

Гасцёўню, сцены якой былі абабітыя скурамі, а пасярод стаяў доўгі дубовы стол, напаўнялі пахі

часнаку і зялёнай цыбулі, у іх дамешваліся дымныя водары печанай рыбы й смажанай дзічыны.

Іван і Міхал увайшлі бадзёрымі, расчырванелымі, у аднолькавых даўгаполых вішнёвых каптанах — толькі целы розніліся на паўвека…

У місах і сподах былі прыгатаваныя печаны дзік, абсыпаны зелянінай, смажаныя перапёлкі ў пярцовай падліве, галовы шчупакоў з натаркаванай рэпай, юшка з шафранам, заечыя ныркі ў смятане з імбірам… Ліпавыя кубкі поўніліся наліўкамі. У вялікім срэбным збане над кубкамі і карцамі чакала чырвонае рэйнскае віно. З яго і пачаў Іван пачостку:

— Прашу паспытаць: «Петэрсімона», найлепшыя лекі ад стомы і ліха! Галандскі купец адмыслова ў Маскву прывозіць.

Яны стоячы прыгубілі — і прыселі. Глінскі адламаў ад хлебнай лусты акраец і доўга моўчкі жаваў. Іван уважліва назіраў за ім і піў.

— Ты мовіў, княжа, што хацеў у мяне, грэшнага, парады спытаць. Разумею, што пачуць хочаш, як далей жыць-кіраваць. Дык калі не перадумаў, магу нешта падказаць…

— Давай! — цар адставіў кубак і сплёў на грудзях свае доўгія рукі.

— Што ж, слухай. Толькі не крыўдуй, калі што не да душы прыйдзецца…

— Гавары!

— Стольны град твой — пад попелам. Народ — у галадзе. А што ў цябе перад вачыма? — твар Глінскага раптоўна стаў грозным. Цар глядзеў на яго спакойна і маўчаў. — Што?! Падобнай раскошы я не бачыў і ў Максіміліяна ў яго лепшыя часы! Зрабі першы крок: аддай усё гэта прасталюду маскоўскаму, які цяпер лебяду есць з гарэлай чалавечынай!

— Аддам, — раптам спакойна адказаў Іван. — І што далей?

— А далей заві ўсіх — і галыцьбу, і баяраў, і дзякаў — на адбудову горада. І сам тую працу ачоль, каб народ бачыў.

— Ачолю… — цар падсунуўся бліжэй да стала. — А затым?

— Затым сход збірай, сабор рыхтуй, раду склікай, як тое некалі слаўныя продкі рабілі, — і ў вочы люду глядзі!..

…Праз два гады на Чырвонай плошчы перад адбудаваным наноў Крамлём не было дзе ўпасці шапцы. На Вялікі сабор з'ехаліся служнікі, пашныя, соцкія і дзясятнікі, дзякі і дыяканы, намеснікі і старожнікі з усіх гарадоў і ўдзелаў.

Цар стаяў на ўзвышэнні пасярод Саборнага пляца і прамаўляў гучна, узбуджана. Гаварыў пра пачатак новага жыцця дзяржавы, пра злачынствы баяраў і ліхвярствы купцоў, абяцаў пакласці таму канец — у імя справядлівасці і любові. А напрыканцы, агледзеўшы ўзрушаны натоўп, звярнуўся да мітрапаліта:

— Малю цябе, святы ўладыка, будзь маім памочнікам у гэтай справе! Ты ведаеш, што я застаўся без бацькі ў чатыры гады. Родзічы не клапаціліся пра мяне… Яшчэ хлапчуком я заняў царскі пасад. Баяры ж адно кроў пілі — маю і вашую… — Іван уздыхнуў і правёў рукой над плошчай. — Ліхаімцы і суддзі, які дасце цяпер адказ за тыя слёзы і кроў?! — Ён узняў галаву да неба, затым марудна пакланіўся на ўсе чатыры бакі і пранікнёна закончыў: — Малю і цябе, народзе Хрыстовы, аб дараванні маіх грахоў, бо толькі адзін я найперш вінен перад Богам і вамі за ўсё здзейсненае на гэтай зямлі. Даруй і забудзь

зло і несправядлівасці, бач ува мне свайго суддзю і заступніка!

Натоўп застагнаў, загуў, заварушыўся і пачаў хвалямі падаць на калені — ад царскага ўзвышэння да апошніх шэрагаў, якія, магчыма, мала што і чулі з прамоўленага…

3

Пасля выступлення ва ўніверсітэце Мароз загадаў ехаць у загародную рэзідэнцыю Вараніха. Пачуваўся незадаволеным і стомленым. Да ўсяго напала нейкая гідкая трывога, няўтульнасць...

Сустрэча аказалася непадрыхтаванай, не хочацца думаць — правакацыйнай. Ну некалі ж і ён быў студэнтам, і таксама — не мядовым. Але каб так… І адкуль у іх столькі бравады, палітыканства, ліхасці нават? Дзяржава ім стыпендыі, інтэрнаты, а ў адказ?

Адказваць, зрэшты, сёння мусіў ён, а студэнты пыталі. Напачатку пра будзённае, асабістае, тое, напэўна, што куратары падрыхтавалі. А потым і пайшло-паехала: чаму прэзідэнт не выканаў сваіх абяцанняў у тым і тым, дзе судовыя справы па казнакрадах ды карупцыянерах? Чаму год таму на стыпендыю яны маглі дваццаць разоў паабедаць у сталоўцы, а цяпер і на пяць не хапае? І гэтак далей! Усё роўна як не ў дзяржаўным універсітэце пабыў, а на сходцы апазіцыйнай партыі! «Дарэмна паслухаў Зайца, — падумаў прэзідэнт, — хай бы б сам і круціўся на той сустрэчы! Ды і рэктар — той яшчэ фрукт! І не выганіш жа адразу»…

Ён незадаволена ўздыхнуў і зірнуў у зацемненае шкло. Будынак Нацбанка, аўтобусны прыпынак, гадзіннік перад уваходам у метро…

— А што гэта столькі людзей на вуліцы? — неўразумела прагаварыў нібыта сам сабе, а памочнік Жакей ужо дастаў свой сотавік і пачаў выведваць. (Калі б памочнік не меў такога прозвішча, яго б трэба было прыдумаць. Яно служыла і пашпартнай пазнакай, і мянушкай. Прычым — з падвойным дном. Жакей — ён і нястомны «вершнік», паразітам з вуснаў якога не сходзіла «галопампаяўропам», ён — да ўсяго — і ненасытны каваман. Аніхто не

мог даўмецца: як у яго ўлазіць столькі кавы? Думалі, што той напой ужо і ў ягоных венах. А любімым гатункам была, натуральна, кава «Жакей»…)

«Маладзец, на ляту ловіць…» — прамільгнула задаволенае, і ўадначас згадка, якую прэзідэнт аніяк не мог дасюль выспеліць, патлумачыла нядаўнюю трывогу. Так, тая дзеўчынёха, што цыдулкі з пытаннямі перадавала! Чарнявая, даўганогая, з пульхнымі вуснамі ды ямінкамі на шчоках… Рыхтык яго колішняя студэнцкая стрэмка Томка! Трэба ж…

Паспрабаваў падумаць пра штосьці іншае, зноў зірнуў за шкло, — машына праімчала па запоўненым гараджанамі праспекце, звярнула да акружной, — а ўспаміны неадступнай залевай хлынулі на яго.

Томка-Томка… Дзе ты, што ты?

Яны раззнаёміліся восенню «на бульбе» і пасля трох курсаў вучобы думалі распісацца. Томка хварэла ім, была нібыта зачараванай, штодня выштукоўвала нейкія прысмакі-вячэры. Хм, маладосць… Ён жа, кідкі чарнявы высачун, за спіной якога была служба ў войску, урэшце выбраў напрыканцы вучобы не адданую стромкую Томку з далёкай лясной вёскі, а паўнаватую дачку міністра архітэктуры і будаўніцтва… І прапіску атрымаў, і з працай склалася, і кватэру пасля нараджэння дачкі займеў… А вяселле якое тады цесць адбарабаніў: у рэстарацыі на беразе рэчкі, з аркестрам і ці не сотняй запрошаных! Праўда, запрошаных з боку нявесты, бо ад яго, жаніха, былі толькі сведка — аднакурснік Уладзя Ролікаў (стаў кандыдатам навук, а цяпер ссучыўся і ўзначальвае апазіцыйную Народную лігу) ды сват — кіраўнік дыпломнай прафесар Мікалай Заяц… Бацька на той час ужо дзесяць гадоў быў у зямлі, а маці-вяскоўка непрасыпна піла. Ну як такую за пашанотны стол?..

Так вось і пайшло. З аспірантурай, як ні стараўся Заяц (у якога сваіх дзяцей не было і які ці не сына ў ім бачыў), не склалася, ехаць па размеркаванні «за далёкія горы» не дазволіў цесць — і прыстроіў парторгам ва ўніверсітэцкі Інстытут прамысловасці і сельскай гаспадаркі. А калі партыя развалілася, ён ужо сам пра сябе парупіўся: з кабінета інстытуцкага парторга перасеў у дырэктарскі — і на ўсё наваколле праславіўся гаспадарнікам. Ды і як было не праславіцца? Інстытут эксперыментальны, сотні лабараторый і прадпрыемстваў на яго працавалі. І з дзяржбюджэту падтрымліваўся. Заставалася толькі за дысцыплінай сачыць ды вышэйшае старое начальства не падводзіць. Лазня добрая з'явілася, у якой патрэбныя людзі адпачывалі… Ну і свінінкі, памідораў-агурочкаў нікому не шкадаваў, калі на магазінных прылаўках апусцела. І пайшоў далей, абраўся ад сваёй акругі народным дэпутатам…

А Томка… Ніразу пра яе не пацікавіўся — як адрэзаў ад свайго лёсу. І вось ледзь не яе дакладную копію сустрэў! І — зноў ва ўніверы…

Ён абудзіўся, нервова пастукаў далоньмі па скураным падлакотніку і хацеў быў звярнуцца да памочніка, але той адвёў ад вуха слухаўку і залепятаў:

— Іван Уладзіміравіч, гэта забастоўка. Метрапалітэн стаў, а машыністы патрабуюць павышэння заробкаў. Вось народу на наземных прыпынках і сабралася…

Прэзідэнт неўразумела ўтаропіўся ў памочніка, а той чакаў новага пытання і, лыпаючы вачыма, дадаў:

— Я з мэрам звязаўся, а затым пазваніў Керзан і пацвердзіў. У яго сабралася нарада з міністраў-сілавікоў. Хоча вам асабіста далажыць і ўдакладніць магчымыя дзеянні…

Картэж з трох аграмадзінаў-джыпаў, дзвюх машынаў спецупраўлення ДАІ «Маланка» ды браніраванага «Мэрсэдэса» пад нумарам 1 ужо нёсся па прыгарадзе, за акном — рэдкія «хрушчоўкі»-трохпавярховікі ды травеньская зяляніна, ад якой было цяжка адарвацца, як, зрэшты, і ад нечаканых успамінаў, а тут: далажыць, удакладніць!

Сваю незадаволенасць прэзідэнт і выказаў у слухаўку старшыні Службы дзяржаўнай бяспекі Керзану:

— Віктар, якая на хрэн забастоўка?! Які метрапалітэн?!!

— Іван Уладзіміравіч, сітуацыя неадназначная… Машыністы раніцай адмовіліся выходзіць на лінію. Народ мусіць ціснуцца па аўтобусах і тралейбусах. Мы вывелі максімальную колькасць парка, але ён не спраўляецца. На прыпынках чэргі і азлобленасць. Даём інфармацыю, што ў метро збой на электралініі. Адначасова адпрацоўваем службы метрапалітэна, — нарэшце ў дакладзе з’явілася кароткая паўза; Керзан глыбока ўздыхнуў і завяршыў: — Машыністаў падтрымаў прафсаюз чыгуначнікаў. Натоўп незадаволеных колькасцю да тысячы мітынгуе на плошчы Свабоды і, па апошніх данясеннях, збіраецца ісці да Дома ўрада…

— Работнічкі, вашую макаўку! — невядома на каго — ці на забастоўшчыкаў, ці на спецслужбы, ці на ўсіх разам — крыкнуў прэзідэнт і, загадаўшы павярнуць картэж назад, забасіў: — Усіх спакойна выціснуць з плошчы! Завадатараў-актывістаў арыштаваць! Працу метро аднавіць!

— Ёсць! — пачулася ў слухаўцы. — Усё зробім, толькі… з метро праблема. Няма машыністаў і дыспетчараў, ды і сука начальнік метрапалітэна на плошчы…

— Хоць сам са сваімі ахламонамі, калі такое прафукалі, у цягнікі садзіцеся ды катайцеся! Ці ты мне прапануеш?

— Н-ну…

— Ну-рыгну! Рабацяг з прыгарадных электрычак зніміце, з іншых рэгіёнаў перакіньце… Хоць з Поўначы! Словам, каб праз паўгадзіны саставы пайшлі. А не — усе пойдзеце! І гэта… Тога начальнічка метро ды завадатараў, паўтараю, упакуй!..

З набліжэннем да цэнтра сталіцы нават зрокава адчувалася напруга: народ тоўпіўся на прыпынках-мурашніках, тратуары ператварыліся ў людскія рэкі, на прылеглых да праспекта вуліцах цягнуліся доўгія заторы.

Картэж спыніўся каля станцыі «Цэнтральная». Уадначас з ахоўнікамі з машыны жвава выскачыў прэзідэнт ды, колка зірнуўшы наўкруг, па-мядзведжы пасунуўся да аўтобуснага прыпынку: заграбаючы рукамі, разводзячы пяты і стульваючы насы чаравікаў — нібыта футболячы штосьць нябачнае. Вялікая прадаўгаватая галава ў такт крокаў гушкалася на шырокіх плячах пад дарагім даўгаполым пінжаком, які крыху хаваў непрапарцыянальнае тулава: здавалася, грудная клетка была наўпрост падагнаная па аб'ёме і ўстаўленая ў таз (а можа, усё выглядала так праз падоўжаны і прыхаваны адзежай бронежылет?). Гарадчукі не паспелі параскрываць ад здзіўлення раты, а прэзідэнт ужо гаварыў:

— Дарагія мае, я вымушаны прасіць у вас прабачэння за часовыя нязручнасці. Як вы ўжо, напэўна, ведаеце, адбылася правакацыя ў метро. Некаторым апазіцыйным дзеячам, гэтым ролікавым-шмолікавым, падбухтораным замежнымі фондамі і разведкамі, надакучыла спакойна працаваць! Зарплатай, як мне далажылі, яны незадаволеныя! Зарплатай амаль міністэрскай! Многія з вас аб ёй яшчэ толькі

марацьǃ — з кожным словам голас набіраў моцу і напаўняўся сталёвымі нотамі. — Зажраліся і пайшлі мітынгаваць на плошчу! Я ім, бачыце, перастаў падабацца! Ну хай яно і так, я ж не дзеўка, каб усім падабацца, але пры чым тут вы?! Якое яны маюць права спыняць працу метро — стратэгічнага для нашай сталіцы аб'екта?! Чаму вы павінны з-за іх пакутаваць на спёцы ды плішчыцца ў аўтобусы?! Ды і хто аплоціць прадпрыемствам ды заводам страты ад вашых спазненняў? — Прамоўца кашлянуў і закончыў мякчэй: — Паверце, мы паставілі на лінію ўвесь наземны транспарт, але яго не хапае… Яшчэ колькі хвілін — і метро пойдзе. Мы навядзём парадак і разбяромся з вінаватымі.

Прэзідэнт загадаў пасадзіць у машыны свайго картэжу, нават у «даішныя», старых, дзяцей ды жанчын і развозіць іх па горадзе, а сам у суправаджэнні нябачных ахоўнікаў пешшу пашыбаваў да будынка Адміністрацыі — у здзіўленых, захопленых, любоўных і адданых позірках электарату.

А калі праз паўгадзіны ў галоўны кабінет увайшоў памочнік Жакей і далажыў аб тым, што тэлефануе і просіць сустрэчы намеснік кіраўніка Адміністрацыі па гуманітарных пытаннях Заяц, прэзідэнт пакусаў ніжнюю губу і сказаў раздражнёна:

— Хай лепш заўтра… Перакажы пра маю сустрэчу на прыпынку… Хай там тэлебачанне падключыцца, адэкватна пра забастоўку пакажа. — Памочнік матнуў галавой і намерыўся ўжо быў ісці, але прэзідэнт ткнуў у яго пальцам і прыпыніў: — Ты гэта… Я яшчэ ў машыне хацеў сказаць… Там, ва ўніверсітэце, дзеўчынёха мне цыдулкі з пытаннямі перадавала. Даўганогая такая, брунетка… — Яго вочы ўраз пабольшалі, а ў зрэнках з'явіліся агеньчыкі. — Разведай, словам, хто і адкуль. Ну і сам разумееш, што…

IV

Лета–восень 1552 года

Нябачаны дагэтуль чалавечы павадак зліваўся да берагоў Масквы. Меншыя ручаіны акрайных ваяводстваў цяклі да Волгі і расцягваліся ў размаітую плынь на дзясяткі вёрстаў: вершнікі з шаблямі і лукамі, стральцы з мушкетамі і сякерамі, кананіры з абозамі гарматаў і зелля-пораху, зачыншчыкі і гранатчыкі, атрады пішчальшчыкаў і пістольшчыкаў у высокіх шлемах-шышаках, пяхота з пікамі, мячамі ды шчытамі, нарэшце — раць пасошнікаў, закліканых у набор з усіх гарадоў і весяў, абознікі, святары ды драўляныя гуляй-гарады. Хто берагамі ці дарогамі, калі яны былі, хто вадой на лодках і плытах, — усё варушылася, гохкала, тупала, скрыпела, друзгала, плёхала ды мкнула да высокіх сценаў Казані — каб у адзіным наплыве змыць мусульманскае іншаверства і атушыць на маскоўскай зямлі татарскія пажары.

Гэта быў ужо трэці за чатыры гады паход. Два папярэднія не дасягнулі выніку: выступалі восенню, зіма ахалоджвала ваярскі пыл, гарматы і людзі патаналі ў вадзе і снезе. Кусаючы ў цёплых палацях ад бяссілля вусны, цар даваў загад на адступленне. Адзіная заваёва — збудаванне гарадка-цвержы Свіяжск на сутоку Волгі і Свіягі недалёка ад Казані. Але ён стаў бяльмом на татарскіх вачах і мог у любы час быць знішчаным.

Вясной у Маскве сабралі вялікую баярскую раду, і яна прапанавала адмовіцца ад вайны, здзейсніць урачысты перанос святых мошчаў з Дабравешчанскага сабора ва Успенскі ды паслаць у Свіяжск асвечанай над імі вады. Цар жа прыслухаўся да слоў

сваіх найбліжэйшых людзей — Андрэя Адашава і князя Івана Курбскага. Вырашаецца будучыня ўсёй Маскоўскай дзяржавы, пераконвалі яны. Ці мы пераможам цяпер, ці ніколі. А Эдзігер-Магамет, калі яго не спыніць, аб’яднаецца з крымчакамі і можа пагражаць новым ігам. А таму — трэба спяшаць, цар, і самому табе ўзначаліць паход…

16 чэрвеня 1552 года Іван Жахлівы перадаў уладу ў Маскве ў рукі цяжарнай царыцы Анастасіі і выступіў на Казань. Шэсць палкоў — Перадавы пад ачолам Адашава, Вялікі Курбскага, Правай і Левай рукі, Старажавы і Царскі — павінны былі напрыканцы жніўня сустрэцца перад Свіяжскам.

Дарога была цяжкай і спякотнай. Яна зацягнулася да восені, і толькі 11 верасня маскоўскія палкі пачалі абступаць казанскую цвержу, якую з трох бакоў надзейна атулялі рэчкі Булак і Казанка, а з Арскага поля — глыбозны роў. І падвойныя дубовыя сцены ў сем сажняў таўшчыні, засыпаныя знутры пяском і каменнем.

Перадавы маскоўскі атрад быў ушчэнт разбіты яшчэ на подступах да горада, а затым узлютавала бура, раскідаўшы шатры царскага лагера, разбіўшы і патапіўшы на Волзе шмат лодак з правізіяй. Дождж ліў бесперастанку некалькі дзён, і кананіры пачалі баяцца за порах. А цар нястомна маліўся, а потым загадаў абнесці ўсе палкі цудатворным крыжам, які перад паходам падарыў яму мітрапаліт Макарый.

І дождж сціх. Зноў вызірнула сонца, і гэта надало маскоўцам рашучасці. Заварушыўся чалавечы мурашнік, загохкалі сякеры, на полі ўзняліся гуляй-гарады — драўляныя туры з высокімі платамі. На ірвы і рэкі леглі масты, а ў рэкі ды ірвы — працятыя стрэламі целы…

Казанцы адказалі на грамату аб здачы горада ярай вылазкай. Іх удар прыняў на сябе Вялікі полк

Курбскага. Шалёная лавіна з дзікім крыкам і шаблевым лязгам прайшла да сярэдзіны стану і захлынулася ў сваёй і чужой крыві. Парэшткі казанцаў адступілі, з паўсотні — большасцю параненыя — сталі палоннымі. Іх выставілі перад доўгай сцяной з боку Арскага поля і паслалі другую грамату: біце чалом гаспадару цару і вялікаму князю маскоўскаму — і будзеце жыць, а не — жывот свой бясслаўна закончыце. У адказ «няверным свінаедам» была накіраваная брудная лаянка, і палонных на вачах абаронцаў забілі.

1 кастрычніка — у Пакроў Святой Багародзіцы — цар загадаў служыць прасвітарам і пеўчым ютрань у гонар Ісуса Хрыста, а з абложаных сценаў у адказ загучалі малебны да прарока Магамета з просьбамі ратавання ад нячыстых паганцаў. Адны кляліся аддаць жыцці за веру і цара, другія — за Алаха і свой юрт.

А на другі туманны ранак грозна затрубілі сурны і забарабанілі накры. У самую доўгую сцяну з боку Вялікага палка пачалі біць дзясяткі гарматаў. Зямля задрыжэла пад нагамі, і калі вецер раздзьмухваў па наваколлі серна-сівы дым, былі відны на Казанцы некалькі водных тураў — везлі да сценаў бочкі пораху і атрад зачыншчыкаў, каб па загадзе ваяводы Курбскага зрабіць падкоп і ўзарваць паўночную сцяну. Кананіры рыхтавалі валкамёткі; пешыя пішчальшчыкі, хаваючыся за драўляныя завесы, падступілі да цвержы і лілі на казанцаў свінцовы град.

Ноччу ўсё аціхла, а на світанні Іван, накінуўшы паверх калантыра — на залачоныя латы — доўгі шэры плашч, прыйшоў разам з неадлучным Мацеем у шацёр-цэркаўку, узведзеную пасярод Старажавога і Царскага палкоў. Гучала літургія.

— …Воеже покорити под нози его всякого врага и супостата! — узнёсла спяваў рослы жоўтавалосы

дыякан з драўляным крыжам на грудзях — і ў той момант сцены і свечкі ўздрыгануліся, і здалося, што неба абвалілася на зямлю.

Усе прысутныя ўпалі на калені і пачалі жагнацца.

— Гэта ў падкопе зелле ўзарвалі… — прашаптаў на царскае вуха Мацей.

— …Пашлі анёла свайго пераможнага, — узвысіўшы голас, працягваў дыякан, — як некалі да Ісуса Навіна дапамагчы разбурыць сцены Іерыхонскія. Іерыхон паў ад гукаў трубаў і крыкаў войска. О Прасвятая Багародзіца! Дапамагай і нам, грэшным рабам тваім, і малі Уладыку Хрыста, Бога нашага, хай пашле нам перамогу на праціўныя…

І зямля другі раз узварухнулася ад выбуху — яшчэ больш магутнага і страшнага. І загулі над ёй чалавечыя крыкі і клічы. Палкі пайшлі ў галоўны наступ, а ў цэркаўцы працягваўся малебен.

Іван скамянела глядзеў на дыякана і штось нячутна шаптаў. Мацей некалькі разоў далікатна спрабаваў звярнуць ягоную ўвагу на ўзбуджанага ганца:

— Гасудар! Вашая Вялікасць… Падкоп атрымаўся. Сцяна ўпала… Перадавы полк і полк Правай рукі ўварваліся ў горад!

У царскіх вачах успыхнула радасць.

— «И бе едино стадо и един пастырь», — прашаптаў Іван і зноў аддаўся малітве.

— Гасудар, час ехаць… Твае людзі і твой полк чакаюць цябе.

— Няма сілы мацнейшай, чым слова нябеснае, — адказаў цар, марудна наблізіўся да алтара і прачытаў малітву Гасподнюю. Усе, акрамя Мацея і некалькіх святароў, выйшлі з цэркаўкі.

Праз паўгадзіны з’явіўся другі ганец:

— Наступ слабее. Татары не здаюцца… Ваяводы і войска клічуць цара!

Іван глыбока ўздыхнуў. У ягоных вачах зазіхацелі гарачыя слёзы:

— Хрыстос Усемагутны, яві нам заступніцтва сваё!

Але словы згубіліся ў гарматных выбухах і стрэлах пішчаляў…

Сонца ўжо вісела над Арскім лесам, але — нібыта ашаломленае пякельным дзействам пад сабой — вышэй узнімацца не спяшала. Марудзіў і цар. Ён прыклаўся да цудатворнага вобраза Сергія, выпіў святой вады, з'еў прасфіры, папрасіў у свайго паходнага духоўніка дабраславення, а ў святароў — даравання грахоў. Зноў памаліўся, і тады загадаў Мацею падаць каня.

Калі Царскі полк перайшоў мост праз Булак і падступіў да сцяны, над дзвюма вежамі ўжо ўзнімаліся маскоўскія сцягі. Бой ішоў у горадзе, у вузкіх вулках, цесных ад наваленых трупаў. Пасля апоўдня бітва пачала затухаць. Некалькі сотняў крымчакоў, пасланых на падтрымку казанцаў, змаглі на конях вырвацца да вала, перайшлі праз брод Казанку, знішчылі тылы палка Правай рукі — і зніклі ў лясной гушчэчы.

А Казань перайшла да царскіх дружынаў. Апошняй захапілі мячэць — і забілі ўсіх іерэяў. Не пакаралі толькі жанчын і дзяцей — збіралі ў палон.

Расчырванелы Андруша Адашаў, скінуўшы шлем і завязаўшы змакрэлыя рудыя пасмы стужкай, прынёс Івану высокі крыж — і цар усталяваў яго на тым месцы, дзе яшчэ нядаўна лунаў сцяг казанскага хана.

— Быць тут царкве Хрыстовай! — бадзёра ўзносячы свой погляд у вечаровае неба, сказаў цар Іван і запрасіў усіх да малітвы за жывых і загінулых,

пасля якой дапамагалі параненым, выстаўлялі варту і рыхтаваліся да агульнай трапезы.

Прызначыўшы ў горадзе свайго намесніка, ужо назаўтра Іван вырашыў вяртацца ў Маскву. За ім выпраўлялася і войска — акрамя Старажавога палка, які заставаўся на зімоўку.

— А хто той дыякан, пад словы якога абваліліся сцены? Высокі такі, русы, з драўляным крыжам? — пацікавіўся нечакана перад сном Іван. Мацей шморгнуў носам і прабасіў:

— Дазволь выведаць, гасудар?

— Выведай-выведай… І запрасі яго назаўтра ў мой абоз — хачу дарогай з ім пагаварыць.

…Дыякана Іаана расшукалі толькі падчас дарогі, перад Уладзімірам, конна даставілі да чарговай стаянкі і прывялі ў царскі шацёр. Яго блакітныя шчырыя вочы пад густымі брывамі і доўгімі — як крыльцамі матылька — веямі хавалі неспакой. Абнечаканены і збянтэжаны, ён перахрысціўся:

— Гасудар пажадаў бачыць мяне, грэшнага…

Цар прыціснуў далонню танклявую бародку, схіліў набок галаву і праця́ў госця цяжкім поглядам. Затым усміхнуўся і запрасіў дыякана прысесці.

— Хто ты і адкуль, і колькі гадоў маеш?

— Іаа́н Фе́даравіч*, дыякан крамлёўскай Мікольска-Гостунскай царквы.

— У якой старадаўні абраз святога Міколы?

— Так.

— Жанаты?

— Жанаты, гасудар. Двое сыноў-пагодкаў растуць… А сам уроджаны трыццаць тры гады таму

* Менавіта так пазней будзе падпісвацца ў выдрукаваных ім кнігах ліцвін-беларус Іван Федаровіч, якога на расійскі лад «перахрысцяць» у Івана Фёдарава.

ў Літве. Вучыўся ў Італіі багаслоўю і друкарскай справе…

— А як у Маскву патрапіў?

— Князь Глінскі Міхаіл Юр’евіч, царства яму нябеснае, — жоўтавалосы дыякан зноў перахрысціўся, — з ліста ад свайго падуанскага сябра Касцільдзі дачуўся пра мяне, земляка, і ў Маскву запрасіў.

— Хм… — цар задумаўся. — Добрым чалавекам Глінскі быў. Бачыўся я з ім, пра Сабор агульны гаварылі, а два дні да яго не дажыў… — І перакінуўся на іншае: — Дык, кажаш, друкарству вучыўся. А навошта?

Суразмоўца пракаўтнуў даўкі камяк, і голас ягоны загучаў мацней:

— Веру, гасудар, што ў друкарскай кнізе вялікая сіла тоіцца. Сіла, якая зменіць да лепшага наш грэшны свет…

— Да лепшага?

— Так, бо зможа да многага люду паспалітага дайсці. І Хрыстовую навуку, і запаветы светлыя пашырыць.

— Думаеш, як і Глінскі з Максімам Грэкам, што тых кніг на землях маіх недастаткова?

— Слова Божага, гасудар, ніколі многа не бывае, — мякка, каб не разгневаць, адказаў дыякан Іаан.

— Мацей! — паклікаў цар свайго пасцельніка і ахоўніка. — Клікні да мяне Віскаватага! — а затым яшчэ раз уважліва зірнуў на дыякана і зноў спытаў: — А там, перад нашым наступам і падзеннем Казанскай сцяны, ты чаму якраз адпаведныя словы спяваў? Пра разбурэнне сценаў Іерыхонскіх?

— Ды само неяк узгадалася… Я, папраўдзе, і не памятаю ўжо, пра што спяваў… Нейкае гарачае ўзрушэнне было, а пра што…

У шацёр спешна ўвайшоў і нізка пакланіўся дзяк Іван Віскаваты, невысокі таўстун з нездаровай адышкай, пульхнымі вуснамі і глыбокімі вачыма. Ён узначальваў пасольскі загад, кіраваў царскім архівам і вёў летапіс.

— Раскажы нам, архіўнік, якімі кнігамі маё царства багатае?

Віскаваты здзіўлена скасіўся на дыякана і затараторыў:

— Рознымі, гасудар… Каля паўтысячы рукапісаў, з іх — сто адна кніга Бібліі, каля паўсотні богаслужбовых перашытых кніг, зборнікі настаўленняў айцоў царквы… Хронікі Малалы і Амартолы. Скрыпт Космы Індыкоплеста, вельмі старадаўні… Скрыпты «Пчала» і Ступенныя кнігі, гэта што Макарый з пісцамі складае.

— І ўсё? — нібыта нешта не зразумеў цар.

— Так, гасудар… Большасць іх з ліберыі Троіца-Сергіевай лаўры. Крамлёўскія зборы, акрамя цудадзейнай кнігі Евангелля Святога Яна, знішчаныя пажарам… — Віскаваты ўважліва зіркнуў на цара, убачыў ягонае нездавальненне і паспяшаўся апраўдацца: — Як гасудар ведае, мінулы Маскоўскі Сабор прызнаў неабходным заснаванне большай колькасці перапісчых школаў пры манастырах ды прапанаваў распачаць выпраўленне дапушчаных памылак і недакладнасцяў у старых кнігах…

— А што гэта там за ерэтыкі-датчане каля твайго пасольскага загаду масляцца? — цар заклаў рукі за спіну і ўсутыч наблізіўся да Віскаватага. Ад нечаканасці той пачаў кусаць вусны, пакуль, заікаючыся, не выціснуў:

— Злыя языкі, баюся… нядобрае гасудару плявузгаюць… — і адвёў вока на незнаёмага дыякана.

— Ну-ну! — цар заўважыў тое. — Не касіся! Ён наш цёзка і чалавек, па ўсім мяркуючы, свой. Гавары пра датчанаў!

Спакмеціўшы такую гарэзную весялосць цара, Віскаваты ўздыхнуў з палёгкай:

— Кароль Хрысціян Трэці прыслаў, гэта, у Маскву місіянера Ганса Богбіндэра… З граматай да Вашай Вялікасці… Ну і з адпаведнымі грашовымі скарбамі… Перадаў некалькі кніг… Я прасіў разгледзець іх мітрапаліта і епіскапаў. Богбіндэр браўся надрукаваць і даставіць тысячу падобных кніг памаскоўску, але… — Віскаваты пераступіў з нагі на нагу: — Але большасць епіскапаў не захацелі тых лютэранскіх кніг…

— Дык што… дацкі кароль Хрысціян — не сапраўдны хрысціянін?! — цар прайшоў да лёгкага паходнага пасада, сеў і моцна ашчаперыў падлакотнік. Адказаць на тое яму ніхто не намогся, і цар узняў сваю тонкую руку ды загадаў:

— Даручаю закласці ў Маскве ўласны друкарскі дом, каб свае кнігі мець, а не чужымі сыціцца! І сабраць належных друкароў, папернікаў ды літарных ліцейшчыкаў. А галавой дому таго быць дыякану Іаа́ну Фе́дaравічу, які той справе навучаны. — Цар адхінуўся на спінку пасада і прымружыў на агаломшанага госця вочы — ажно вострыя бровы сышліся над пераноссем. — Згодзен, дыякан?

Іаан Федаравіч стаў перад царом на адно калена, схіліў галаву і звонка вымавіў:

— Зраблю ўсё, вялікі гасудар, наколькі сілаў і розуму Гасподзь дасць!

— Што ж, пабачым! А цяпер адпачывайце…

Не паспеў па вяртанні ад цара Іван Віскаваты ўпісаць сваім разборлівым почыркам на летапісную старонку: «Сего убо Бога нашего, в Троице слави-

могo, милостию и хотениемъ удъръжахомъ скипетръ царствия, мы, великий государь, царь и великий князь Иванъ Васильевичъ, всея Руси самодержецъ, владимирский, московский, новгородский, иныхъ многихъ земель государь, а такожъ царь казанский повелелъ устроити домъ отъ своея казны, идеже печатному делу строитися…» — як на стаянку прыскакаў маскоўскі ганец з радаснай навіной: царыца Анастасія разрадзілася сынам-спадкаемцам!

Царскі абоз затрымаўся ва Уладзіміры толькі на ноч і спешна рушыў у Маскву. У сталіцу ўязджалі праз Фролаўскія вароты, каля якіх Івана Васільевіча сустракалі мітрапаліт Макарый, архіепіскапы, епіскапы, архімандрыты, ігумены і старэйшае баярства.

Цар — хоць зусім яшчэ малады — выглядаў велічна і ўрачыста. Пад скупым перадзімнім сонцам зіхцелі пазалочаныя і срэбныя адзежы, дарагое каменне царскай парфіры, буйныя жамчужыны на залатым вянцы. І вочы — палкія вочы пераможцы…

Сорак дзён гудзелі па Маскве піры, якія дарэшты спустошылі царскую казну, надарваную трыма вайсковымі паходамі. А затым па слабодах, гарадах і весях загаласілі жанкі і дзеці: даведаліся, што ўжо ніколі не дачакаюцца сваіх мужоў і бацькоў. Амаль палова дваццацітысячнай дружыны склала свае косткі ў невядомай Казані. «Гэта-а ж не вораг-супаста-ат прыйшоў рэзаць радзіну нашую-ю… І што мой саколік забыў у чужой зямельцы-ы-ы?!» — поўніліся плачам галодныя галасы, і ўжо да крамлёўскіх сценаў пакаціліся хвалі народнага абурэння, і нярэдка загадным служылым даводзілася чуць аповеды пра цара-крывасмока.

Час і зімнія маразы атушылі непакору, але для гісторыі Іван Віскаваты ўсё ж мусіў пакінуць у летапісе наступны квяцісты запіс, які загадана было да Раства чытаць галасарам на ўсіх сходах і ў цэрквах: «Мнози худоумные человецы или, прямо рещи, безумныя и тщедушныя, негодоваху и роптаху на самодержца своего, яко самому ему землю свою губящу и паче злее ратныхъ, и не щадящу, и не брегущу людей своихъ. Онъ же, предобрый в самодержцехъ, не похвалы тленные себе взыскуя, да славенъ будетъ в родехъ мужествомъ, якоже и Македонский Александръ, до край земли дошедъ и смерти не убежа, или прежде его бывый Ликиний царь, до четырехъ градовъ дошедъ и столпове тамо постави и свое имя в писанияхъ. Сей же не о такой славе подвизашеся, но о своемъ царствии тружашеся, думающаго ради составления мирскаго, о благостоянии святыхъ церквей и устроении земскомъ, и о тишине всего православного християнства, да не паки бы поработитися поганыя казанцы…».

4

Тры дывізіі паветрана-дэсантных войскаў напрыканцы лета былі спешна перадыслацыраваныя да мяжы Горна-Касоўскай аўтаномнай рэспублікі. На ўзмацненне ім перакідваліся адна танкавая і дзве мотапяхотныя брыгады. Час «Ч» быў прызначаны на 4 гадзіны раніцы 1 верасня, а агульнае кіраўніцтва зводнай групоўкай узяў на сябе прэзідэнт, па Канстытуцыі — галоўнакамандуючы ўзброенымі сіламі краіны. Словам — правіцель, а нейкія недаваяркі не хочуць прыняць гэтага... Нічога, ён прымусіць іх слухаць, і — не толькі за сталом!..

Гэта была ўжо трэцяя вайсковая аперацыя. Папярэднія не дасягнулі належнага выніку: сепаратысты і бандфарміраванні абміналі блок-пасты і, па-партызанску нападаючы на вайсковыя часці і злучэнні, раствараліся ў горнай «зялёнцы» па вядомых толькі ім сцежках — і аніякія «Грады» не маглі іх адтуль выбіць. Вось і давялося правіцелю адкінуць усе іншыя дзяржаўныя клопаты, абкласці на нарадзе гора-генералаў мацюкамі і брацца самому тушыць горны пажар.

Хоць, ёлкі-палкі, яшчэ два гады таму і ў жахлівым сне не мог уявіць падобнага: аўтаномная рэспубліка, 88 % жыхароў якой на выбарах прагаласавалі за яго, а кіраўніцтва кожную сустрэчу запэўнівала ў вернасці, узяла ды паўстала супраць цэнтра! Вырашыла адасобіцца, пагуляць у незалежнасць!

Першы трывожны званок прагучаў не ад спецслужбаў. Патэлефанаваў сам кіраўнік Горна-Касоўскай рэспублікі Гардынаў і, між іншым, пачаў плакацца пра ўнутраныя цяжкасці, сепаратныя і пратэстныя настроі, малакалькаснасць сілавых і

праваахоўных структураў ды беднасць іх тэхнічнага забеспячэння.

Што ж, трэба дык трэба. Вылучылі яму і дадатковыя бюджэтныя сродкі, і навейшай спецапаратуры ды зброі падкінулі, і падатковымі паслабкамі надзялілі… Супакоілася ўсё ці не на год, а затым — як гром з гары: дэпутаты-абласнікі не без падачы Гардынава абвяшчаюць аб суверэнітэце і незалежнасці свайго краю! Ад'еліся, бачыш, і галаву паднялі! І як не падняць, калі ў іх пад носам на сродкі цэнтра былі адкрытыя і распрацаваныя багатыя нафтавыя радовішчы! Далей розуму не патрабавалася: бяры ды прадавай гатовае!

У той жа дзень правіцель выклікаў Гардынава да сябе на размову. Круціўся той як вуж, але ўсё ж выехаў. Аднак мала таго, што спазніўся на аўдыенцыю на дзве гадзіны, дык яшчэ заявіўся ў шортах ды бейсболцы! Нібыта не толькі нутром сваім, але і знешнім выглядам цвердзіў сваю незалежнасць, а то і грэблівасць да вышэйшай асобы. Ды і да ўсёй дзяржавы, якая яго некалі выцягнула з каменнай глухамані, вывучыла ды апранула ў генеральскую форму… Ён, бачыце, пра нацыянальную ідэнтычнасць ды гонар продкаў успомніў! Яшчэ адзін месія аб'явіўся…

Правіцель, не хаваючы раздражнёнасці, замест прывітання грэбліва абурыўся:

— Ты б яшчэ да мяне ў трусах прыпёрся! Ці горны вецер з галавы ўсе былыя веды аб субардынацыі выдуў? Я табе прэзідэнт ці як?!!

Гардынаў спакойна агледзеў суразмоўцу — здалося, нават усмешлівыя агеньчыкі прабеглі па чарнявых зрэнках — і загаварыў аднатонна, як па пісанаму:

— З дня прыняцця Народным сходам Горна-Касоўскай рэспублікі Дэкларацыі аб незалежнасці вы, Іван Уладзіміравіч, не з’яўляецеся для яе грамадзянаў кіраўніком. Страціла для нас правамоцнасць і колішняя канстытуцыя, навязаная цэнтрам…

Ён яшчэ хацеў штось дагаварыць, але жахлівы крык перарваў яго:

— Во-он, сукін сын!!! Я з цябе не толькі твае трусы, але і скуру спушчу!..

— Не забывайся, маёр, што — як-ніяк — з генералам гаворыш, — зноў спакойна, але з грознай упэўненасцю адказаў Гардынаў. У любы час гатоў сустрэцца з табой на дуэлі за сукіныя словы. Калі, канечне, знойдзеш мужнасці…

— Во-о-он!!!

— Я так і думаў, што не знойдзеш…

Гардынава арыштавалі яшчэ ў будынку Адміністрацыі, але, пэўна, такі сюжэт быў пралічаны, і ягоныя прыхільнікі, якія кантралявалі ўзброеныя і праваахоўныя сілы аўтаноміі, у той жа дзень захапілі каля сотні жыхароў суседняга раёна і запатрабавалі абмену. Дзеля навядзення парадку былі кінутыя часці ўнутраных войскаў, але патрапілі пад шквальны агонь ужо падрыхтаванай абароны — і мусілі адысці.

Спешна быў скліка765 Савет бяспекі, члены якога разышліся позняй ноччу — з каменнымі тварамі. А раніцай сталіца скаланулася ад страшэннага выбуху. Інфармагенцтвы абуджана транслявалі жахлівую навіну: тэрарыст-смяротнік на аўтамабілі з рэгістрацыйнымі нумарамі Горна-Касоўскага краю і выбуховым прыстасаваннем у салоне пратараніў браму міністэрства ўнутраных спраў і падарваў першы пад’езд будынка. Сярод службоўцаў ёсць ахвяры… Дзяржаўнаму ўладкаванню кінулі выклік

карумпаваныя тэрарыстычныя кланы, якія рвуцца да ўлады…

Неўзабаве на паўстанцкую сталіцу быў арганізаваны новы наступ, але і ён стаў безвыніковым: танкавая армада, як масла, разрэзала лініі абароны бандфарміраванняў, але на гарадскіх вуліцах аказалася непаваротлівай і таксама мусіла адступіць. Шакіравалі страты «цэнтралаў» — страты ад сучаснай зброі, яшчэ нядаўна вагонамі перавезенай у аўтаномію з таго ж цэнтра — дзеля «стабілізацыі абстаноўкі ў рэгіёне».

— Дастабілізаваліся, што й казаць… — правіцеля разрывала злосць. Ён штодня рабіў разганяі вайсковаму камандаванню, аднак Гардынава мусіў абмяняць на закладнікаў — і сам ачоліў трэці паход па аднаўленні ў Горна-Касоўскай рэспубліцы канстытуцыйнага ладу.

— Бог любіць тройцу, — нібыта сам сабе сказаў ён і загадаў пачынаць перадыслакацыю…

Як толькі сонца першага восеньскага дня вызірнула за шапкі гор, два гвардзейскія мотапяхотныя палкі перайшлі мяжу аўтаноміі. Не сустрэўшы супраціву, яны па галоўнай магістралі рушылі да рэспубліканскай сталіцы, але прызначаны начальнікам аператыўнага штаба часовай групоўкі Керзан безапеляцыйна ўпрасіў галоўнакамандуючага спыніць наступленне.

— Не падабаецца мне гэты спакой… Як у пастку зацягваюць! — Ён выглядаў наструненым і засяроджаным. Здавалася, блізасць пораху маладзіла ды бадзёрыла яго. — Як бы не наскочыць на засады. Падобнае ў Афгане перажыў — дасюль не забуду…

Галоўнакамандуючы гмыкнуў і падтрымаў Керзана. А тут і сонца нібыта перадумала ўзнімацца: з поўначы насунуліся хмары ды паліў дождж.

У авангард выправілася дэсантная разведрота і за паўдня пераадолела сорак пяць кіламетраў да Кічаранскай цясніны, дзе мусіла ўступіць у няроўны бой з праціўнікам і была знішчана.

Дождж і нізкая хмарнасць не спрыялі спадарожнікавай разведцы, і наступальныя дзеянні спыніліся. «Цэнтралы» па ўсіх магчымых каналах распаўсюдзілі зварот правіцеля да мірных грамадзянаў Горна-Касоўскай рэспублікі з прапановай неадкладна да дзесяці гадзінаў раніцы пакінуць рэгіён баявых дзеянняў, дзеля чаго на мяжы з аўтаноміяй адкрытыя чатыры прапускныя пункты. Мясцовым выканаўчым уладам загадвалася спрыяць у тым дзецям, інвалідам, жанчынам і хворым. У адваротным выпадку Цэнтр не можа гарантаваць бяспеку насельніцтву і складае з сябе адказнасць за магчымыя страты падчас навядзення ў краі канстытуцыйнага парадку.

Суткі прайшлі ў трывожным чаканні. Зноў на горы выкацілася сонца — і ўжо не хавалася за хмары. Не зважаючы на невялікую колькасць бежанцаў і нешматлюднасць на прапускных пунктах, быў дадзены загад на новае наступленне. Неба ўспаролі дзясяткі баявых самалётаў — і за паўгадзіны сталіца аўтаноміі ператварылася ў руіны. Кропкавае бамбаванне перанеслася на ўзгор’е, цясніну, дзе, па данясеннях спадарожнікавай разведкі, знаходзіліся паўстанцкія базы. У той жа час прамым ракетным ударам быў знішчаны Гардынаў — разам з БТРам, у якім знаходзіўся. Зрабіць тое было няцяжка: яшчэ падчас арышту апальнаму генералу ў ежу падкінулі маячковы чып — штучка з макавую драбінку, а затрымліваецца ў арганізме на пяць-сем дзён ды «сігналізуе» аб месцазнаходжанні ўладальніка на адлегласці да трохсот кіламетраў!

Паўстанцы засталіся без камандзіра-натхняльніка і пасля працяглых атак дэсантных падраздзяленняў мусілі ці гінуць, ці адступаць.

Шосты ранак «цэнтралы» сустрэлі ў адваёванай сталіцы аўтаноміі. На пляцы рыхтавалася агульнае пастраенне. Разбіты Дом урада крок за крокам абшукалі сапёры, пасля чаго на ягоным балконе ў форме колеру хакі з неіснуючымі ў вайсковых статутах пагонамі з’явіўся сам правіцель і перад дзясяткам тэлекамераў абвясціў аб канчатковым усталяванні міру і парадку. У той момант за яго спіной узнікла мажная постаць прэм’ер-міністра Сысанкова з акуратна складзеным дзяржаўным сцягам.

— Уладзіміравіч, — цяжка дыхаючы, прашаптаў ён ледзь чутна. — Як апошні штрых… Можа, ганарова ўзнімеш над домам?

Правіцель паспрабаваў усміхнуцца; перасмыкнуўшы моцнымі жаўлакамі, правёў пальцам па вуснах, нібы вызваліўшы іх ад жорсткіх вусоў (так рабіў, калі хваляваўся), — і задаволена матнуў галавой. Прэм’ер бадзёра паказаў яму на прыступкі да флагштока.

Неўзабаве на ўзвышэнні залунала блакітнае палотнішча з чырвонай зоркай пасярод — з год таму прынятая дзяржаўная сімволіка. Ранейшая — блакітная з сонечным кругам — пасля ўсенароднага рэферэндуму была абвешчана нацыяналістычнай і забаронена.

«Вось яна, зорка нашай перамогі… — пафасам напаўнялася душа правіцеля. — Як і ў мінулых войнах, яна — зверху. І хай цяпер валодзькі ролікавы ды ягоныя падпявалы далдоняць пра нейкую там сімвалічную абсурднасць… Маўляў, на небным блакіце мусіць быць сонца, а зоркі відны толькі на фоне начной цемрадзі… Перамагалі і будзем пе-

рамагаць!..» — ён зінуў на панараму разбуранага горада і адчуў нейкую здрадлівую тугу. Трывожныя мурашы прабеглі па целе, даўкая хваля падкаціла да грудзей, і ён, з прачуласцю зірнуўшы на Сысанкова, дрыготка прамовіў:

— Тут збудуем музей! Музей нацыянальнай жалобы і прымірэння. І абеліск — у памяць аб загінулых…

Праз тры гадзіны верталёт даставіў правіцеля ў Вараніху, дзе ён, адыходзячы ад мінулай напругі, доўга — да знямогі — плаваў у басейне, а потым падчас лёгкай вячэры ўключыў тэлевізар. Галоўны замежны інфармацыйны канал NBC надрыўна асвятляў падзеі ў Горна-Касоўскай рэспубліцы ягонай краіны. Мільгалі кадры з параненымі, панарама руінаў… Бронетэхніка, самалёты, узрывы… І голас дыктара па-ангельску з сінхронным перакладам у цітрах:

— …Дыктатарскі рэжым Мароза, для якога чужымі застаюцца прынцыпы свабоднага грамадскага ўладкавання, найяскрава выявіў свой дэспатычны твар. Прыкрываючыся дэмагагічнымі лозунгамі аб аднаўленні канстытуцыйнага парадку ў краі, ён распачаў новую вайну і дзеля захавання ды ўзмацнення сваёй жалезнай улады пайшоў на забойства тысячаў людзей, сярод якіх большасць мірных суграмадзянаў… — і ў экране зноў замільгацелі кадры з акрываўленымі старымі і дзецьмі…

Правіцель скрыгатнуў зубамі і кінуў пульт на стол — кнопкамі ўніз. Раптам уключыўся айчынны тэлеканал, у экране загаварыў маладжавы жоўтавалосы журналіст з крывым — як перабітым — носам:

— …«Век жыві — век вучыся», сцвярджае народная прымаўка. Вучыся жыць і ваяваць. Раней тое давалася працей: пакрыўдзіў хтосьці кагосьці — кулакі ці мячы пастукалі, і разышліся. Цяпер жа страшней. За вайной звычайнай распачынаецца вайна інфармацыйная. Яна ператвараецца ў сусветную і дыктуе грамадству, дакладней — навязвае, і свае прынцыпы, і сваіх пераможцаў…

Правіцель зморшчыў лоб, прыкусіў — разам з вусамі — губу і прыхінуўся да фатэльнай спінкі, каб паслухаць дзяржаўнага тэлекаментатара, які бліжэй нагнуўся да студыйнай тэлекамеры і, артыстычна гуляючы паўзамі і лагічнымі націскамі, упэўнена жэстыкуляваў тонкай далонню з заціснутай у ёй ручкай, узвышаў голас і вяшчаў далей:

— Усе вы, паважаныя гледачы, учора-сёння самі сталі нявольнымі ўдзельнікамі той чарговай сусветнай інфармацыйнай вайны, якая вядзецца без правілаў і чалавечай логікі. Нараспеў галосяць купленыя газеткі, радыёстанцыі і тэлеканалы (як, скажам, той жа NBC) пра спецаперацыю нашых войскаў у Горна-Касоўскай рэспубліцы. І вайной супраць сваіх грамадзянаў, і генацыдам, і крывавай разнёй, і шаленствам дэспатычнага кіраўніцтва ўсё тое называюць. Паслухаеш — і застаецца толькі зацягнуць пятлю ды павесіцца! І такія ўсе правільныя, гуманныя, усе такія цукровыя чалавекалюбцы! А да сутнасці, да праўды — анікому і клопату няма. Галоўнае — не сцяг справядлівасці ўсталяваць, а белае пасыпаць брудам ды чорнае назваць белым… — З дзясятак секундаў прамільгала нарэзка з замежных інфармпаведамленняў, пасля чаго зноў працягнуўся каментар: — Вось яны, сапраўдныя бомбавыя ўдары па нашай псіхіцы і нервах! І тыя, хто даваў каманду на тое бамбаванне, не бачаць

бярвёнаў у вачах сваіх начальнікаў і працадаўцаў, не заўважаюць сапраўдных захопніцкіх войнаў, якія распалілі і распальваюць у свеце за сферы ўплыву іхнія ўрады! Так, нядаўна войскі еўраальянсу разбамбілі Югаславію. Знішчылі тысячы мірных жыхароў, тысячы дамоў… — Пайшлі кадры з хронікі: разбураныя гарады і вёскі, пакалечаныя дзеці, задаволеныя таўстамордыя замежныя вайскоўцы… — Так і карціць запытацца: што б учынілі кіраўнікі замежных «праўдарубаў» на месцы нашага ўрада?.. Гадамі датацыйны край маналітнай дзяржавы, які толькі і рабіў, што смактаў нашыя бюджэтныя сродкі — узяў і абвясціў сябе самастойным! А яго князькі саманазваліся царамі! У якім замежным «дэмакратычным» штаце такое магчыма?! Ды ім жа адразу б галовы паскручвалі! Спытайма, што б рабілі нашыя гора-настаўнікі?.. Запытацца можна, але вось ці пачуюць яны праўдзівы голас? Ці дазволяць ім адкрыць вочы ды вушы свае праўдзе? Праўдзе святой і пакутнай? Адказ, зразумела, адмоўны. Але галоўнае, каб тое пачулі ўсе мы — і аб'ядналіся пад справядлівымі штандарамі! Думайце і аналізуйце! Міру вам і дабрабыту!

Правіцель задаволена хмыкнуў.

— Хто такі? — кіўнуўшы на экран, спытаў ён у Жакея.

— Іван Федарэнкін, сын міністра спорту.

— А нос крывы чаго? У бокс гуляў?

— Не ведаю… — залыпаў вачыма памочнік. — Ён нядаўна на ТБ. Здаецца, някепска атрымліваецца… — памочнік наструніўся і не адводзіў ад правіцеля вачэй.

— Што значыць някепска?! — вялікія далоні гохнулі па скураных падлакотніках пульхнага фатэля. — Выдатна! — Правіцель устаў, выпіў келіх

чырвонага віна, памаўчаў і выпаліў: — Пагаварыць і падтрымаць гэтага Федарэнкіна. Падтрымаць ад майго імя! Ну і грошай яму, сцэнарыстаў там лепшых, аператараў… Хай тэрмінова зробіць некалькі спецфільмаў. Ну сам ведаеш, пра што.

— Зразумеў! — усё цела памочніка ўраз налілося бадзёрасцю і рашучасцю. — Вы, як заўсёды, правільна адчулі: у тэлевізары заключана аграмадная сіла, мацнейшая за бомбы і танкі! І калі ўсё граматна абставіць…

— Ідзі працуй, стратэг… — перарваў яго ўладны голас. — Усе вы заднім месцам разумныя… Ды і да ўрачыстасцяў з прычыны перамогі над сепаратыстамі і тэрарыстамі рыхтуйцеся! А то зноў пазасынаеце на лаўрах…

У той час у кабінеце Мікалая Зайца, у якім таксама міргалі тэлекадры, зазваніў гарадскі тэлефон (сакратарка даўно пайшла дамоў).

— Алё… Алё! — трывожна пачулася ў слухаўцы. — Гаспадар Заяц?

— Так… Слухаю вас.

— Янкавіч, Богдан Янкавіч. Памятаеце, некалі на канферэнцыі ў Падгорыцы сустракаліся?

— Так-так… — машынальна вымавіў Заяц, хаваючы здзіўленне і ўзнімаючы над акулярамі савіныя бровы.

— Ужо трэція суткі спрабую да вас дазваніцца… Дачуўся, што займаеце высокую пасаду…

У адказ — неўразумелае маўчанне.

— Дык вось, як ведаеце, месяц маю краіну бамбавалі новыя туркі еўраальянсу. І зноў, як і ў часы святога Пятра Цэціньскага, вашыя цары забылі на сваіх адзінаверных братоў. А замест падтрымкі — самі ўлезлі ў вайну з суграмадзянамі… Але я — не

пра тое. Нас нішчаць сучасныя візіры, але мы з Божым словам і верай вытрымаем! Я… — штось у слухаўцы зашчоўкала, і некалькі фразаў было не разабраць. — …цікавіліся Евангеллем ад Яна. Яго збярог народу свайму святы Пётар… Не прадаў купцу з Бокі, як нагаворвалі… — Зноў шчаўчкі-памехі. — …вырашылі кнігу вам перадаць. Такое рашэнне прынялі браты-яніты… Бацька мой, царства яму нябеснае, быў іхнім сябрам. І прозвішча нашае — Янкавічы — ад іх… Верым, што тая кніга падтрымае вашую краіну і адвядзе ад бездані… *Словам*, а не бомбамі, пераможам!.. — Штось хруснула, і пачуліся кароткія мільгатлівыя гудкі — як агучаны медыцынскім апаратам трывожны пульс гаспадара кабінета…

V

30 жніўня 1553 года ён святкаваў імяніны — у невялікай, яшчэ бацькам збудаванай рэзідэнцыі ў Каломенскім.

Не любіў цар Маскву, не любіў ні сценаў белакаменных, ні баяраў цвердалобых. А тут было ўсё спакойна, нават па-дзіцячы пацешна. Так, тут ён супакойваўся целам, пачуваўся бесклапотна і ўзнёсла.

Запрошаных на абед адвялі напачатку ў царскую вопратню і замянілі іх разнаколерныя каптаны на белыя мантыі з гарнастаевай апухай. Усе сабраліся ў прахалоднай трапезнай, перашэптваліся і ўсміхаліся.

Цар увайшоў марудна, касалапа заграбаючы нагамі квяцісты дыван, перахрысціўся, узяў кавалак мяса — і перадаў яго круглатвараму Адашаву, другі — цыбатаму Курбскаму, пераступіў ад задаволенасці з нагі на нагу і раздаў пахкія кавалкі яшчэ некаторым гасцям. Затым матнуў рукой краўчаму, каб той частаваў далей, — і змірана назіраў, як памагатыя прамаўляюць:

— Цар табе даруе гэта.

У адказ госці ўставалі і кланяліся.

У срэбныя кубкі налівалася раманея, алікантэ, мальвазія — найлюбімыя царскія віны, у драўляных каўшах ставілася свежая медавуха — і пачынаўся пір. Да мяса прыносілі шафран, кіслае малако, агуркі ў воцаце. Зноў і зноў уздымалі кубкі, а на стол выплывалі смажаныя лебедзі, журавы са спецыямі. Пілі — і з’яўляліся цецерукі, глушцы і рабчыкі ў смятане, зайцы з рысам, ласіныя мазгі, пірагі з мясам, падсалоджаныя арэхі.

І стукалі кубак аб кубак, і не змаўкалі прамовы — пакуль хмель не вязаў рукі ды не сушыў языкі…

А ў Маскве на Івана навалілася хвароба. Вечарам пасля богаслужэння ў Дабравешчанскім саборы — які стаяў бліжэй да палаца — цар ледзь узняўся па прыступках да спачывальні і ўпаў каля ложка. З паўгадзіны яго трэсла падучка, вочы набрынялі крывёю і выкаціліся над вострым носам. Спалоханы Мацей кінуўся па лекара, але першай на крыкі азвалася Анастасія. Яна паклала неспакойную Іванаву галаву на свае калені і, штосьці пранікнёна шэпчучы, пяшчотна гладзіла яго змакрэлыя ад поту валасы. І цар суцішыўся, абмяк, але на пярыне зноў устрывожыўся, задыхаў часта і хрыпла; памкнуўся ўстаць, але рукі сталі ватнымі. Гарачка-агнявіца ахінула яго забыццём-марывам — немарасцевым і доўгім.

Прытомнеючы, ён неўразумела ўтаропліваў слязлівыя вочы ў бліжні вугал з лампадамі, у каменную сцяну з каляровай выявай-ілюстрацыяй Саламонавага суда, а з глыбіні яе, як з-пад хмараў, выскоквалі здані крывава-чырвоных коней і гізавалі па траўнай зяленіве фарбаў да ягонага ложка, па ягоным целе… Цар уздрыгваў, хапаўся за галаву, зноў глядзеў на карціну — і шалёная віхура хавалася за вуглом аркі…

На некалькі хвіляў ён супакойваўся, не дрыжэў, і яму давалі папіць, а затым галаву зноў раздзірала трывога, чырвоны шалёны конь зноў выбліскваў з-пад дрогкіх лампадаў і нёсся на ложак. Іван віхнуўся ўбок, убачыў іскры пад аграмаднымі капытамі, іржавую спражку падсядзёлка, мускулісты круп, вогненны хвост — і неўсвядомлена схапіўся за яго, каб хоць так выбавіцца са свайго халоднага ложка-дамавіны. І пачуў крык над сабой. І ачуўся…

Закрычала жонка, за касу якой у гарачцы схапіўся Іван. Зноў пачала гладзіць і шаптаць штосьласкавае, і пачула спакойнае, выразнае:

— Што там, знізу?

Яна зразумела, але не адказала.

Знізу пад спачывальняй была тронная зала, у якой ужо трэці дзень збіралі баяраў, каб тыя цалавалі крыж царэвічу Дзімітрыю. Адчуваючы смяротную знямогу, Іван прызначыў свайго пераемніка — сына-немаўля. І пазваў падданых да прысягі яму. Але нечакана абвясціў сваё права на маскоўскі пасад стрыечны брат Івана Уладзімір Андрэевіч, падтрыманы большасцю баяраў…

Маўчанне царыцы не надало спакою.

— Пазаві Віскаватага, — папрасіў Іван.

Кіраўнік Пасольскага прыказа і царскі летапісец адказваў блытана і ўстрывожана:

— Здрада, гасудар! Многія не цалуюць крыжа, многія паз’язджалі… Сільвестр і ўсе Адашавы адмовіліся, хітруюць-вычэкваюць… Брата твайго па маскоўскіх харомах возяць, шэпчуцца…

— А Курбскі?

— Ды не відно яго неяк…

Іванавы вочы ўспыхнулі гневам. Ён, гартанна стогнучы, устаў з ложка і паказаў пальцам на скіпетр. Апіраючыся на яго, павольна падаўся са спачывальні. На сходах пасцельнік Мацей накінуў на ягоныя плечы каптан і хацеў падтрымаць за локаць, але цар адпіхнуў служку. Віскаваты сачыў за абодвума ў прачыненыя дзверы, але пайсці следам не рашыўся.

З дзясятак баяраў у троннай зале аціхлі. А Іван, бадзёрачыся, усміхнуўся, марудна агледзеў усіх і пачаў з пытання:

— Што замоўклі? Бачу, і трон царскі яшчэ пусты… — упэўнена падышоў да яго, пагладзіў выяву

залачонага візантыйскага арла над узгалоўем спінкі, пастукаў па шырокіх касцяных падлакотніках: — Аглухлі, ці што? Пытаю, чаго трон пустуе?! Дзе Уладзімір, брат мой? — і царскі голас насыціўся злосцю: — Што, рукі свае прагныя пагрэць вырашылі? Сын мой кроўны вам не даспадобы?! Як псы звыродныя рваць цела маё сабраліся?!! — ён задаволена-хітравата ўсміхнуўся ды, хоць і стомлены, з выглядам пераможцы сеў на пасад і працягваў ужо спакайней: — Самі запомніце і зграі сваёй перадайце: вялікі цар Іван Васільевіч паміраць перадумаў ды ўсіх вас яшчэ перажыве. І ў гонар свайго выздараўлення загадвае ў наступную нядзелю сабраць царскі абоз у багамольную службу да Белага возера, у Кірылаў манастыр. А цяпер… — Іван устаў і яшчэ раз строга агледзеў прысутных. — Вон з вачэй маіх! А ты, Мацей, — сказаў, ужо вяртаючыся ў апачывальню, — расшукай сябручкоў маіх Адашава з Курбскім і аб выправе паведай. І варту ў Крамлі ўзмоцні, з самых надзейных.

— Узмоцнена, гасудар, ужо трэці дзень як і без загаду пабольшана…

З розных прычынаў цар выпраўляўся з Масквы. Так, у сваіх літанных малітвах ён абяцаў у выпадку выздараўлення ахвяраваць манастырам землі і золата ды выправіцца ў багамолле. Але было і іншае, што не давала спакою ні падазроным дням, ні бяссонным начам: трывога, распаленая няверными баярамі, здрада бліжэйшых сяброў (а таму і ўзяў з сабой Адашава з Курбскім, да якіх ужо не было даверу і якіх хацеў трымаць перад вачыма). І змеямі джалілі невясёлыя весткі ганцоў: узбунтавалася Казань, загублена тысяча старажавога палка, а непакорныя нават пачалі ўзводзіць у содняx пераходу

ад Казані новы горад… Заварушыўся Крым, Лівонія парушае межы…

У дарозе, зняможаны горкімі думамі, ён правальваўся ў нябыт, а за ім, хрыпучы ды пыхкаючы гарачай пенай, несліся наўскач чырвоныя коні. І ён ужо ва ўсю гарцаў на іх, і спрасонь шаптаў малітвы, але словы іх былі цяжкімі і не маглі, — як мовіў пры сустрэчы сівы як лунь Максім Грэк, — узняцца да Бога.

— Бачу, — казаў стары манах, — што злосць і гнеў цела тваё сушаць. Будзь марудным на слова і марудным на гнеў, бо чалавечы гнеў не творыць праўды Божай…

Аднак магутны чырвоны конь нёс яго наперад — туды, дзе неспакойны небакрай патанаў у дымах і неразгаданасці. А багамолле закончылася трагедыяй: загінуў-утапіўся малы Дзімітрый… І цар панурыўся ў новую прадчуласць — прадчуласць праклёну на ягоны род. За бацькавыя, магчыма, грахі, які кінуў сваю венчаную жонку, «бясплодную смакоўніцу» Саламаніду, у манастыр ды з новай нарадзіў яго, Івана.

І цар гнаў хмары тых здагадак і яра сеяў семя сваё ў лоне Анастасіінym — аднак узыходы былі рэдкімі і слабымі: рос нягеглы сын Іван, трэці — Фёдар — меў памутнёны розум, а тры дачкі памерлі немаўлятамі.

І на ратным полі спела бяда: казна спусцела, і нават лівонцы не спяшылі папаўняць яе сваім срэбрам. Новае пасольства ад дэрпцкага епіскапа прыехала ў марозную Маскву прасіць аб адтэрміноўцы выплаты, але Іван не прыняў яго. Ён загадаў выгнаць пратэстанцкіх сабак з горада і даручыў Адашаву рыхтаваць паход.

Зноў палілася кроў. Гэтым разам лівонскіх хрысціянаў нішчылі татары пад ачолам казанскага ех-хана Шах-Алі, нанятыя ў царскае войска. І зноў застагналі нябёсы, і задымелі весі, і выразалі дзяцей з улонняў матчыных, і гвалцілі да смерці жанчын, а тых, хто яшчэ высільваўся ўцякаць, цкавалі сабакамі…

І здалася Нарва, і скарыўся Дэрпт, і было перамір’е, і ў вачах новага Аляксандра Неўскага заплёскалі Балтыйскія хвалі, да якіх вось-вось выйшла б ягонае царства — але абудзіліся суседнія Вялікае Княства і Польшча. Не мінуў і год, як рыжы ліс гросмайстар Кетлер змовіўся з каралём Жыгімонтам ды быў па-брацку прыняты ў Вільні. І ў жніўні 1560 года віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны з войскам увайшоў у Рыгу. Адашаўскія высочнікі-шпігі даносілі Івану, што Кетлер рыхтуецца з’яднаць Лівонію з Літвой і перадаць Радзівілу крыж і ордэнскую мантыю, аднак маскоўскім палацям было не да іх…

У спякотны жнівень таго ж 1560 года ад Нараджэння Хрыстовага памірала ў цяжкіх муках маладая царская жонка. Яго адзіная чалавечая радасць і ратаванне. І на ягоных патухлых вачах адышла да Госпада.

— Вы ўсе адкажаце за гэта! За ўсё адкажаце… — здзічэла шаптаў цар над мёртвай Анастасіяй і гладзіў яшчэ цёплую пасму ейных валасоў. Стагнаў і шаптаў: — Усе-ўсе…

5

Яго чарговае дзяржаўніцкае лета выдалася спякотным і дымным. Гарэлі лясы, дамы, хлеб. Пякельная непрадыхная павута зацягвала гарады, і ён роспачна насіўся на верталёце па краіне, наладжваў аператыўкі і нарады, даваў прачуханца ўсім — ад ляснічых да губернатараў і прэм'ера, сам працаваў з пажарнымі, а калі ўзнімаўся на верталёце — у вачах плылі чырвоныя кругі.

— Па звестках спецслужбаў, чырвоных пеўняў нам падкідваюць… — сказаў стомлены-пастарэлы Керзан і пачаў выціраць са штаноў сажу. — Калі не будзе іншых установак, аформім паказальныя суды…

— Каго падкідваюць? — не зразумеў правіцель.

— Падпалы, кажу, па данясеннях — спланаваныя.

— А… Пеўні чырвоныя… Ды гэта ўжо коні, а не пеўні! Тысячы дамоў ляснула! А лесу колькі! Хто кампенсуе, адкуль грошы браць? Што людзям… — Ён не змог дагаварыць. Трап нечакана вільнуў убок, перад вачыма праплыў чырвоны жывот верталёта — і стала цяжка дыхаць. Правіцель упаў на рукі спалоханага старшыні Службы дзяржбяспекі і ўжо не памятаў, як яго абступілі дактары і як «Борт № 1» тэрмінова накіраваўся да сталіцы…

І вось — ён перад выбарам, да якога ішоў не проста і не адзін месяц. Ці жарты: пакінуць краіну на дзевяць месяцаў без свайго нагляду! І да медыкаў асаблівага даверу не меў: а што калі задушаць той пупавінай? Аднак… Сеанс, як ахрысцілі працэдуру-аперацыю, мусіў надаць сілаў і незвычайна абмаладзіць арганізм…

Пачыналася ж усё казённа. Калі дактары паставілі правіцеля на ногі, раніцай у ягоны кабінет, сваімі памерамі падобны да хакейнага поля (толькі замест лёду ляжаў канадскі паркет), ветліва пастукаў памочнік Жакей, мякка прачыніў дзверы і далікатна вымавіў:

— Вітаю вас, пане правіцель… Дазволіце зайсці?..

— Што ў цябе? — Мароз неахвотна адарваўся ад чытаніны. — Ты што паперу не эканоміш? Заваліў мяне гэтымі запіскамі… Вочы мае хоць бы пашкадаваў!

— Прабачце, я б не турбаваў, але тут без папярэджання Керзан просіцца…

— А яму што?

— Не магу знаць. Сказаў, што па нумары нуль…

Так — «№ 0» — кадыфікавалі найсакрэтныя перамовы, якія без пасярэднікаў вялі службоўцы з кіраўніком. Зразумела, тыя, якія мелі доступ…

— Запускай.

Пакамечаны жыццём, службай і прыроднымі катаклізмамі, але ў зіхоткай аправе з некалькіх радоў ордэнаў і ў навюткім генеральскім мундзіры, Керзан кінуў на Жакея прыхавана-раўнівы позірк і, сам зачыніўшы масіўную дзверыну, працокаў да стала і там выпаліў:

— Здравія-жадаю-таварыш-Галоўна-каман-дуючы!

— Ды цішэй ты!.. Сядай.

Керзан наструнена глядзеў на правіцеля і не варушыўся, пакуль той не адклаў раздрукаваны вялікім шрыфтам аркуш і не ўздыхнуў:

— Вочы скора вылезуць… Давай, што ў цябе?

Старшыня Службы дзяржаўнай бяспекі ўскочыў і залепятаў:

— Таварыш галоўнакамандуючы! Маю радасць далажыць, што ў выніку праведзенай намі працы і адпаведных мерапрыемстваў… маем у выніку… хочам прапанаваць… паколькі праверка праведзена шматпланава, ну а да ўсяго праходзіла аперацыя ў найсакрэтным рэжыме… — ён нечакана для сябе збіўся і акамянеў.

— Не трыньдзі ты, — зноў уздыхнуў правіцель. — Толкам можаш сказаць?

— Так точна… — Керзан выцер аб лампасы спатнелыя далоні. — У нашым сакрэтным цэнтры дамагліся нечувалага! Маю на ўвазе аперацыю «Плацэнта»… Праведзены доследы і аперацыя, пасля якой пацыент памаладзеў на тры дзесяцігоддзі!

Ён набраў паветра і замоўк.

— Ну-у… — правіцель неўразумела склаў на жываце доўгія рукі. — І што: дзяржаўную прэмію табе за гэта даць?

— Я не аб тым, не так зразумелі… Я з прапановай… Толькі правільна мяне зразумейце… Аперацыя найсакрэтная. Акрамя правяранага медперсаналу аб тым знаю толькі я і мой намеснік. Я асабіста курыраваў… А таму маю гонар прапанаваць… Толькі правільна зразумейце…

— Ды не цягні ты жуйку — чаго хочаш?!

— Хачу, толькі правільна… бо ад усяе адданасці… Лішнія ж вашыя гады анікому не перашкодзяць… Хачу прапанаваць… абмаладзіцца…

Правіцеля як апарылі:

— Што?! Ты гэта… Думаеш, што я ўжо не магу са сваімі старымі косткамі тут сядзець?! Так?!!

— Аніяк не… Я зусім не аб тым… Я проста як лепш… Грошай жа на тое пайшло… Таму каб лепш хацеў… — і Керзан нечакана абмяк ды заціх.

— Як лепш, кажаш? А што там за аперацыя? Не падцяжкі ж ты мне прапануеш зрабіць, а?

— Што-о вы… — ажывіўся Керзан. — Медыкі сеансам завуць… Там гэта… пупавіну нарошчваюць, а пацыента, так сказаць, у бараплацэнту…

— У бара што?

— Плацэнту… Аб тым лепш самі медыкі хай… Мы ж найперш за бяспекай і сакрэтнасцю… Ну а вынікі, я скажу-у-у! Дзеда аднаго… і напаўсляпы быў, і хваробаў букет… ледзь соваўся, а праз дзевяць месяцаў, прашу прабачэння, маладзіцу папрасіў! І вось ужо паўгода джыгітуе, як падшыванец…

— Маладзіцу, кажаш?.. — правіцель упершыню з дня нечаканай хваробы ўсміхнуўся. — Што ж, будзем думаць. Працягвайце працу…

Керзан выйшаў з выглядам пераможцы, чым насцярожыў памочніка Жакея.

— Ты гэта, галопампаяўропам, мне нічога не хочаш сказаць?

— Не маю права, таварыш Жакей, нумар нуль, сам разумееш…

А праз некалькі хвілінаў памочніка паклікаў да сябе правіцель.

— Значыць, так… Надакучыў ён мне. Хай адпачне. Зрабі так, каб Керзана я не бачыў. І тэрмінова да мяне ягонага намесніка. Як там яго?

— Бадакін.

— Ды хоць Сракін…

Ноччу ён зноў не змог заснуць. Завярэдзілі ўспаміны, а да ўсяго — адолелі болі: і ў галаве, і ў суставах… Задышка падкаціла… Ад пігулак, парашкоў і жэньшэню ўжо на ваніты цягне…

Раніцай выклікаў памочніка. Той, як і гаспадар, таксама не спаў — кубкамі глытаў каву і выглядаў бадзёрым.

— Рыхтуй сустрэчу. Паехалі, хачу паглядзець, што там…

Пра візіт правіцеля ў сакрэтную лабараторыю Службы дзяржаўнай бяспекі акрамя яго самога і ахоўнікаў ведалі толькі два чалавекі: Бадакін і Жакей. Напачатку высокім наведвальнікам паказалі два відэазапісы: кульгавы стары да «сеанса» і ажывелы мужчына гадоў пад сорак.

— І што — гэта адзін і той жа хрэн?! — не паверыў бачанаму правіцель.

— Так. Працэс сеанса кантраляваў асабіста я. Папраўдзе, і сам дагэтуль дзіўлюся, — ускочыў па стойцы «смірна» Бадакін.

— То раскажы, як такая байда атрымалася?

— Да сеанса рыхтаваліся восем гадоў. За медзабеспячэнне адказвае прафесар Скоркін. Мае трох асістэнтаў, медычак. Усе, як разумееце, праверания ды ізаляваныя. Пацыент быў адабраны ў Вялікалукскім раёне. 75 гадоў. Па легендзе знік без вестак. Дастаўлены ў лабараторыю 2 жніўня 20… года. Сеанс пачаўся 13 жніўня, закончыўся 30 красавіка 20..-га. З таго часу — пад нашым наглядам. Адчуванне выдатнае, медпаказчыкі выдатныя, толькі… — Бадакін заціх.

— Ну?

— Толькі жанчын патрабуе. Новых. А тут жа — сакрэтны аб’ект. Прафесар скардзіўся, што ягоных медычак заюзгаў…

— То не хвароба! — усміхнуўся правіцель, разгладзіў у абодва бакі вусы і спытаў сур’ёзна: — А ёсць якія асладжненія?

— Не, таварыш правіцель, не выяўлена.

— Дык што ж, урэшце, вы яму тут зрабілі? Не на клізмах жа памаладзеў?!

— Не… Тут цэлая праграма. Яму, гэта… пупавіну аднавілі… і ў плацэнту, як у матчын жывот…

— Іван Уладзіміравіч, — мякка прамовіў Жакей (любіў у прысутнасці высокіх асобаў так назваць правіцеля, падкрэсліваючы сваю блізкасць да яго і казыраючы тым). — Я моцна перапрашаю, што перабіваю, але, можа, варта паклікаць самога прафесара? Ён бы распавёў пра ўсё больш дэталёва…

— Так, правільна, давай!..

Састарэлы прафесар напачатку ледзь не самлеў ад нечаканкі, але потым ачомаўся і выглядаў упэўнена:

— …Доследы базуюцца на аснове медыка-фізічных, неўрапсіхалагічных і біяметральных фактараў…

— Стоп-стоп, — замахаў правіцель. — Не гані сваю пургу! Ты можаш проста і па-чалавечы растлумачыць, як дзеда абмаладзіў?

— Так-так, прабачце, зараз… — прафесар дастаў насоўку, выцер спатнелы лоб і працягнуў: — Чалавек пачынае старэць з таго часу, як нараджаецца. Свет — гэта дадзеная Усявышнім і сапсаваная чалавецтвам плацэнта… Вось мы і паспрабавалі вярнуцца да першаснасці, да матчынага, так сказаць, улоння. Стварылі штучную бараплацэнту ды змясцілі ў яе старога пацыента. Усе тэрмальныя ды іншыя жыццёва неабходныя працэсы кантралявалі аўтаматычна. Пацыент спаў, а за перыяд сеанса цела ачышчалася і акумулявала назапашаную энергію. Абмаладжалася…

— А як ён дыхаў?

— Так, як і ў жываце маці, толькі, зразумела, штучна…

— А што еў у тым вашым пузыры?

— Неабходныя вітаміны і адэкватнае харчаванне падавалася ў плацэнту, ці, па-вашаму, пузыр, праз…

— Ды ведаю я тую плацэнту не менш вашага, — перабіў правіцель прафесара. — Мы іх з ветэрынарамі яшчэ паследамі называлі…

Усе ўталопіліся на прафесара, але той быў збіты з панталыку параўнаннем і зноў выцер лоб. Памаўчаў, сабраўся з духам — і працягнуў:

— Чалавечы пуп ёсць таямніца, своеасаблівае злучво з сусветам. Праз яго, пасля адмысловых аперацый, мы і падводзім неабходныя шляхі харчавання і вываду адходаў. Паўтаруся, метад вельмі просты і натуральны. Па сутнасці, ён паўтарае тое ж, што робіцца ў матчыным улонні з дзіцем. І тэрмін, як разумееце, мы запраграмавалі той жа…

— Ну а потым, праз дзевяць месяцаў, што? — правіцель зноў ажывіўся.

— Усё… — не зразумеў прафесар. — Спыняем сеанс…

— І пупавіну рэжаце?

— Ну… можна і гэтак сказаць. Адпаведныя шляхі хірургічна адразаюцца…

Пытанняў больш не было. Пацмокаўшы, правіцель нечакана прапанаваў:

— А давай, прафесар, мы і цябе абмаладзім. Галава, бачу, разумная, а то яшчэ кеўкнешся, і медыцына наша збяднее!

Прафесар ніякавата ўсміхнуўся, а Бадакін ускочыў і залепятаў:

— Таварыш правіцель, вашая воля для нас закон, але прашу прабачыць і зразумець… Сеанс надзвычай затратны ў плане фінансавання… Я б сказаў — найзатратны…

— Паняў, — уздыхнуў правіцель, зноў цмокнуў і загадаў: — То пакажыце мне ўжо свайго дзеда!

«Пацыента» прывёў сам Бадакін. Дзедам назваць яго магло хіба што немаўля: выглядаў падцягнута,

бадзёра. Убачыўшы правіцеля, абрадаваўся і ледзь не кінуўся абдымацца:

— Іва-ан Уладзі-іміравіч, здароўця, ці ты гэта?

— Ну-ну, астынь! — буркнуў на яго Бадакін, але правіцель толькі ўсміхнуўся:

— Нічога-нічога… Дык як, мужык, ты сябе адчуваеш?

— Скардзіцца няма на што…

— А мне казалі, што да маладзіцаў не пускаюць.

— Ну… ента можна й паправіць.

Правіцель наблізіўся да «пацыента», зазірнуў у вочы, пахляпаў па плячы і падрахаваў:

— Харош, маць тваю! — і праз паўзу: — Мне даклалі, што ты мой зямеля. І праўду з-пад Вялікіх Лукаў?

— Ну а адкуль жа?..

— А чым займаешся?

— Цяперака ж нічым. Вось, у гэнтай санаторыі адпачываю. Дзякуй вам і дахтарам: і накормлены, і апрануты, і клопату не маю!

— А да «санаторыі»?

— Дык гэта… конюхам. Пасу, кармлю, а яшчэ летам за бабу на весавой сяджу…

— А не цяжка ў такіх гадах за konьмі бегаць?

— Што вы, Уладзіміравіч! Да санаторыі, не схлушу, не мог ужо, думаў кідаць. А цяпер вылюднеў так, што й галопам дам рады!..

— Чуў, Жакей? — правіцель павярнуўся да памочніка. — Яшчэ адзін наезнік у нашым эскадроне! — задаволена ўсміхнуўся і ляснуў далонямі, што азначала: канчай базар, гайда дамоў…

І зноў ён ноч не спаў. А можа, і спаў, ды замест сноў у галаве тыя лабараторныя ролікі круціліся: плацэнта з мутнай вадкасцю, чалавек у ёй… Ну

рыхтык малое ў вантробе парадзіхі… Толькі вонкі нейкія шлангі спавіваюцца, а за імі — дзясяткі апаратаў, манітораў, лямпаў…

Толькі на трэці дзень, натомлены роздумамі і нездаровасцю, правіцель рашыўся:

— Ну што, конюхі мае верныя, рыхтуйце свае плацэнты… Было не было: буду абмаладжацца! — ён як рэнтгенам прапёк Жакея і Бадакіна, даўжэй узіраўся ў апошняга і, дадаючы ў голас грознасці, спытаў:

— А ты што гэта да мяне без лампасаў прыпёрся?!

Бадакін, як загіпнатызаваны, расцягнуў пляскаты твар і ціха выціснуў:

— Таварыш правіцель, палкоўніку лампасы… не паложаны…

— А чаму гэта палкоўніку? Жакей, галопамцябепаяўропам! Рыхтуй мой указ аб прысваенні яму генерала! І прызначаю Бадакіна старшынёй Службы дзяржаўнай бяспекі. Глядзіце толькі, каб за дзевяць месяцаў тут херні якой не ўпаролі, а то скуру спушчу!.. — Памаўчаў, зноў прыдзірліва агледзеў падначаленых і закончыў ужо больш ласкава: — Пакумекайце, каб за гэты час я з тэлевізара не вылазіў… Мантаж там які зрабіце, ну… як я прымаю аднаго, другога, дакументы падпісваю, вас, гультаёў, ганяю. Падключыце Федарэнкіна, ён знае, што і як. Ясна?

— Так! — у адзін голас гэўкнулі памочнік і службіст.

— Ну вось і лады. Не пабіцеся толькі, хто маёй павіталкай будзе, плацэнта-шмацэнта…

Народ затушыў пажары, адбудоўваў спаленыя хаціны, глядзеў тэлевізар і піў гарэлку.

А Адміністрацыю пачаў дасставаць прэм'ер Сысанкоў, ірваўся да правіцеля з нейкімі неадкладнымі клопатамі — пакуль яго сяміпавярхова не абклаў і не выгнаў Жакей. Прэм'ер надламаўся, засеў на лецішчы і таксама запіў.

І вось — тэлефанаванне старшыні Службы дзяржбяспекі:

— Таварыш Жакей, тэрмін сеанса закончаны. Будзем спыняць?

— А якія іншыя прапановы?

— Не зразумеў…

— Разумееш ты ўсё не менш майго, — абрэзаў яго Жакей. Безумоўна, соладка было яму, — па сутнасці, кіраўніку дзяржавы, — гэты час; і розныя ўжо кашчунныя думкі ў галаву лезлі, але баяўся ён іх, адганяў як струплю: хто ведае, чым тое адгукнецца… Ды і, ведаючы нораў гаспадара, не мог не думаць аб тым, што без чыёйсьці падстрахоўкі палез той у плацэнту… — Канечне заканчвай!

Жакей скасавурыўся на партрэт правіцеля, замовіў сабе кавы, выпіў без задавальнення — і заспяшаўся ў сакрэтную лабараторыю.

Перад уваходам ужо стаяў лімузін пад нумарам 1, і Жакей спалохаўся, што спазніўся першым прывітаць гаспадара. Каля ліфта яго чакаў скамянелы Бадакін, — нервова схапіў за рукаў і пацягнуў углыб вестыбюля.

— Слухай… выйшла неспадзяванка. Не ведаю, як патлумачыць…

— Правіцель жывы? — абарваў яго Жакей.

— Так-так… Што ты! Усё атрымалася, толькі…

— Што «толькі»?! Не цягні!

— Малады, здаровы, толькі… у сваім часе.

— Як у сваім?

— Ды хадзем, сам убачыш!

…У ярка асветленай палаце сядзеў выгалены і вымыты правіцель. Памаладзелы ці не на палову. Калі б не памяць ягоных растыражаваных фота «думскага перыяду», яго б цяжка было пазнаць: ні мяшкоў пад вачыма, ні маршчынаў, ні вострых пашчэнак з абвіслай скурай…

— Пане правіцель, дазвольце прывітаць вас! — пачаў Жакей, увабраўшы галаву ў плечы, але гаспадар злосна сплюнуў і закрычаў:

— Яшчэ во аднаго прыдурка прывялі! Сам ты пан зачуханы, выхранціўся тут мне. Што, яшчэ ад бадуна не прасох?! — памаўчаў і нечакана кіўнуў на акно: — Чаго машыны прастойваюць? Дзе брыгадзіры і звеннявыя?! Не пасееце ў час — будзеце эксперыментальнае поле сваімі слязьмі паліваць!

— Зараз, зараз, усё зробім… — сам не ведаючы, што абяцае, Жакей, цягнучы за лампас Бадакіна, падаўся да выхаду. Прычыніўшы дзверы, ён паслабіў гальштук і прамармытаў: — Гэта, галопампаяўропам, што такое?!!

— Правіцель…

— Ды сам бачу! Пра якое поле крычыць?..

— Прафесар сцвярджае, што гэта сіндром вяртання…

— А з конюхам што?.. Што з тым тваім сіндромам?! Дзед жа — нармальны… — Жакей уздрыгануўся і паправіўся: — У сэнсе нармальна з таго сіндрому вярнуўся.

— Ну так…

— Так тваю цераз так!!! Што рабіць будзем? — Жакей пакруціў жылістай шыяй, яшчэ больш паслабіў гальштук, і верхні гузік на кашулі не вытрымаў — адарваўся і паскакаў па гранітнай падлозе…

І раптам нешта нібыта абудзілася ў вачах памочніка:

— Ну-ка дай мне асабовую справу таго дзеда!

— Паверхам ніжэй, у архіўнай…

…Памочнік глядзеў на біяграфію першага пацыента сакрэтнай лабараторыі, хітаў галавой і не мог вымавіць ні слова. У горле страшэнна перасохла.

— Можа, кавы замовіць?

— Што?

— Можа, кавы? — паўтарыў старшыня Службы дзяржбяспекі.

— Кавы? Не, давай гарэлку, і пабольш… Як вы маглі так з дзедам лапухнуцца?

— Ніякага лапухнуцца… Выхад, як і прафесар зацвердзіў, з сеанса быў беспраблемным, без часавай дэфармацыі.

— Ды што ты вярзеш, генерал! У цябе мазгі ёсць?

— Я па-а-прашу! — надзьмуўся Бадакін, ураз пачырванеў, але супакоіўся і зноў затараторыў: — Ты ж сам чуў, як той расказваў пра сваё апошняе месца працы, пра коней нешта там і весавую…

І памочнік не вытрымаў:

— Я і кажу, што ты дурань! Ды конюх гэты і дваццаць, і трыццаць гадоў таму, як і перад сеансам вашым ляцкім, коней пасвіў! — ён падняў асабовую справу «дзеда» і з размаху ляснуў ёй аб стол. — Заві свайго прафесара!..

На поўную адаптацыю правіцеля спатрэбілася некалькі тыдняў. І ўсё павінна было пайсці звычнымі кругамі, аднак… Аднак абмаладзелага кіраўніка адмовіўся прызнаць народ, які датэрмінова выбіраў яго, бязмежна верыў і любіў. І старэў. Разам з народам старэлі і вера з любоўю. А што ж цяпер?

На прыпынках і ў курылках пачаліся насцярожаныя перашэпты, якія выліліся ў стыхійныя мітынгі. І з кожным публічным выхадам правіцеля «на людзі» народнае неўразуменне расло і пагражала ўзарвацца абурэннем.

— Нашага забілі, а замест яго падсоўваюць двайніка!

— Так! Паглядзіце ж, ён нашаму ў сыны гадзіцца…

Анічога не магла зрабіць ні тэлепрапаганда, ні Служба дзяржаўнай бяспекі. А тут, як на ліха, узняў галаву прэм'ер:

— Правільна, народзе, нас усіх дураць! Па-а-адман!!!

І правіцель быў вымушаны сам ратаваць сітуацыю. Ён выступіў па ўсіх дзяржтэлеканалах (а іншых у краіне і не было) з надзвычайным зваротам да народа, падрабязна распавёў пра спланаваныя ворагамі падпалы і сваю хваробу, падчас якой азвярэлыя апазіцыянеры і некаторыя высокапастаўленыя службоўцы захацелі захапіць уладу.

— …Іх ужо вывелі на чыстую ваду! — спавядальна вяшчаў правіцель. — Гэтых ролікавых, сысанковых ды керзанаў… Яны марылі дарвацца да ўлады яшчэ тады, калі я хлапчуком узначаліў краіну. Абяцаю вам: усе атрымаюць па заслугах! А да наступнага года мы справімся з эканамічнымі стратамі ды зможам павысіць заробкі і пенсіі. Як і раней, дзяржава не пакіне без дапамогі анікога… — правіцель яшчэ доўга гаварыў пра ліхіх злодзеяў і прадажную апазіцыю, золатавалютныя запасы і міжнароднае становішча — і народ зноў пазнаваў у тых расповедах колішнюю прастату і сардэчнасць, шчырасць і адданасць. Пазнаваў свайго кіраўніка — да кожнай, хоць і памаладзелай, маршчынкі пад

прасветленымі вачыма, да кожнага, хоць і пажвавелага, руху і жэсту, да кожнага слова і гуку!..

Вечарам правіцель прыехаў на ўрадавае лецішча, дзе атайбаваўся заапазіцыянелы Сысанкоў.

— Ты?.. — неўразумела ўзняўся з-за доўгага стала прэм’ер і, п’яна ківаючыся, пайшоў насустрач.

Правіцель кашлянуў-хмыкнуў, схапіў пустую бутэльку — і гэкнуў па азызлай галаве прэм’ера. Той хапануў паветра, лізнуў пульхныя губы — і ўраз абмяк…

А калі назаўтра пасля тэлезвароту гаспадара Жакей прынёс складзеныя спецслужбамі аптымістычныя рэйтынгі і вынікі грамадскіх апытанняў, правіцель спакойна адсунуў тыя паперы на край стала і абнечаканіў памочніка:

— Памятаеш, калі метро забаставала… Я тады ва ўніверсітэце выступаў. Там дзяўчына адна, чарнявая такая, мне паперкі падносіла. Я загадваў даведацца пра яе…

— Так, Кацярына Аляксандраўна Бялоўская, студэнтка філфака. Я дакладваў…

— Ты запрацаваўся ці прыкідваешся?! — зазлаваў правіцель. — Што мне з тых дакладаў? Давай яе сюды! Ясна?..

VI

— Што ж, про-озвішча тваё-ё адпавяда-ае нутру-у, — як чужым голасам ледзь не праспяваў цар свайму пасланцу акольнічаму Фёдару Сукіну. Вочы не маглі спыніцца на адной кропцы, зрэнкі мітусіліся ў вачніцах — як спалоханыя жукі. Ён перакінуў з адной рукі ў другую скіпетр і кіўнуў вернаму Мацею: — Адпраў яго рабіць труну.

Калі стральцы ўжо дацягнулі невысокае цела збянтэжанага пасланца да дзвярэй, цар удакладніў:

— Добрую вялікую труну! Каб здалёк відна была. — Паглядзеў на пярсцёнак-пячатку, перакруціў яго туды-сюды — і дадаў: — А гэтаму сукінаму сыну й звычайнай ямы хопіць…

Напрыканцы 1560 года, калі Радзівіл Чорны замацоўваўся ў Лівонцкіх землях і калі вобраз нябожчыцы царыцы Анастасіі праглынулі супакаяльныя оргіі, Іван Жахлівы накіраваў да Жыгімонта-Аўгуста аграмаднае саннае пасольства, якое і загадана было ўзначаліць Фёдару Сукіну. Цар не паскупіўся на падарункі, бо наўзамен спадзяваўся атрымаць не толькі сяброўства караля-суседа, але — і адну з ягоных сясцёр у жонкі.

Жыгімонт жа ўспрыняў прапанову стрымана, а кракаўскі сойм наогул ледзь не адзінагалосна вырашыў выслаць назад маскоўскае пасольства. Аднак Фёдар Сукін не мог здацца. Ён падкупіў каралеўскую пакаёўку, якая ў касцёле падчас нядзельнай службы тайна і паказала дзвюх каралеўнаў. Малодшая, Кацярына, на хвілю папкравіла карункавы вэлюм — і царскаму пасланцу запалі ў вочы ўзлётныя чорныя броўкі, далікатны носік, спакушальныя, налітыя вішнёвай свежасцю вусны. А затым ён

незаўважна паназіраў за яе лябёдкава-грацыёзнай паходкай — і смачна распісаў аб усім тым свайму гаспадару. І не забыў дадаць, што Жыгімонт-Аўгуст не мае нашчадка, а таму з дапамогай ягонай сястры-прыгажуні Масковія зможа спалучыцца са сваёй «вотчынай» — землямі Полаччыны і Смаленшчыны.

Распісаў — і на некаторы час супакоіўся.

А ў памаракавыя сны Івана ўпершыню прыйшла з жанчын не Анастасія, а таямнічая полька Кацярына. Ён крочыў за ёй, спрабаваў схапіць за далікатна-бялявую руку… і ўжо зрываў з яе ружовы італійскі хітон, і бліснулі ў свечкавым гранні атласныя споднія надрагі, як тая раптам перакінулася ў белую лябёдку і выпырхнула ў расчыненае акно…

— Парві мяне, мой гасудар, як гэтую сарочку… — нечакана прастагнала пад ім гарачая дачка нейкага баярына, і ён сполашна ўсхапіўся.

— Ідзі вон, лярва лядашчая! — цар скінуў дзеўку з ложка і пазваў Віскаватага.

— Пашлі ў Кракаў Сукіну яшчэ ад мяне падарункаў. Хай прыспешвае!

Але пакуль выконвалася новае царскае даручэнне, каралеўну Кацярыну сасваталі з братам шведскага караля Эрыка XIV — герцагам Фінляндскім Юханам…

Іван па-ранейшаму піў і патанаў у блудзе з маладой дачкой хана Кабарды чарнявокай княжной Кучаней, якую — каб хоць гэтым супакоіць царскі шал — узяўся ахрысціць сам мітрапаліт Макарый і, ужо як Марыю, абвянчаць з Іванам. І прытухнуць уладныя гульбішчы — пакуль да Масквы не дойдзе навіна аб віленскім вяселлі Кацярыны і Юхана. Тады Іван і пашле Курбскага паліць памежныя заходнія землі ды пакліча свайго пасланца Фёдара

Сукіна. І загадае таму сваімі рукамі збіць аграмадную труну…

— У яе пакладу Кацькінага брата Жыгімонта — ці сам лягу! — мовіць ён на пачатку студзеня 1562 года — і на чале 60-тысячнага войска рушыць на старадаўнюю цвержу Вялікага Княства Полацак.

Мітрапаліт Макарый паспрабуе атушыць ваярскі жар цара, але не зможа. І прапануе ўзяць з сабой старадаўнюю святыню, якая, як спадзявацьмецца, адвядзе няшчасці ды непатрэбныя смерці.

— Некалі яшчэ бацька твой са Смаленска трафеем прывёз яго — Крыж полацкай ігуменні Еўфрасінні. Вайна яго вывезла — а ты назад вярні. І хай абароніць ён усё войска Хрыстовае.

— У паходы са сваімі крыжамі хадзіць належыць! — неўразумела кінуў Іван старому мітрапаліту. А той глыбока ўздыхнуў, трывожна паглядзеў у прымружаныя царскія вочы — і спакойна ўдакладніў:

— Крыжы, Іване, не бываюць свае ці чужыя. Усе яны — Божыя, усе Хрыстовыя. Бо ён — Ісус — адзіны за нас, грэшных, пакуту прыняў і да гэтага часу прымае.

Іван падазрона зіркнуў на Макарыя:

— Ты што, мітрапаліт, мой паход праведны не дабраслаўляеш?

Макарый напружана памаўчаў і адказаў пытаннем:

— А ты як думаеш, гасудар: хіба багаслаўляе Стваральнік наш забойствы?

— Ясна… — цмыкнуў Іван і накіраваўся да дзвярэй.

— Крыж полацкі ў тваёй казне. Вярні святыню ў родны град, — ужо ў царскую згорбленую спіну мовіў Макарый. Ён пералжагнаў раскрытыя дзверы

і нечакана згадаў, як Івану ўпершыню ў жыцці ўдалося прачытаць радкі палеаложскага Евангелля ад Яна. І трывожна ўспомніў расповеды Максіма Грэка аб багатай Полацкай бібліятэцы…

Палкі загадана было фарміраваць пад Вялікімі Лукамі. Затым штодня, «дабы воинскимъ людемъ истомы и затору не быть», яны па чарзе разам з фуражнымі абозамі выпраўляліся ў паход.

Як ні пільнаваліся, літоўская выведка дазналася пра маскоўскую выправу і далажыла гетману Мікалаю Радзівілу. Той сабраў войска і з Менска рушыў на падмогу Полацку.

Аднак першым да горада дайшоў маскоўскі цар. Ён доўга з поймы Дзвіны азіраў старадаўнія пабудовы, штось нячутна шаптаў сам сабе, а затым схаваўся ў шатры, пазваў да сябе Івана Віскаватага і загадаў таму пісаць ліст Макарыю, у якім запэўніваў мітрапаліта, што вайну пачынае «токмо ради бдения о святыхъ храмехъ да иконахъ священныхъ, иже безбожная Литва поклонение святымъ иконамъ отвергше, пощипаше ихъ да многая ругания учинише, а церкви православные разориша, веру христьянскую оставльше и лютеранство воспріаша»…

Царскія вайскаводцы меркавалі пачаць наступ з Задзвіння — па лёдзе, з таго боку, дзе Вакольнае места не мела абарончых сценаў. Там размясціліся Перадавы, Царскі і полк Правай рукі. Аднак лёд на Дзвіне пачаў раставаць і трашчаць, і палкі перайшлі ў Міжрэчча да абязлюднелага манастыра святога Георгія. Ад берагоў Палаты маскоўцы мусілі наступаць ужо на полацкія ўмацаванні.

І хрысціянскі горад са старадаўняй Сафіяй над Дзвіной — канстанцінопальскай сястрой — захлынецца ў агні і дыме. Дзённыя аблогі нападаўцаў

будуць змяняцца начнымі вылазамі абаронцаў. Па заснежаных берагах на лёд сцякацьме неўтаймоўная кроў, а па высокім замку амаль бесперастанку будуць гохкаць сценабітныя гарматы.

І выгарыць Астрог з пасадамі, і на крылах сажнага дыму з прысмакам чалавечыны ўварвуцца ў места стральцы, і ўкоцяць гарматы бліжэй да замкавых сценаў — і абваляць іх.

Пасля сёмага прыступу полацкі ваявода з епіскапам выйдуць да царскага войска прасіць літасці.

— Здавайцеся, і дарую вам волю і маёмасць, — абяцаў абяссіленым абаронцам Іван, а калі ўвайшоў у замак, загадаў забіць усіх ваяроў, а гарадчукоў і сялянаў ад Дзісны да Дрысы паланіў і бясконцымі людскімі клінамі загадаў гнаць у Масковію — праз снег і мароз. Туды ж саннымі абозамі павезлі і гарадскі скарб, і маёмасць купцоў ды заможнай шляхты. А іх колішніх уладальнікаў яшчэ некалькі дзён секлі шаблі царскіх татараў, тапілі пад лёдам Дзвіны і Валовага возера.

І не было паратунку ні іўдзею, ні каталіку, ні манаху-бернардзінцу, і нікому, хто не скараўся ды не прымаў веру і волю маскоўскую.

У першую пераможную раніцу цар Іван са сваёй світай прысутнічаў на богаслужэнні ў Спасаўскім манастыры. Затым доўга хадзіў па счарнелым ад сажы і дыму снезе, касалапа крывячы ногі, ад чаго насы ботаў — хоць і закручаных уверх — былі сцёртымі і бруднымі. Яго непрапарцыянальнае цела (доўгае, як расцягнутае, тулава — і кароткія ногі) адкрыта калывалася на вогкім ветры і яшчэ, магчыма, у варожых позірках, і таму Мацей гнаў наўкол дзясяткі ахоўнікаў — каб аніводная чужая душа не патрывожыла цара.

Супакоіўшыся праходкай, Іван прызваў да сябе полацкага епіскапа і — як між іншым — спытаў:

— А дзе вашая бібліятэка?

Святар выявіў сподзіў і пачаў няпэўна:

— У гэтым попеле і людзей не расшукаць, не тое, што кнігі…

Але цар перарваў:

— Не хітругань, уладыка. Мне даклалі, што падчас асады ігумен з манахамі іх праз падземны ход да Дзвіны перанеслі, а затым у лодках сплавілі, — уцягнуўшы шыю, ён крыва паглядзеў на схуднела-зморанага епіскапа і палагоднеў: — А я табе падарунак падрыхтаваў… — імпэтна ўзняў руку і кіўнуў пальцам.

Мацей вобцасам кінуўся да цара, схіліў галаву і, разгортваючы з белага аксаміту, працягнуў у сваіх дужых руках крыж.

— Вось, вяртаю на кругі свая старадаўнюю рэліквію, яшчэ бацькам маім Васіліем выратаваную…

— Гасподзь Усёмагутны! — не ўтрымаўся палачанін і ўпаў на калені, тройчы перажагнаўся. — Святая Еўфрасіння!!! Выратуй і заступіся!

— Ну вось, а вы ад мяне бібліятэку хаваеце, — цар самазадаволена ўздыхнуў і пайшоў да падрыхтаванага яму каня. І ўжо ўскочыў у сядло, але ўбачыў, што епіскап з двума манахамі-служнікамі памкнуліся за ім, — і застыў:

— Што яшчэ?

Епіскап асцярожна перадаў крыж бліжэйшаму манаху, падаўся да цара і ўкленчыў каля пакрытых шэранню конскіх капытоў.

— Уставай, уладыка, не трэба дзякі. Я сёння добры, — мякка прагаварыў зверху Іван, а святар узняў да яго салёныя вочы і вымавіў:

— Вялікі князь, надоечы вoi тваe нашых пісцоў паланілі. Злітуйся і адпусці іх!

Цар выструніўся, скрыгатнуў зубамі і зірнуў на Мацея. Той аддана пацепнуў плячыма і застыў.

— Значыць, так… Забяры-ка ты і гэтага страснацерпца да тых пісцоў! — цар ткнуў бізуном у епіскапа і балюча стукнуў абцасамі каня…

На тым закончылася кнігапісная школа полацкіх братоў-янітаў, закладзеная з паўстагоддзя таму афонскім ігуменам Нілам і ягонымі паплечнікамі. Толькі аднаму з іх наканавана было дайсці палоннікам да Масквы і ў новай валакаламскай манастырскай келлі некалькі разоў перапісаць «Псалтыр», на кожным асобніку пакідаючы наступнае сведчанне: «Написана сїя книга рукою многогрешнаго и недостойнаго раба Богова Івана, полоняника полоцкаго, в заключенїи і во двоихъ путахъ звязанаго. Слава Богу, совершившему сїю книгу. Аминь»…

Даведаўшыся пра захоп Полацка, гетман Радзівіл павярнуў сваё войска на Вільню — рыхтаваць новую абарону. А ў маскоўскі лагер прыбыло пасольства ад Жыгімонта.

— Замёрз я тут і прытаміўся, — кінуў на тое Іван. — Хай кароль шле прызначаных людзей у маю сталіцу, там гаварыць буду! Так і паведамце свайму гаспадару. — Памаўчаў, нерухома гледзячы пад ногі, і дадаў: — А каб вам не з пустымі рукамі вяртацца, ад мяне Жыгімонту падарунак дастаўце: труну, намі адмыслова для яго падрыхтаваную!..

Ён хацеў яшчэ згадаць пра каралеўскую сястрыцу Кацярыну Ягелонку, якая нядаўна ў Вільні абвянчалася з фінляндскім герцагам Юханам Трэцім, але адчуў сябе блага — і выгнаў усіх прэч.

Пакінуўшы ў зруйнаваным Полацку тры палкі, Іван неўзабаве вярнуўся ў Масковію.

…Вясновае сонца ўжо надаўжэй выкочвалася над горадам, але снегу было яшчэ поўна. Брудныя раўчукі сцякалі ў лагчыны, дарогі размяклі і ператварыліся пад конскімі капытамі ў густую жыжу.

Іаан Федаровіч хацеў ехаць адзін, але Грынь, яго малады памочнік па друкарні, не адыходзіў ад саней (наклаў саломы, паверх ускінуў дзяругу, а ўзвышэнне пакрыў старым футрам). І адмовіўся аддаць лейцы, скочыў на запрэжанага каня і сказаў як пра даўно вырашанае:

— Не гожа, васпане, вам — як простаму смерду — самому раз’язджаць. Што людзі скажуць?

— «Майце веру ў славу Госпада нашага без аглядкі на асобы», — вучыў нас у сваім саборным лісце святы Якуб. Колькі разоў табе паўтараць словы тыя: «Ці не выбраў Бог бедных гэтага свету як багатых вераю і як спадкаемцаў Валадарства абяцанага?.. Калі ж азіраецеся на асобы, то ўчыняеце грэх і будзеце асуджаныя».

— Яно то так, але ж не прынята тут самому за лейцы… — ніякавата апусціў галаву Грынь, і друкар Іаан уздыхнуў, матнуў рукой ды пакорліва сеў у зладаваныя для яго сані.

— Калі б не такая гразеча, я б лепш пехам пайшоў, — буркнуў ён і ласкава паглядзеў на абрадаванага Грыня: расчырванелы, стрункі, русыя валасы выбрыталіся з-пад шапкі і казычуцца на ветры…

Іаан доўга не мог звыкнуцца з тутэйшымі парадкамі: ездзіць на санях і летам, а вазніца мусіў сядзець верхам. «Добра што хоць ад гэтых дзікунскіх пер’яў ды лісіных хвастоў, якімі, як скама-

рохі-аблуды, абчэпліваюцца лейчыя, яго адгаварыў», — падумаў ён пра Грыня і ўголас нагадаў:

— Не забудзь, што да Сілуана-каваля едзем…

Сілуан, былы прыслужнік Зоі Палеалог, адужаў у Масковіі ўсе ўладныя змены і сам пераўтвараўся з імі. Жыў ён цяпер у Рамеснай слабадзе вёрстаў з пятнаццаць ад Крамля і меў пасаду царскага гарматнага майстра. Каля абабітых жалезам варотаў ягонага наваўзведзенага дома і «трыкнуў» Грынь на каня. Хацеў уехаць на падворак, але Іаан спыніў:

— Дайду, тут пачакай.

На ганку старанна абстукаў боты, зайшоў у святліцу, перахрысціўся на іконы, пакланіўся, крануўшыся правай рукой падлогі, і загаварыў да гаспадара па тутэйшай завядзёнцы:

— Б’ю чалом майму дабрадаўцу! Даруй слабы розум мой… Ці жыў-здароў, Сілуане?

— Дзякуй, Гасподзь ратуе, — адказаў гаспадар і запрасіў госця прысесці да печы: — Трэці раз за содню палю вось… Стары, напэўна, стаў, мерзну ўсё… — і на яго маршчыністым твары загарэзілі агнявыя водбліскі. — Пачастуешся, чым Бог паслаў?

— Дзякуй, сыты. Я адведаць цябе прыехаў, бо мой хлопец казаў, што ўжо колькі разоў цябе ў кузні не бачыў. А тут формы новыя патрэбныя…

Кіпела праца ў маскоўскай друкарні. Яшчэ не паспелі ўзвесці сцены будыніны, а друкар Іаан думаў пра варштат ды навучаных работнікаў. Праз літоўскага пасла Міхала Галабурду, які хадзіў на службы ў Гостуньскую царкву, дзе дыяканіў Іаан, запрасілі да працы майстра Пятра з Мсціслаўля. Затым прыехаў ліцейшчык літар Васіль Нікіфараў з Ноўгарада. І — праца павесялела. Мясцовыя дрэвары зрабілі з дубу варштатную аснову — скрып. Высоўная дошка была з мармуру. На яе клаліся

жалезныя формы, у якіх радкамі і выкладвалі шрыфты. Асобныя соты з літарамі па алфавіце займалі левую ад варштата сцяну… Скураной мацой форму належала змазаць фарбай — ашчадна, каб не перастарацца і не зачарніць адбітак, — і заставалася браць паперу ды цiскальшчыку (яго звалі мядзведзем) круціць вінт. Затым да справы прыступаў малодшы служнік: выхопліваў гатовую старонку, клаў на форму чыстую, а «адціснутую» нёс на паліцы правай сцяны. Калі ўсе яны будуць запоўненыя, надыдзе чарга пераплётчыкаў.

Але напачатку штось не заладзілася. Як ні ставілі формы, адбітак атрымліваўся няроўны: зверху глыбокі і нават зачорнены, а ніз — недаціснуты, «сляпы». Пераварочвалі форму — і ўжо, наадварот, слабачытэльным быў верх старонкі.

Дзень маракаваў перад варштатам Пётра Мсціславец: і мармур на роўнасць выверваў, і глыбіню шрыфтоў, а затым зразумеў і, супакоена абцёршы ад фарбы свае шырокія далоні, вырак:

— Формы няроўныя вылілі. Розніца — на пазногаць, а вынік — самі бачыце.

Найлепшым ліцейшчыкам у ваколіцы быў Сілуан. Да яго і скіраваўся Іаан, балазе былі з ім даўно знаёмыя — праз Максіма Грэка. Праўда, Сілуан выліваў гарматы, але, — разважыў дыякан-друкар, — у гарматнай справе патрэбная яшчэ большая дакладнасць, а таму выліць роўныя формы пад шрыфты для гарматніка будзе простым заняткам…

— Штось, Іаане, надарвалася ўва мне пасля нядаўняга паходу на Полацак… — з пакутай зірнуў на госця Сілуан, састарэлы, з разоркамі-маршчынамі на пераноссі, якія яшчэ больш хавалі яго малы нос, з нечаканай лысінай, нейкі ўаднчассе высахлы (куды падзелася колішняя магутнасць у плячах?). — Рукі

перад працаю апускаюцца, а ў душы, — ён паказаў пальцам на агонь, — вунь як у тым прыпеку… — памаўчаў і працягнуў: — Не буду я больш гарматы цару ліць! Гэта ж з іх сцены полацкага замка разбілі. І столькі крыві аднавернай пралілося — не давядзі Гасподзь каму йшчэ пабачыць. А колькіх жыватоў палонных панішчана… Іх сюды, павязаных, па марозе цугам гналі. Тысячы навечна на дарозе засталіся. Уяўляеш: вязём мы на санях гарматы назад, а мёрзлыя нябожчыкі пад палоззем — шырх, ш-шырх! Дасюль тое ў вушах стаіць…

Абодва паражагналіся, і Сілуан абудзіўся:

— Хацеў у багамолле да Максіма Грэка падацца, у ягоны манастыр, ды даведаўся, што забраў Гасподзь душу ягоную праведную да сябе. Ты ж ведаеш, што некалі мы з ім у гэтую зямлю з малодшай князёўнай Зояй Палеалог прыбылі… Царства ім усім нябеснае.

Яны зноў паражагналіся, і Іаан устаў развітвацца. Паўторна, як і перад уваходам, пакланіўся іконам, падзякаваў гаспадару за клопат і пажадаў здароўя. Сілуан выбраўся праводзіць госця. Наспех накінуў каптан, пакруціў у руках белую мантыю з гарнастаевай апухай — але на плечы не ўздзеў, а грэбліва кінуў каля прыпека. І ўжо за дзвярыма, таямніча нахмурыўшы лоб, прашаптаў Іаану:

— Хрыстацярплівец Максім Грэк, адыходзячы, прасіў перадаць мне, каб апеку ўсклаў я на кнігу Евангелля ад Святога Яна. Некалі ў дарозе сюды яна ўратавала самога Грэка. А затым і ў агні не гарэла, і людзей лекавала, і цару падараваная была, і вочы яму адкрыла. У лісце, перададзеным праз надзейнага манаха, старац прасіў тую кнігу на выспу Патмас даставіць, куды святы апостал Ян быў высланы Траянам за абвяшчэнне слова Гасподняга

і дзе прадыктаваў сваё Евангелле. «Ацямнілі кнігу цудадзейную грахі царскія, — пісаў старац Максім. — Хай высвеціцца яна наноў на месцы пакутаў і подзвігу складальніка свайго».

Падышлі да саней, абняліся-расцалаваліся. Сілуан уважліва паглядзеў на Грыня і дадаў:

— Дык як мне да той кнігі наблізіцца? Можа, у цябе атрымаецца? — І ўжо мацней: — А формы я табе вылью. Будуць роўныя, не пераймайся…

І мінуў падрыхтоўчы час, і надышла пара маскоўскага друку слова Божага. Як і было замоўлена, рыхтавалі «Дзеі святых апосталаў». Зранку адслужыўшы малебен, працавалі бесперастанку да апоўдня, адціснуўшы і расклаўшы сушыцца на паліцы дванаццаць кніжных старонак. А потым на «дзейства» прыехаў паглядзець цар, якому Іван Віскаваты пасля полацкага паходу дакладваў пра справы друкарні ледзь не штодня.

Дзверы сполашна расчыніліся, у запоўнены працаўнікамі друкарскі пакой забегла некалькі служнікаў і ўзброеных шаблямі ды сякерамі стральцоў; марудзячы, увайшоў царскі ахоўнік Мацей, а за ім — і сам Іван. У доўгай акаймаванай мяккім футрам накідцы, якая хавала лёгкія скураныя боцікі і няўклюдную касалапасць, ён, здавалася, праплыў да варштата, узяў з яго некалькі свежаадціснутых старонак, схіліў набок галаву і ласкава агледзеў скамянелых друкароў; пазнаў Іаана і, ужо набліжаючыся да падрыхтаванага пасада, пальцам пазваў да сябе. Узяў яшчэ старонку з палічкі — і працягнуў Мацею:

— Чытай.

— Прашу дараваць, вашая царская вялікасць… — укленчыў агаломшаны ахоўнік. — Не навучаны гэтаму…

— Хм, — прымружыў вочы цар. — Думаеш, адно грошы, мячы ды гарматы царскую моцу множаць? — і, адарваўшыся ад Мацея, павярнуўся да Іаана: — І цяпер, дыякан, верыш у тое, што кніга вялікую сілу мае?

— Так, гасудар! — Іаан упэўнена схіліў перад царом галаву, на хвілю знерухомеў.

— Большую, чым грошы і зброя? — перапытаў цар.

— Існінна так, — паўтарыў друкар і, не адрываючы свайго пагляду ад царскіх вачэй, зіхоткіх, пачырванелых, дагаварыў: — І прыйдзе час, калі кніга заўладарыць па ўсім свеце Божым, бо праз слова Ягонае паклікана перамагчы і грошы, і мячы, і гарматы.

Цар задаволена ўсміхнуўся і, забраўшы з рукі Мацея кніжную старонку, пакратаў яе пальцамі, агледзеў з абодвух бакоў, нават панюхаў — і працягнуў Іаану:

— Тады ты чытай!

— «Первое убо слово, — пачаў запеўна дыякан-друкар, — сътворихъ о всехъ, Феофиле. О нихъ же нача Іисусъ творити же и учити, до него же дне заповедавъ апостоломъ духомъ святымъ. Ихже избра, възнесеся предъ ними и постави себе жива пострадан̈ии своемъ въ многихъ истинныхъ знамен̈иихъ»…

— А хто гэты Феафіл, да якога напачатку зварот ідзе? — перапыніў Іаана цар і, схіліўшы галаву ў пакрытай залачоным каменнем манаршай шапцы, утрапёна ўгледзеўся ў друкара.

— Як сведчаць вучоныя айцы царквы, — друкар перавёў погляд на іканастас і пержагнаўся, — Феафіл быў сінклітыкам і князем. Яго называлі ўладарным сярод правіцеляў. Сам апостал Павел звяртаўся

да яго праз евангеліста Луку з Антыяхіі: «Прыйшло на думку і мне… паслядоўна апісаць табе, высокашаноўны Феафіле, каб ты спазнаў цвёрдую аснову таго вучэння, у якім быў настаўлены»… — Іаан заўважыў, што цар слухаў яго нібыта зачараваны шкаляр — і працягнуў: — І кожны богалюбівы чалавек, якому непадуладныя страсці грахоўныя, ёсць высокашаноўны Феафіл, па-нашаму значыць Багалюбец, дастойны слухаць Святое Евангелле.

Цар устрапянуўся, кіўнуў галавой, маўляў — добра, усхапіўся і рэзка падаўся да дзвярэй, там затрымаўся і зноў спытаў:

— А чаму ў цябе, дыякан, крыж на грудзях драўляны, а не жалезны ці срэбны, як у іншых царкоўнікаў?

— Дык крыж Хрыстоў аднолькавую моцу мае — ці залаты, ці драўляны. Урэшце, Госпада нашага на драўляным і распялі… — Іаан штосьць хацеў яшчэ дагаварыць, але цар перапыніў яго:

— Прыпомніў я падобны, драўляны… У Полацк яго па просьбе мітрапаліта Макарыя вярнуў. Дарэчы, іду цяпер прымаць полацкіх пасланцоў. Паглядзім, што там надумалі…

Як знячэўку цар са світай завіталі ў друкарскі пакой, так мільгам і зніклі. А друкары працягнулі сваю працу — ажно да глыбокага вечара, у святле слепаватых свечак ды светачаў слоў Божых.

…У той жа позні вечар з маскоўскага Крамля выгналі пасольства Вялікага Княства. На перамовах баяры агучылі царскую ўмову: Рыга, Вільня і Кіеў павінны прызнаць ягоную волю. Ліцвіны ж запатрабавалі даць спакой не толькі Лівоніі-Інфляндыі, але і — вярнуць Смаленск, Бранск і Пскоў, якія ў часы Вітаўта былі залежнымі ад Вялікага Княства.

— Гнаць шчанюкоў Жыгімонтавых сабакамі маёй псарні дваццаць міляў ад Масквы! — Іван не мог стрымаць сваёй лютасці. Ён да хрусту сціскаў у кулакі доўгія пальцы і адзічэла крычаў: — Гнаць! Гнаць!!

Служкі доўга баяліся набліжацца да цара, а калі адпаілі-супакоілі яго хмельным узварам, пачулі ціхі шэпт:

— Загадваю быць паходу…

Ён пачаўся ў студзені новага 1564 года. У мінулую восень адышоў у вечнасць мітрапаліт Макарый, і штось трывожна-няпэўнае затаілася ў царскім сэрцы. Усімі фібрамі цялеснымі ён прадчуваў новую бяду — больш балючую і за смерць свайго апекуна ды заступніка Макарыя, і за нядаўнюю паразу Курбскага ў Лівоніі. Чарнакніжнікі і варажэі раілі да наступнай восені не пачынаць аніводнай значнай справы, але цара не адгаварылі. Ён быў люта абражаны Літвой ды Польшчай і, адчуваючы сваю ўшматкроць большую вайсковую сілу, загарэўся помстай.

Аднак у сэрцы знібела штось няпэўна-трывожнае, і цар вырашыў застацца ў сталіцы, а ваенную кампанію даручыў узначаліць полацкаму намесніку Шуйскаму і вопытнаму князю Пятру Сярэбранаму. Першы мусіў выступіць з заваяванага Полацка з палкамі ў дваццаць тысячаў, другі — са Смаленска, дзе збяруцца каля пяцідзесяці тысячаў ратнікаў. Войска павінна злучыцца пад Воршай і далей ісці на Менск, Наваградак і Вільню.

Абраза за мінулую паразу паліла сэрца і гетману Мікалаю Радзівілу. Ягоныя воі, закаленыя не адной крывавай баталіяй, ішлі за ім ці па смерць, ці па

перамогу. У многіх з іх маскоўцы забралі-забілі ці родзічаў, ці знаёмцаў, ці, як мінімум, аднаверцаў.

Аднак сілы былі несувымерныя, і Мікалай Радзівіл, маючы ад выведкі дакладныя звесткі аб колькасці і перасоўванні захопнікаў, вырашыў не даць зліцца іхнім дзвюм рэкам. З невялікім загонам у некалькі сотняў лепшых вершнікаў ён атакаваў авангард Шуйскага і пасля напружанай сечы адступіў. Апантаныя поспехам і жадаючы паланіць літоўскага гетмана, якога паспелі празваць Рудым, маскоўцы кінуліся ў пагоню, агаліўшы тым асноўную калону. На рацэ Вула каля Чашнікаў на яе і абрынулася лавіна Радзівілавага войска.

Напачатку на стральцоў, якія не паспелі вышыхціцца ў баявыя парадкі, наляцелі крылатыя гусары. Як нябесныя карныя анёлы, яны зрываліся з супрацьлеглага берага і разразалі доўгую калону. Затым з засады загохкалі гарматы і ў бой уступілі пехацінцы. Маскоўцы страцілі вайскаводца і адступалі ў вялікай паніцы, і ўратаваліся толькі тыя, хто здаўся ў палон.

Але з-пад Смаленска выйшла яшчэ большае войска, і Мікалай Радзівіл не поўніўся пераможнай радасцю.

— Не гожа ліць кроў хрысціянскую! — сказаў ён сваім гетманам і тысячнікам. І тыя выштукавалі новую хітрасць: паслалі праз смаленскі шлях сваіх ганцоў — нібыта ў Вільню і Менск — з лістамі аб імгненнай перамозе над Шуйскім і рашэнні войска Радзівіла-Рудога неадкладна рушыць на палкі князя Сярэбранага. Ганцоў паланялі маскоўцы і адбіралі ў іх гетманавыя эпісталы. «Галоўныя палкі Жыгімонтавыя хай таксама сустракаюць непрыяцеля пад Воршай, бо з войскам полацкага намесніка Шуйскага назаўсёдна пакончана», — загадвалася ў лістах,

хоць пад сваім ачолам Радзівіл не меў ні галоўных палкоў, ні нават запасных. Аднак эпісталы зрабілі больш, чым гарматы і мячы: яны астудзілі баявы імпэт ворага. Князю Сярэбранаму ўжо не было з кім з'ядноўвацца пад Воршай, і, каб захаваць свае сілы ды не агаляць заходнія межы, ён надумаў вяртацца назад. А тут — начная атака, гарматы, коннікі з агнявымі пікамі ды крыламі-вятрыгамі за спіной… Наспех мацуючы абарону, маскоўцы, кінуўшы ў паніцы абозы, адступілі ў Смаленск.

Вільня вітала пераможцаў і іхняга вайскаводцу Мікалая Радзівіла, які ўехаў у Вострую Браму на белым кані князя Шуйскага, зняў аброць — і кінуў пад ногі гараджанаў.

Масква ж сустрэла горкую вестку аб паразе сваіх палкоў. Цар у той вячэрні час баляваў з набліжанымі баярамі ў трапезнай. Ганца выслухаў спакойна, нават і брывом не павёў — толькі твар збялеў. Выпіў «Петэрсімоны», абышоў укруга стол і наліў з вялікага гляка кожнаму, паламаў хлеб і расклаў на срэбную місу, доўга глядзеў на яе, а потым, дзіўнавата ўсміхнуўшыся, аднатонна загаварыў:

— Аддаюць юды цела маё на закланне. Здрада скрозь сцены точыцца. А таму, друзі мае паклікаў ныя, піце кроў маю, ешце цела маё, — ён паказаў рукой на віно і хлеб. — І хай збудзецца, што наканавана…

Прысутныя маўчалі, а ў грудзях Івана пачынала разгарацца ярасць. Ён памкнуўся прытушыць яе, захадзіў, хітаючы галавой, уздоўж сцяны, але вока выхапіла бляск дзіды ў руках аднаго з вартавых-стражнікаў — і цар з хвілю заварожана гладзіў прахалоднае вастрыё, а потым вырваў дзіду, узняў над сталом і прашаптаў:

— А пакуль нашая кроў на галгофу пацячэ, паглядзім, якога колеру яна ў нашых супастатаў… — І нечакана крыкнуў: — Усе на паляванне!

Вячэрняя сходня ўскочыла і прыспешыла за царом — праз тронную залу, каланадны калідор да ўваходу ў лёхі, у сутарэннях якіх ужо год гнілі дзясяткі літоўскіх вязняў.

— Рэж адступнікаў! — закрычаў цар і ўвагнаў дзіду ў нечае амаль нерухомае цела. Зіркнуў на памагатых, скрывіўся: — Чуеце, які смярдзючы злыдух з іх выходзіць?!

Пакуль баяры дабівалі палонных, цар праз іржавыя кра́ты глядзеў у напоўненыя лютым жахам вочы чарговай ахвяры. Пакруціў дзіду, пагладзіў і гэхнуў у вязня. Але нечакана той — колішні полацкі разьбяр — хітнуўся ўбок і перахапіў дзіду. Нябога настолькі схуднеў, што некалі цесныя вяроўчыны лёгка спаўзлі з ягоных рук — касцей, абцягнутых скурай. Апошняй сілы яшчэ хапіла, каб накіраваць вастрыё ў цара, але неадступны Мацей выскачыў наперад — і дзіда прабіла яму далонь і ўвайшла ў сэрца.

Разьбяра пасеклі на кавалкі і крыху супакоіліся.

— А цяпер — наверх! Вып’ем за будучыя перамогі ды аплачам друга нашага! — дрыготка мовіў цар і, пацалаваўшы яшчэ цёплы лоб Мацея, пацеляваў да сходаў.

6

Спелым вясновым ранкам яна — як і звычайна — са студэнцкага інтэрната накіравалася да метро. З не па правілах прыпаркаванага каля падземнага перахода чорнага «Land Cruiser Prado» насустрач ёй выйшаў усмешлівы Жакей:

— Кацярына Аляксандраўна?

— Я… — здзівілася дзяўчына.

— Добрай раніцы. Маю гонар і радасць паведаміць, што вы абраныя тварам нашай сталіцы і запрошаныя на працу… у Цэнтр прыгажосці пры міністэрстве культуры, — Жакей зноў далікатна ўсміхнуўся і, мякка ўзяўшы Кацярыну пад лакаток, паспрабаваў адвесці да машыны, але ў дзяўчыне ўспыхнула змаганне здзіўлення і збянтэжанасці.

— Пачакайце… — Яна адвяла незнаёмую руку. — Але ж я нікуды не падавала заяў…

Твар Жакея стаў сур’ёзным і адказным:

— На тое яна і дзяржава, каб клапаціцца аб самым дарагім, што ў ёй ёсць…

Але тыя пафасныя словы яшчэ больш устрывожылі Кацярыну.

— І што я мушу рабіць у тым Цэнтры прыгажосці? — з непрыхаваным недаверам, часцей заміргаўшы доўгімі веямі, спытала яна.

— Ну… Чыста прадстаўнічыя функцыі… Мадэльнае агенцтва, тэлебачанне, цырыманіяльныя ўрачыстасці. Скажам, першым асобам краіны падаць каву. Сустрэць каго з хлебам-соллю… — Жакей напусціў на твар гуллівасць. — Ды што мы аб усім на вуліцы гаворым? Запрашаю ў Цэнтр! — Ён кіўнуў на машыну. — Пад’едзем, і самі пабачыце…

Кацярына ўважліва зірнула ў шчырыя вочы Жакея і гарэзна адказала:

— Ведаеце, Цэнтр Прыгажосцевіч… Прабачце, бо так і не прадставіліся… Не хачу паказацца баназьнай, але з незнаёмымі мужчынамі на чужых машынах я не езджу.

— Прабачце, загаварыўся на радасцях… Я Віктар Віктаравіч. Вось мая візітоўка. Там нумар тэлефона. Чакаем вас у любы зручны час… Толькі неадкладна сёння ці заўтра. Дамовіліся?

Кацярына паціснула плячыма.

— Не забудзьце, калі ласка! Ча-ка-ем. — Жакей далікатна схіліў галаву і, яшчэ раз усміхнуўшыся, пашыбаваў да машыны. Прасачыўшы, як Кацярына схавалася ў падземным пераходзе, моцна прыкусіў тонкую губу і завёў рухавік…

Праз два дні ён першым патэлефанаваў дзяўчыне на сотавік:

— Кацярына Аляксандраўна, вітаю! Гэта Віктар Віктаравіч… Што здарылася? Чаму не прыехалі? У вас усё добра?

— Дзякуй, добра…

— І…

— Ну як прасцей сказаць? Не зацікавіла мяне вашая прапанова.

Жакей адставіў слухаўку і пракаўтнуў даўкі камяк, трывожна ўздыхнуў і загаварыў як мага мякчэй:

— Я вас разумею. Падобнае прапаноўваюць не кожны год і не кожнаму… Але падумайце добра! Вось-вось закончыце ўніверсітэт, і што — ехаць на раён па размеркаванні? А тут адразу: сталічная прапіска, жыллё, някепскі заробак. Урэшце — папулярнасць, уплыў, слава… — У голас з кожным вымаўленым словам неашчадна дадавалася мядовага ялею. — Праца… каля першай асобы краіны! Тысячы тысячаў на вашым месцы не задумваліся б…

— Віктар Віктаравіч, задумалася не толькі я, але і мой жаніх. У чэрвені ў мяне вяселле…

Жакея нібыта апарылі. Ён сядзеў у прахалодным кабінеце і адчуваў, як па спіне пабеглі пасмачкі поту.

— Алё, вы мяне чуеце?

— Так-так, — з сілай выціснуў памочнік.

— Скажыце, а пад першай асобай вы… маеце на ўвазе кіраўніка дзяржавы? — было заўважна, што Кацярына таксама расхваляваная.

— Вы правільна зразумелі.

А яшчэ праз некалькі доўгіх секундаў маўчання ў слухаўцы пачуўся дрыготкі дзявочы голас:

— Дык вось… Прабачце, канечне, але гэты чалавек мне вельмі… несімпатычны. І мне цяжка з ім нават у адной краіне знаходзіцца, не тое, каб побач… Бывайце!

…Да вечара ў Жакея было поўнае дасье на Кацярыну Бялоўскую. Спецслужбы пастараліся, і ён не без цікавасці даведваўся, што дзяўчыну выхоўвала адна маці — школьная настаўніца мовы і літаратуры. Маленства, характарыстыкі, універсітэт… Атэстаты, адзнакі, кола зацікаўленасці… Паэзія, класічная музыка… Затым вочы памочніка пашыраліся, тонкія вусны зліплі, а твар бялеў і ператвараўся ў каменны: паўмесяца таму падала ў загс заяву з… Юхансанам, першым сакратаром амбасады Фінляндыі, вядомым сваімі сімпатыямі да апазіцыйных структур… Па аператыўных звестках, праз ягоныя рукі вядзецца фінансаванне многіх антыдзяржаўных праектаў. Зразумела, усё прыхавана клопатам аб правах чалавека і свабодным грамадстве…

Жакей глытнуў даўно астылай кавы і набраў нумар Бадакіна:

— На месцы?

— Так, а што? — пазяхнуў той.

— Будзь гатоў падскочыць да гаспадара. Тут папада́лава на нашыя галовы…

Церпяліва, як скрозь дрымоту, правіцель выслухаў даклад памочніка і гнеўна гохнуў кулаком па стале — так што нават цяжкая начная лямпа ўздрыгнула і патухла.

— Я іх навучу! Я ім пакажу і загсы, і правы, і свабоды! — скрыгатнуў моцнымі зубамі і загадаў: — Раніцай са старшынёй дзяржбяспекі — да мяне! З планам аператыўных мерапрыемстваў! Па поўнай праграме!!!

Памочнік зразумела кіўнуў і, прадчуваючы нядобрае, марудна падаўся з кабінета. Правіцель нервова пашчоўкаў уключальнікам, а затым хапіў лямпу і, выдраўшы з разеткі, шпурнуў у аталапелага Жакея: — Дагуляліся ў ліберальнасць! Цяпер аб нас ногі выціраюць!..

Да наступнага вечара былі затрыманыя ўсе актывісты апазіцыйнай Народнай лігі, у яе цэнтральным і рэгіянальных офісах прайшліператрусы. На дзясяткі партыйцаў, уключна са старшынёй Ролікавым, узбудзілі адміністрацыйныя і крымінальныя справы. Сталічны ізалятар запоўнілі «палітычнымі». Загадам урада былі пазбаўленыя ліцэнзій усе прыватныя друкарні, канфіскаваныя наклады незалежных газет — іх і так было толькі дзве. Юхансана ж абвінавацілі ў шпіёнскай дзейнасці і спробе наладзіць антыканстытуцыйны пераварот у краіне. Дыпламату ўручылі адпаведную ноту і абавязалі яго цягам 24 гадзінаў пакінуць краіну.

Тэрмінова адклікалі з замежнага адпачынку Івана Федарэнкіна, і асабіста старшыня Службы дзяржбяспекі Бадакін пачаў інструктаваць яго аб неабходнасці стварэння серыі тэлефільмаў аб ва-

рожай дзейнасці заходніх разведак і спрыянні ім мясцовых калабарантаў-апазіцыянераў.

— Павінен пастарацца напоўніцу! У тваім распараджэнні ўся компра, запісы і сродкі. Ясна?

Твар Федарэнкіна скрывіўся. Тэлевізійнік нахмурыўся і задуменна пацёр даланёй кант стала, заваленага папкамі, дыскамі і відэастужкамі.

— Што?.. — насцярожыўся Бадакін.

— Усё зразумела, — голас Федарэнкіна траціў былую звонкасць і ўпэўненасць. — Толькі гэтага недастаткова…

— Што?!

— Неабходная паездка на захад, каб на месцы адзняць матэрыял. Ды і адпаведныя сюжэты з нашымі тамтэйшымі прыхільнікамі запісаць…

— А… — паспакайнеў Бадакін. — То што валэндаеш? Наперад! Часу, сам разумееш, з камарыны язык!

Ці ёсць той орган у камара, ці няма — ён не ведаў, але калі б знаў у тую хвіліну, што набліжаны і абласканы гаспадаром тэлежурналіст спешна паляціць за мяжу і там папросіць палітычнага прытулку, плюнуўшы на ўсіх іх… калі б знаў, дык перад той сустрэчай свой язык праглынуў бы!..

VII

У дзяка Віскаватага былі для цара дзве навіны. Адна кепская, а другая — таксама невядома чым пагражала выліцца. І тое трэба было ўвесці ў гаспадаровыя вушы. Аднак як — калі цар ужо тыдзень нікога не падпускаў да сябе, а праз свайго новага пасцельнага дзясяткамі раздаваў загады аб высылках ці галаваннях?

— Кідаюць юды цела маё на закланне… Здрада скрозь сцены точыцца, — нястомна паўтараў цар і наказваў схапіць чарговага ваяводу. — Не пайшоў я ў паход на Літву, дык яны мяне Жыгімонту за трыццаць срэбнікаў заклалі…

Прычакаўшы цара ў трапезнай, Віскаваты, змагаючыся з адышкай, прагаварыў доўгую тыраду ў гонар гаспадара, а калі той паказаў на стол, з цяжкасцю ўзняў з каленяў сваё таўсмата-нездаровае цела і паведаміў аб прыбыцці ў лівонскі Дэрпт паслоў ад шведскага караля Эрыка.

Цар адкінуў смажанае гусінае крыло і, перастаўшы жаваць, уважліва ўталопіўся ў глыбокія — як у старога дзіка — вочы кіраўніка свайго Пасольскага прыказа.

— Так, гасудар, прыехалі шукаць з маскоўскім царом згоды і міру, — прыспешыў Віскаваты. — Стала вядома, што Данія і Польшча прыклалі пячаткі свае да мірнай дамовы, вось шведы і ўспалашыліся…

— І чаго хоча Эрык? — цар прагавіта запіў мяса віном і сціснуў худыя пашчэнкі.

Віскаваты адхінуўся да спінкі, і стулец жалліва праскрыпеў пад ягоным цяжарам.

— Ён пагаджаецца з ранейшымі ўмовамі маскоўскага ўладара, адмаўляецца ад Лівоніі, за выключэннем Рэвеля.

— І што ўзамен?

— Наколькі я абазнаны, анічога. Апроч, зразумела, сяброўства з табой, вялікі гасудар.

Іван хмыкнуў, зноў падцягнуў да сябе збан з віном — і раптам як праяснеў.

— Ты гэта… Неадкладна адкажы, што маскоўскі цар жадае прыняць шведскае пасольства, але перад тым нагадвае каралю Эрыку… — у малых зрэнках бліснулі гарэзныя агеньчыкі, і голас цара памякчэў, — нагадвае аб неабходнасці выдачы непакорнай польскай каралеўны Кацярыны.

— Будзе зроблена, — Віскаваты ўстаў і, схіліўшы галаву, задам паклыпаў да выхаду, але цар перапыніў:

— І глядзі зноў справу з Кацярынай якому Сукіну не даручы! А то другім разам я вас абодвух у адну труну пакладу…

Віскаваты застыў з адкрытым ротам, а Іван схіліўся над сталом, падпёр лоб рукой і дакончыў:

— Там у Дэрпце Ванька Курбскі ад гневу майго кісне. Перадай яму, што высахла крыўда мая — і даручы яму Кацярынай займацца.

Віскаваты ледзь не самлеў, у вачах затуманілася… Вось яна — навіна другая, якую меўся паведаміць, але так і не насмеліўся!

— Гасудар… — выціснуў ён і адчуў, як на спіне выступіў халодны пот. — Далажылі мне сёння ўначы, што Курбскі знік…

— Што?!!

— Няма яго ў замку… І яшчэ дванаццаць баяраў з ім…

Івана як кіпенем аблілі. Неўразумела міргаючы, ён загаварыў нібы сам сабе:

— Можа, на паляванне падаўся? Як гэта няма?..

— Кажуць, што пераапранутым праз сцяну цытадэлі пералез. Золата і грошы забраў… — Віскаваты

з цяжкасцю выціскаў словы. — Жонка з сынам засталіся…

Іван памарачна ўстаў з-за стала. Прадаўгаватая галава калацілася, і яго тлустыя кудзяры раптам здаліся Віскаватаму змейкамі…

— Трэба было яго разам са шчанюком Адашавым на кол пасадзіць! Яшчэ калі сыну майму крыж цалаваць адмовіліся… — Іван хіснуўся, схапіў збан з віном і шпурнуў у Віскаватага. Патрапіў у жывот; чырвоная вадкасць плюхнула на твар і бараду, узарвалася на каменнай падлозе і сцякала па чорным каптане. — Вон, юды!!! І я з Масквы з’язджаю! Задушыцеся маёй каронай! — сарваў з сябе шапку і зноў кінуў у акамянелага Віскаватага…

Напрыканцы 1564 года Масква нечакана засталася без гаспадара. Іван Жахлівы, склаўшы свой скарб і царскую казну, адабраў сотню баяраў ды тысячу стральцоў і падаўся ў Каломенскае, дзе лютая завея і п’яныя оргіі затрымалі яго на два тыдні. Затым былі прыпынкі ў падмаскоўных Тайнінскім і Троіцы, і ўрэшце абоз дабраўся да невялікага Аляксандраўска. Там, загадаўшы разбудоўваць Аляксандраўскую слабаду, цар вырашыў зімаваць і паслаў у Маскву да новага мітрапаліта Афанасія ганца з лістом. Віскаваты ледзь паспяваў запісваць халоднай рукой:

— …Ацяжэла душа мая ад мноства зладзействаў, здзейсненых ваяводамі ды людам служывым. Апаліўся я на ўсім і ўся ў дзяржаве сваёй — ад першага да апошняга чалавека. І абвяшчаючы апалу сваю, паведамляю табе, уладыка, што вырашыў я скласці карону ды пакінуць дзяржаву сваю, і пасяліцца там, дзе Бог пакажа…

Назаўтра ў Маскву павезлі і другое пасланне: да купцоў і ўсяго праваслаўнага люду — аб тым, што цар на іх не гневаецца і аніякай крыўды не мае.

Масква нечакана патанула ў неразуменні і няпэўнасці. Усхваляваўся народ, запалашылася баярства. Купцы папрасілі перадаць цару, што гатовыя ахвяраваць сваім набыткам дзеля спакою агульнага…

І пачалі шукаць вінаватых, а над некаторымі — і вяршыць свае самасуды. Ужо не першы месяц настройваў маскоўскіх святароў супраць царскіх друкароў Іван Віскаваты, які з першага знаёмства з дыяканам Іаанам адчуў ад таго пагрозу: чым жа тады ён, кіраўнік царскай летапіснай справы, будзе са сваімі пісцамі займацца? Віскаваты распускаў па Маскве і вакольных манастырах чуткі пра мноства памылак у нядаўна выдадзеным «Апостале», а саміх друкароў называў чарнарукімі ерэтыкамі.

Час помсты быў выбраны, і адвячоркам да друкарні прыйшлі святары з некалькімі дзясяткамі прасталюдзінаў. Пятро Мсціславец з Грынем толькі паспелі разабраць формы і ўдвох мылі іх на задворку. Па раўчуку збягала на снег, пакрываючыся лёгкай парай, чорная ад фарбы вада.

— Глядзі, народ праваслаўны: у іхніх кнігах чорт рукі памыў! — тыцнуў пальцам нехта з сухарлявых у святарскай рызе. — Грэшнікі і справы нячыстыя робяць! Гані вон езуітаў!

Частка натоўпу ўварвалася ў друкарню — і ў кроў збіла агаломшанага Іаана. Той жа сухарлявік схапіў кіпсей і, крыкнуўшы: «Вось гэтая чорная д’яблава кроў, якой яны мажуць святыя словы!», стукнуў ім аб варштат. Памагатыя ўжо варочалі наборныя соты ды скідвалі на падлогу стосы адціснутых старонак. А з дзвярэй пачулася:

— Палі валхвоў-нячысцікаў!

— Смерць лютым ерэтыкам!

І ўвомірг, як загадзя падрыхтаваны, успыхнуў агонь. Натоўп наспех выбіў некалькі вокнаў і высыпаў вонкі. З паперы полымя скочыла на смольныя сцены, засцілаючы панадворак дымам. Пакуль Мсціславец з Грынем выцягвалі беспачуццёвае цела дыякана Іаана, агонь дабраўся да столі і пачынаў лізаць дах…

Праз некалькі дзён да Іаана — друкар яшчэ не стаў на ногі — завітаў Сілуан. З яго зморанага вялікага твару не сходзіла трывога, хоць вочы зіхцелі апантанасцю і таямнічасцю.

— Спачуваю табе, браце, і хвалю Бога людалюбнага, што жыццё табе захаваў, — ён прысеў да ложка і папрасіў гаспадыню — Іаанаву жонку — прынесці яму вады. Калі дзверы прычыніліся, прашаптаў: — Усё, што ты мог тут зрабіць, зроблена. Збірай, што засталося, і з’язджай адсюль. Едзь у Літву — там такія, як ты, патрэбныя. Балазе снег, дарога санная ёсць*, — Сілуан панізіў голас і загаварыў узнёсла. — А з сабой, папрашу ласкава, вывезі вось гэтую кнігу… — ён вынуў з-пад крыса доўгага кажуха пераплецены рудой скурай манускрыпт і, правёўшы даланёй па зіхоткіх камянях інкрустацыі — нібыта развітваючыся, падсунуў яго Іаану пад падушку. — Думаю, да Кіева напачатку давезці трэба… — увайшла гаспадыня з карцом; Сілуан без ахвоты глынуў вады, падзякаваў і да-

---

* У той час дарогі паміж Масковіяй і гарадамі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага не існавала. Вёскі патрапляліся рэдка, і з Масквы да Вільні шлях вымагаў вялікіх цяжкасцяў. Адзіны шлях на заходніх межах Масковіі праходзіў паміж Псковам і Рыгай.

даў: — Там пры Святой Сафіі яшчэ ад Максіма Грэка павінны застацца вучні-манахі. Можа, яны яшчэ не перасталі называцца янітамі — дык ім і перадаць кнігу належыць. І волю Максімаву пераказаць, каб на Патмас яе даставілі…

— Гэта візантыйскае Евангелле?! — здзівіўся Іаан. Здалося, нават успыхнулі вочы пад доўгімі веямі-матылямі, а сінякі на твары праясніліся. — Як раздабыў?!

— Цар, як ведаеш, з'ехаў. Збіраліся спехам. А ягоным халопам грошы не лішнімі прыйшліся…

— Ну малайчына! — Іаану не хапала слоў. — Толькі… А чаму б табе самому з намі не падацца?

— А знойдзецца месца?

— Як табе не сорамна гаварыць такое?!

— Ну то дзякуй, ну й добра, — усміхнуўся супакоены Сілуан, і яго куртаты нос нібыта расцягнуўся. — А то я, ведаеш, усё роўна тут не маю больш дзе жыць… — Падміргнуў і патлумачыў: — Шмат копаў грошай запрасілі за Янава Евангелле, дык давялося свой дом прадаць…

У безуладнай Маскве памнажаліся крадзяжы і падпалы, і багацейшыя з баяраў упрасілі мітрапаліта паехаць у Аляксандраўскую слабаду — каб умаліў цара змяніць гнеў на літасць ды вярнуў яго на сваю дзяржаву. А калі спатрэбіцца, — наказвалі, — хай судзіць тых, на каго апаліўся.

…Гэта была новая перамога Івана — не над ворагам-чужынцам, а над сваім народам. Самаўладна ён увёў апрычніну, падзяліўшы краіну на дзве часткі. Там, дзе захоўваўся стары парадак, дзе кіравалі ваяводы, намеснікі, суддзі, кормленшчыкі з вотчыннікамі, над усім Іван паставіў сваіх баяраў.

Другой часткай ён надзяліў сябе. У спадчыннікаў адбіраліся землі і людзі, а іх былых гаспадароў — калі заставаліся вернымі цару — перасялялі на іншыя вотчыны.

Мяняліся лёсы народа і краіны.

Мяняліся і лёсы слоў. «Апрычніна» паходзіла ад старамаскоўскага «опричь» (акрамя). У мінулыя часы так называлася маёмасць, якая адыходзіла пасля смерці мужоў удовам. На пірах так звалі прысмакі, якімі гаспадар меркаваў пачаставаць выбраных гасцей. Апрычнікамі менаваліся і людзі, якія пасяліліся на манастырскіх землях. Пры Іване Жахлівым гэтае і аднакарэнныя словы атрымалі зусім іншы сэнс…

Першыя дні пасля вяртання ў сталіцу Іван выглядаў спакойным. Ці не новыя сны былі таму прычынай — спакусныя сны пра таямнічую каралеўну Кацярыну? Цудам мяняючы абліччы, яна ўсміхалася і нібыта ўзлятала над абшарам. А ён шматкроць спрабаваў схапіць за далікатна-бялявую руку… і ўжо адчуваў далонню ейны пярсцёнак і дрыготкія пальцы, як Кацярына зноў раптам ператваралася ў белую лябёдку…

Назаўтра Іван забараніў падаваць на сталы смажаных лебедзяў і загадаў Віскаватаму асабіста адправіцца да шведскага караля Эрыка XIV з пытаннем аб непадступнай каралеўне.

Яна, Кацярына Ягелонка, пасля вянчання з братам Эрыка Юханам была ўжо герцагіняй фінскай, але аніштo — ні сваё жанімства, ні святасць чужых абвенчаных сямейных вузаў, урэшце, ні жаданне самой жанчыны — не маглі астудзіць распалены новымі снамі і мроямі пажадны царскі юр. І ён не пашкадаваў Эрыку ні шчодрых падарункаў, ні багатага абяцання: абмяняць Лівонію на Кацярыну…

Некалі кароль Эрык і сам супраціві̆ўся сувязі свайго брата Юхана з Жыгімонтавай сястрой, бачачы ў тым небяспеку ў выглядзе самастойнай Фінляндыі. Але як цяпер шведскаму манарху выдаць сваю швагерку-нявестку?!

— Асцерагайцеся! Юхан з Польшчай плятуць змову! — нашэптваў шведскім дворным Іванаў пасланец Віскаваты. Тыя пераказвалі ўсё каралю, і нервы Эрыка не вытрымалі: з невялікім войскам ён паланіў Юхана і накіраваў яго ў замак Грыпсгольм.

Перадаць цару гэтую навіну прыехаў сам Віскаваты, а з ім — і шведскі пасол. У лютым 1567 года ў Аляксандраўскай слабадзе была падпісаная саюзная дамова паміж Стакгольмам і Масквой.

— Вы будзеце мець ад мяне і дапамогу ў прымірэнні з Даніяй, а калі спатрэбіцца, і вайсковую падтрымку, — абяцаў павесялелы цар. — Толькі вышліце мне герцагіню Кацярыну. І помніце, — перасцярог ён пасла, — калі з ёй у вас ці па дарозе што-небудзь здарыцца — я парву дамову…

…Але ганарыстая Ягелонка ўсхацела раздзяліць лёс свайго мужа — вязня!

— Я не буду больш анічыёй жонкай, нават калі вы зробіце мяне ўдавой! — цвёрда адказвала яна.

Юхан за «здраду інтарэсам манархіі» быў асуджаны на смерць і разам з Кацярынай знаходзіўся за кратамі. Аднак шведскі кароль Эрык аніяк не насмельваўся даць апошні загад: забіць свайго брата. А герцагіню Кацярыну аніяк не скаралі ні пякельныя пагрозы, ні мядовыя абяцанкі. І тут яшчэ імператар Максіміліян у сваім маніфесце асудзіў шведаў як парушальнікаў міру і саюзнікаў варварскай маскоўскай дзяржавы. І апошнія папярэджанні выказаў Жыгімонт, збіраючыся абвесціць вайну за сваю пакрыўджаную сястру ды яе дзяцей: у вязні-

цы Кацярына нарадзіла дзвюх дачок і сына, якога назвалі ў гонар караля-дзядзькі Жыгімонтам*…

Іван быў сп’янелы пакараннямі і крывёй, але думкі аб Кацярыне цверазілі яго. Ён пераступаў праз трупы і ахвяры — а ейны вобраз уяўляўся светлым анёлам-выратоўнікам. І ў імя яго ён не пашкадаваў бы і свайго жыцця!

— Гэты каранаваны купечы сын можа спудлаваць, — сказаў пра Эрыка Іван. — Націсніце на яго, і без Кацярыны не вяртайцеся! — і выправіў у Упсалу новых пасланцоў. І яны ўжо нават рыхталіся выкрасці-выкупіць чароўную паланянку, як здарылася непрадбачанае: «каранаваны купечы сын» паўстаў перад імі ў памутнёным розуме! Больш за тое: ён загадаў вызваліць Юхана!

Некалькі дзён мяняліся каля каралеўскага ложка лекары, і ўсе яны канстатавалі: кароль звар’яцеў.

Двор ахапіла здранцвенне, а Эрык соўгаўся па калідорах палаца ды — усведамляючы сябе вязнем — маліў брата аб дараванні.

У верасні 1568 года новым шведскім каралём быў абвешчаны Юхан, а яго верная жонка Кацярына Ягелонка надзела на сябе карону паўночнай імперыі…

І сотнямі паляцелі на Маскоўшчыне халопскія, баярскія і князевыя галовы. Цар вярнуўся з Аляксандраўскай слабады — і распачаў на Чырвонай плошчы прылюдныя катаванні. Палілі і грызлі чалавечую плоць жароўні ды клешчы, чакалі ахвяраў катлы з кіпенем ды вісельні. Народ маскоўскі

* Ён — сын Кацярыны і Юхана Жыгімонт Трэці — праз тры гады пасля смерці Івана Жахлівага стане літоўскім князем і каралём Рэчы Паспалітай, а пазней — каралём Швецыі.

за некалькі дзён насыціўся страшнымі відовішчамі ды хаваўся па сваіх закутках, і царскія галасары мусілі склікаць яго: «Не бойся, люд праваслаўны! Справядлівы цар толькі здраднікаў сваіх карае!».

І памалу зноў сцягваліся на плошчу гледачы, і цар загадваў пачынаць пакаранне новых змоўнікаў: пасланца-дзяка Віскаватага, казначэя Фунцікава і колішняга любімца Басманава. Першага павесілі за ногі і, як кабана, пасеклі доўгімі нажамі. Другога аблівалі то кіпенем, то ледзяной вадой, пакуль мяса само не пачало адставаць ад касцей. Басманава ж цар загадаў уласнаручна забіць свайму сыну — царэвічу Фёдару, спадчынніку маскоўскага пасада.

Іван адпрэчыў ад сябе ўсё старое акружэнне ўключна з радавітымі баярамі, а наблізіў бязроднага мужыка, за якім назіраў яшчэ ў час ад’езду з Масквы, — Ваську Гразнага.

— Баяры прывыклі здраджваць свайму гаспадару, — сказаў яму цар, калі паклікаў да стала. — І не толькі баяры… Вось быў пры двары маім круглагаловы сабака Адашаў… Невядома якім чынам узняўся да служакі… Мы ж узялі яго з гною і зраўнялі з вяльможамі… — цар уздыхнуў і завяршыў: — Глядзі ж! На вас, мужыкоў простых праваслаўных, у мяне апошняя надзея засталася — на вернасць вашую і адданасць.

— Ты як Бог для нас, бо з малога чалавека вялікага можаш стварыць! — узрушана выгукнуў Васька Гразны і кінуўся цалаваць цару ногі.

Склаў свой белы клабук мітрапаліт Афанасій, спусціў дух у руках набліжанага Іванам служніка Малюты Скуратава непакорны мітрапаліт Філіп — а гнеў царскі аніяк не супакойваўся. Яго наноў запальвалі словы даносчыкаў — і тады нішчыліся

ўжо цэлыя гарады. Выгналі з Ноўгарада злодзея і бадзягу Валынца, а ён, перахоплены раз’ездам апрычнікаў, распавёў аб страшнай змове сваіх крыўдзіцеляў — наўгародскіх жыхароў — з Жыгімонтам. Нібыта, бажыўся, і дамову тую з подпісам наўгародскага мітрапаліта Пімена бачыў, і ведае, што яе за абразом Божай Маці ў храме Сафіі хаваюць.

Так было ці не, але Іван сам узначаліў апрычнае войска — і дарогу ад Кліна да Ноўгарада ператварыў у пустэльню. Перадавыя сотні ўварваліся ў Ноўгарад і да прыезду цара выстраілі ўсіх святароў і дыяканаў на правеж.

У горад у суправаджэнні паўтысячы стральцоў прыехаў цар з сынам. Ён пажадаў смерці здраднікам і загадаў мітрапаліту Пімену служыць абедню ў Святой Сафіі. Затым весела паабедаў ва ўладыкі — і мітрапаліта з чэляддзю, сарваўшы адзежы, кінулі ў склеп. На другі дзень хваля катаванняў накрыла і гараджанаў. Іх сотнямі правяралі агнём і жалезам на рынкавай плошчы, а затым гналі да Волхавай быстрыні, якая зімой не замярзала, — і тапілі. Дзяцей прывязвалі да мацярок, мужчынам, каб не супраціваліся, скручвалі за спіны рукі. Да вечара па рэчцы ў лодках соўгаліся — як страшныя хароны — апрычнікі і дзідамі дабівалі жывых…

Рабаваліся манастыры, і асатанелыя царскія вершнікі ў чорных манаскіх рызах аддана прысягалі свайму дабрадаўцу:

— Мы збудуем у тваёй, цар, Слабадзе манастыр праведны! Ты — наш ігумен! Скуратаў — панамар пры табе!

Прывязаўшы да падсядзёлкаў сабачыя галовы ды мётлы, яны яшчэ з дзень пагойсалі па апусцелых абшарах ды разам з царом скіраваліся да Пскова.

На заснежанай дарозе сустрэлі босага юродзівага, захутанага ў ванючае рыззё.

— Хочаш? — ён дастаў з-за пазухі кавалак мяса і працягнуў Івану.

— Пост! — крыкнуў яму цар.

— Пост?! — вытарачыў вочы юродзівы. — А мяса чалавечае табе хто дазволіў жэрці?

Увішны Скуратаў ужо ўзняў над нябогам шаблю, але цар пакруціў галавой:

— Хай ідзе Божы чалавек сваёй дарогай.

І загадаў вяртацца ў Маскву.

7

Надарвалася ў ім штосьці — і сам разумеў тое, але звязваць ні сілаў, ні ахвоты не было. Колькі ж можна: ні дня без клопатаў, звадак, даносаў, разборак?! І чым далей — тым больш. А тут яшчэ, як пацукі з карабля, пабеглі тыя, каму найбольш давяраў, каго настаўнікамі ці вучнямі лічыў.

«Заяц… Ці бачыце, не ўнаравіў яму, не паслухаў! То сімволіка яму не тая, то сказаў не тое, то газету нейкую прычыніў. Ну сядзі б, здавалася, на старасці як у бога за пазухай, адпачывай, лячыся ды радуйся сваім апошнім райскім гадáм! Не! Карціць вучыць, усё роўна як за жыццё не навучыў… Не студэнт жа я яму вечны!.. Вось і поркайся цяпер, памідоры на лоджыі вырошчвай! Ці яшчэ гэты змейчык-тэлежурналісцік… І тое яму, і гэта! З рук жа маіх карміўся… Рохкаў бы спакойна ля карыта…»

Але не тое — галоўнае. Перадалі вынікі апошніх засакрэчаных апытанняў: рэйтынг ягоны да плінтуса апусціўся! Гэтаму электарату — хоць аб паркет разбіся — пачалі імпанаваць песніролікавых ды іхніх падпявалаў! А надвор'е такое, што хапае і адной іскры! Рабочыя з каскамі на мастах паселі… Пенсіянеры-мухаморы помнікі старым правадырам абляпілі… А гэтыя сонныя свінні з Думы ўжо імпічмент гатовяць! Узяць бы — і швайкай пад бок…

Спецслужбы харахорацца: то адзін варыянт, то другі прапануюць, — а ў яго нечакана на ўсё рукі апусціліся. Колькі ж можна? Які гэта пуп вытрымае? Нават пасля той даўбанай аперацыі з плацэнтай…

Канчаткова сарваўся ён пасля гісторыі з той чарнявай студэнткай Кацярынай… Раней выпіваў толькі сімвалічна, а тут пайшло-пацякло: каньяк — віскі, віскі — тэкіла. Усю восень у Варанісе — гуль-

бы-пацехі. І даўгалыжкі-манекеншчыцы, і грудастыя спявачкі, і прасунутыя інстытуткі… Жакей штодня соўгаўся з неадкладнымі праблемамі, а калі патрапіў на больш-менш працвераздзелага правіцеля, пачуў безапеляцыйнае:

— Ды пайшло ўсё нá хер! Стаміўся я — і сыходжу. Дзяржаўнае ўтрыманне мне да смерці гарантавана Канстытуцыяй, а вы ўсе, калі я не падабаюся, шукайце лепшага! Пагляджу, што атрымаецца…

І пакуль — не атрымлівалася анічога. За правіцелем, адчуўшы штось падазронае, падаліся — у ягонай свіце — два найбольш вушлыя нафтагазавікі, а затым — і ўвесь урад. Натуральна, не пакінулі свае дзялянкі спецыялісты ў штацкім, якія былымі, як вядома, не бываюць.

Улада перайшла да Думы, але ж заканадаўцы — не выканаўцы! Закульгала ўся дзяржаўная сістэма. Пачаліся перабоі ў здабычы і пастаўках нафты і газу і, як вынік, — аграмадны недабор падаткаў у бюджэт. Акцыі ўпалі. На рынках — абвал. Скокнула інфляцыя. Зноў — затрымкі ў выплатах заробкаў і пенсій, неразбярыха і пустыя паліцы.

Ну трыбунілі эканамісты з Народнай лігі, што ва ўсім вінаваты рэжым, які дабіў краіну, штосьблёўталі пра банкруцтва Цэнтрабанка, пра папярэднія непамерныя крэдыты ды адсутнасць золатавалютных запасаў. Але ад тых прызнанняў у людскіх ратах саладзей не рабілася. Народ усё часцей і часцей пачаў згадваць Мароза, і пад Новы год… ён вярнуўся!

На белым кані-алені і з дэкрэтам аб узнаўленні сваіх кіраўнічых паўнамоцтваў — у імя выратавання нацыі і вываду краіны з эканамічнага калапсу.

У той жа дзень правіцеля падтрымалі і спецслужбы, і паліцыя, і войска, якіх без яго пачалі ўжо скарачаць.

У мэтах навядзення належнага парадку была распушчаная Дума, а некалькі дзясяткаў незгаворлівых дэпутатаў павучылі каванымі ботамі і выкінулі з будынка.

— Аніхто з іх не павінен абрацца ў склад новага парламента… — як ужо аб вырашаным, мовіў правіцель падчас начной нарады з сілавікамі. — Акрамя тых, хто пакінуў Думу адразу пасля майго сыходу… Па сталіцы і рэгіёнах — татальны кантроль! Асабліва — за нядобранадзейнымі! Задзейнічаць усе сілы і сродкі! І яшчэ… Раніцай разблакуйце мой сакрэтны стабфонд. Трэба тэрмінова выплаціць народу пенсіі і заробкі. Асабіста праверу! Усё.

Каменная ноч паглынала горад. Высокія сцены, якімі кіраўнікі стагоддзямі аддзяляліся ад свайго народа і якія новыя ўлады штораз размалёўвалі ў свой колер (як, зрэшты, і рэзідэнцыю), — тыя сцены нястомна кідалі на пустыя заснежаныя вуліцы доўгія цені. Памаранчавая поўня зачапілася за званіцу Архангельскага сабора і дрыжэла на марозе.

Нібыта рапартуючы ёй, нясмела міргалі жоўтымі зрэнкамі святлафоры. Завые там-сям сірэна, пратарахорыць, узнімаючы снежны пыл, БТР ці пранясецца зацемнены аўтобус з вайскоўцамі — і зноў ціша, зноў адно мёрзлыя доўгія цені.

Пасля нарады правіцель прайшоў праз пакой адпачынку да асабістага ліфта.

— Іван Уладзіміравіч, можа, яшчэ што загадаеце? — пачуўся за ягонай спіной мяккі голас усюдыіснага Жакея.

Правіцель марудна павярнуўся, бліснуў змораным, але — чаго не было даўно — задаволеным тварам, вусны ўзняліся ў нечаканай усмешцы. Ад былой памаладзеласці — ані знаку: зноў мяшкі пад вачыма, маршчыны на залысінах. Скура пажаўцела, а вочы пад кароткімі веямі — як жоўцю налітыя. Кіўнуў-падазваў пальцам — і, выцягнуўшы шыю, марудна прашаптаў памочніку ў вуха:

— Асабіста, кажу, праверу… Усё…

Затым спакойна ступіў у ліфт і націснуў кнопку «Х», якой у іншых ліфтавых кабінах Адміністрацыі не было. Толькі гэтая шахта магла ўзняць свайго пасажыра наўпрост да верталётнай пляцоўкі ды браніраванай сакрэтнай залы…

Святло ў прастакутным люстэркавым пакоі з выхадам да двух калідораў уключылася аўтаматычна — як толькі спыніўся ліфт.

Лічбавы код, прыстаўленая да экраніка зрэнка — і тоўстыя дзверы ссоўваюцца. Ад ног да ўзвышэння па ўсёй вялікай зале па чарзе ўспыхваюць электрычныя паходні. Пакуль правіцель крочыць наперад — у цэнтры на стале загараецца пяцікутная жырандоля і высвечвае старадаўні белы трон.

Новы гаспадар зачаравана пагладзіў яго выразаныя са слановай косці падлакотнікі, спінку, выяву залачонага візантыйскага арла, але не сеў, а падаўся далей, дзе — нібыта ў заалтар’і — на чорным мармуровым пастаменце ляжала чорная ра́ка-труна з парэшткамі цара Івана Жахлівага… Ляжала ўжо шэсць месяцаў — акурат з таго часу, калі гаспадар кабінетаў знізу вырашыў быў пакінуць іх.

Пакінуць — каб вярнуцца. Вярнуцца — як раншняе сонца, як птушка Фенікс, як і гэтая мумія колішняга цара, некалі эксгумаваная перад рэстаўра-

цыяй Архангельскага сабора па яшчэ нецаркоўным савецкім загадзе.

Аб той эксгумацыі-рэстаўрацыі яму — яшчэ зялёнаму студэнту — распавядаў у каларытных і чуллівых дэталях прафесар Заяц. І на лекцыях, і на семінарах. Тады ён, камсамолец, успрымаў тое пацешнымі байкамі. Ды і пазней не да спірытычных штучак было, аж пакуль нешта не загарэлася, не перашчоўкнулася ў ягонай галаве…

Правіцель пракасалапіў да пастамента і, адчуваючы ва ўсім целе п’янкую дрыготку, прыліп памутнёнымі зрэнкамі да пустых вачніцаў шэрапопельнага чэрапа…

VIII

Няма горшага пакарання, як бачыць гібель здзейсненага табой. Бачыць, як за некалькі гадоў прахам ідуць жыццёвыя патугі, як знікае тое, на што спаліліся ўсе сілы і нервы.

Яшчэ аб тым не здагадваліся нават хцівыя баяры, не гаворачы аб войску ды служывых, яшчэ дзяржаўнымі клопатамі штодня напаўнялася тронная зала палаца ў Аляксандраўскай слабадзе, па-ранейшаму грозна на каменныя калоны абапіраліся цяжкія столевыя зводы, яшчэ раскоша паўзла па аграмадных дыванах ад нізкіх уваходных дзвярэй (і кожны за́йшла, якога б роду-племені ні быў, мусіў у іх кланяцца), яшчэ ўладарна ўтрымлівалі белы трон фантасмагарычныя фігуры антычных звяроў, і з левага боку — як у прымальні рымскага папы, rex'a sokrarum'a, годна ўзвышаўся вобраз Багародзіцы, а злева — вобраз Збаўцы, і яшчэ не астыла храмнае ўражанне, якое надавалі вымаляваныя на сценах біблейскія сюжэты, яшчэ перапаўняліся адданасцю маладыя целаахоўнікі ў белых аксамітных накідках з вернымі сякерамі на плячах, і па-ранейшаму падчас ягонага з'яўлення ў доўгім далмаціку з ціярай на галаве і дзяржаўным посахам прысутных (ні то ваяроў, ні то манахаў у высокіх белых шапках з залатымі ланцугамі на грудзях) апаноўвала рабскае маўчанне, — а ён, валадар у самай сіле і вопыце, ён ужо прадчуваў, што ўсяму гэтаму надыходзіць канец.

І першымі аб тым абвясцілі — як страшныя вершнікі Апакаліпсіса — татарскія гізалы, якія ў адзін дзень захапілі і спалілі Маскву, пакінуўшы некранутым адзін Крэмль. Іван мусіў хавацца ў сваёй слабадзе, пакуль праваслаўная кроў лілася на вуліцах ахопленай агнём сталіцы, а мітрапаліт з

духавенствам чакалі смерці, зачыніўшыся ва Успенскім саборы.

Сцены Аляксандраўскай слабады былі замалымі, і цар са сваімі апрычнікамі-баярамі перабраліся ў Ноўгарад, нядаўна люта разрабаваны імі. Там летам 1571 года скамянеламу Івану зачыталі ханскае пасланне: «Я разрабаваў зямлю тваю і спаліў сталіцу. Ты ж не прыйшоў абараняць людзей сваіх. А яшчэ хвалішся, што цар маскоўскі! Знай: я не хачу багаццяў і земляў тваіх. Я, каторы бачыў дарогі дзяржавы тваёй, забяру назад Казань і Астрахань…».

Не пасаладзіла царскай роспачы нават вестка пра смерць ненавіснага Жыгімонта, — толькі наноў распаліла ягоныя думы аб каралеўскай сястрыцы. І загадае Іван прывезці да яго ў Ноўгарад шведскіх паслоў — ды зноў загаворыць з імі аб Кацярыне.

Агаломшаныя нашчадкі вікінгаў нагадаюць, што Кацярына цяпер — іхняя каралева, а шведскае войска пад ачолам караля Юхана ціснe маскоўскае ў Фінляндыі, аднак Іван будзе рабіць шчыры выгляд, што не чуў аб тым і што наогул усё тое — вар'яцкія нагаворы. А назаўтра загадае перадаць каралю Юхану наступную эпісталу: «Скажы нам, хто быў твой бацька і як звалі дзеда твайго?! Ці былі яны каралямі? Нам жа брат — рымскі імператар! Твой бацька Густаў чый быў сын? Хіба не бывала ў ягонае кіраванне, што нашыя купцы прыйдуць у ягоную краіну з салам і воскам, а ён надзене рукавіцы і пойдзе да самага Выбарга мацаць тавары ды таргавацца?.. А Кацярыну ў цябе адбіраць я не збіраўся, і быў упэўнены, што муж яе мёртвы, і хацеў вызваліць яе ды перадаць брату Жыгімонту, каб абмяняць на Лівонію…».

Пасля ад'езду шведскіх паслоў цар загадаў прывесці сялянскіх дзевак, якіх распрануў дагала і прымусіў лавіць курэй, гарэзна палохаючы:

— А тую, хто не здолее, будзе лавіць ужо наш мядзведзь!

Затым цар служыў усяночную і, стомлены ды супакоены, адправіўся ў апачывальню, дзе тры сляпыя старцы па чарзе ўсыплялі яго доўгімі казкамі.

Але сон не браў ягоны ўзбуджаны і распалены мозг, і зноў з зацемненага лампаднага вугла на поўным галопе на яго выляталі чырвоныя коні, таўклі капытамі падлогу і халодны ложак, трушчылі ягонае цела — і знікалі ў супрацьлеглай сцяне, каб праз хвілю пякельнага круга з'явіцца наноў. На самым вогненным і ліхім скакуне сядзела голая Кацярына і па-паліхвацку наравіла кінуць на Івана ні то аброць, ні то пятлю. Ён і сам мерыўся скочыць да яе на цёплы конскі азадак, але ногі абломваліся, а за ложкам раскрывалася чорная яма…

Лекар прыносіў Івану супакойны адвар, і коні больш не вярталіся, а падлога ў апачывальні выроўнівалася.

— Я цар-ігумен, і мне не да твару жонку мець… — гучна ўгаворваў сябе ў снах Іван. — Я з усёй дзяржавай заручоны…

Кацярына рабілася ягоным сімвалам недасяжнасці і пакуты. Ва ўсіх сваіх жанчынах, пачынаючы з другой жонкі Марыі, ён бачыў яе — непадатлівую Ягелонку, і шукаў яе ў сваіх сяброўках, і помсціў за яе, не знайшоўшы, кахаў-любіў — і ўадначас караў за свае крыўды. Марфу Сабакіну знайшлі мёртвай праз некалькі дзён пасля разгульнага вяселля. Ганну Калтоўскую загадаў адвезці ў манастыр. Марыю Даўгарукую выгнаў з апачывальні пасля першай шлюбнай ночы — яе ў санях укінулі ў рэчку. І зажыў з дзвюма — Ганнай Васільчыкавай ды Васілісай Мяленцевай, якіх прывёз аднекуль Малюта Скуратаў і якія люта ўзненавідзелі адна адну, чым,

напачатку павесяліўшы гаспадара, прыспешылі свае канчыны…

«Пасля іх я падару табе, валадар, і цнатліўку Літву, і ганарліўку Польшчу», — згадаліся словы Скуратава, якім так і не наканавана было збыцца: верны пёс склаў сваю галаву ў Лівоніі. У адказ Іван загадаў спаліць жывымі ўсіх палонных — лівонцаў, немцаў, шведаў, і зноў задумаўся над абяцаннем слугі-нябожчыка.

Пасля Люблінскай уніі Літва з Польшчай склалі адну дзяржаву — Рэч Паспалітую, і ейны тронложак пасля Жыгімонтавай смерці быў вольным.

— Ліс не пакінуў патомства і не дамогся маёй смерці, — разважаў Іван. — А таму ці не зрабіць мне жонку яго, дзяржаву яго, сваёй наложніцай?

Усё часцей заходнія віжы ды пасланцы даносілі яму: Польшча з Літвой разглядаюць магчымасць запрасіць да сябе каралём маскоўскага цара. Найперш шапталіся аб тым простыя рамеснікі ды дробная шляхта, даводзячы:

— Прыеліся нам змены ды неразбярыхі. Хай прыйдзе цар-бацюхна ды разбярэцца. Парадак навядзе сваёй строгай рукой…

І новая мара апанавала Івана: адыходзяць Лівонія і Казань — а я збяру землі славянскія, і ад моцы такой дзяржавы аслепнуць ворагі!

У Маскву прыехаў упаўнаважаны польска-літоўскай дзяржавы Варапай і, паведаміўшы пра смерць свайго караля, сказаў аб прапанове сенатараў шукаць ягонага наступніка ў суседніх землях.

— Многія жадалі б бачыць на тым месцы маскоўскага царэвіча, — загадкава падагульніў ён.

А Іван нібыта ўжо быў да таго падрыхтаваны — спакойна прыгладзіў сухенькую бараду, узняў свой вострый нос і, пад руку правёўшы даўганогага Вара-

пая ў трапезную, дзе наладжвалася найбагацейшая пачостка, загаварыў задаволена, ласкавым шэптам:

— А што… Некалі яшчэ бацька мой выступаў прэтэндэнтам на польскі пасад. Ведаю, што ў Польшчы і Літве пра мяне распускаюць чуткі як аб чалавеку злым і жорсткім. Але на каго я злы? Супраць здрадаў баярскіх, якіх у тваёй дзяржаве няма, злы, а таму я буду абыходзіцца з вашымі людзьмі інакш. І не толькі захаваю там старыя прывілеі, але і новыя дам. Для добрых людзей — і я добры! Ім гатоў апошнюю адзежу аддаць, — і цар нечакана пачаў расшпільваць расшытую золатам далмаціку, каб накінуць яе на госця.

Варапай, спалохаўшыся, далікатна затрымаў ягоную руку і ніякавата ўдакладніў:

— Наш сенат разаслаў такіх людзей, як я, у некалькі краінаў. І кандыдатаў будуць выбіраць прынародна — сенатары і дэлегаты… Мне ж даручана разведаць пра магчымасці маскоўскіх царэвічаў — Фёдара ці Івана…

Аднак цар нібыта не зразумеў:

— Так, я маю двух сыноў, і яны для мяне — як вочы. Навошта ж вы хочаце зрабіць мяне сляпым? Ды і ўявіце, якая слаўная дзяржава створыцца — як Рым з Канстанцінопалем, як новы Іерусалім! — і ягоныя вочы апантана загарэліся пад парадзелымі брывамі. — А калі мяне абяруць польскім гасударом, я гатоў прапанаваць у падарунак Полацак…

Варапай мусіў тэрмінова адкланяцца і ад’ехаць, каб перадаць пачутае ў Кракаў. А праз месяц у Маскву вярнуўся пасол Вялікага Княства Міхаіл Галабурда — і перадаў цару новыя ўмовы: зварот не толькі Полацка, але і Смаленска, а таксама прыняцце царом каталіцкай веры. Калі гэта абгаворваецца, цару неадкладна належыць выслаць у Варшаву

сваіх давераных асобаў у складзе новага маскоўскага пасольства, каб мець сустрэчы з сенатарамі і выбарцамі ды папулярызаваць перад выбарамі свайго патрона.

— Што?! Я цябе правільна зразумеў? — грозна зіркнуў на пасла Іван. — Я павінен яшчэ некаму нешта даказваць? Калі Рэч Паспалітая хоча сабе каралём маскоўскага цара — а я перакананы, што большасць народу жадае таго, — хай ідзе і чалом б'е! Я ж — не бедны жаніх на выданні! — ён намерыўся сказаць яшчэ штосьці узнёслае і ўрачыстае, але нечакана ў галаве бліснула Кацярына, і загарэлася крыўда на яе з нябожчыкам-братам Жыгімонтам, і гнеў на ўсіх езуітаў-каталікоў. — У свеце няма гасудароў, якія б маглі пахваліцца сваім манаршым родам у два стагоддзі. А я — нашчадак рымскіх кесараў! Таму выпрошваць лаўры ў свой вянок не збіраюся, як некаторыя немцы ці французы, і вазьму, што належыць, сам. І каранаваць мяне будзе наш мітрапаліт… — цар з недаверам агледзеў Галабурду і, хоць вопытны ў дыпламатыі прыгожы твар тога не люстраваў аніводнага пачуцця, накінуўся з прыдзіркамі: — А што ты ўсміхаешся? Чаго такі задаволены? Разумней за ўсіх?! Думаеш, не ведаю, як ты, у Маскве жывучы, лісты ад Жыгімонта ворагам маім перадаваў ды да здрады іх падштурхоўваў? І атрутай юдаў-курбскіх цешыўся? Можа, і друкароў маіх нагаварыў уцячы? Чуў, яны там цяпер тваімі Хадкевічам ды Радзівілам прыгрэтыя. У людвісарнях* варожых гарматы пачалі ліць… — і цар замоўк.

---

* *Людвісарня* — гарматная майстэрня. У XVI стагоддзі ў Вялікім Княстве найбольш вядомымі былі гарматні ў Вільні, Нясвіжы і Навагрудку.

Галабурдзе гаварыць не было чаго. Пасольства пачало развітвацца, а Іван, ужо лагодна хітаючы галавой, давяршаў свой маналог:

— Анікому нельга верыць: ні другу, ні жанчыне, ні дзяржаве.

…Няма горшага пакарання на гэтым свеце, як бачыць гібель здзейсненага табой і нязбытнасць задуманага. Бачыць, як прахам ідуць жыццёвыя патугі, як знікае тое, на што спаліліся ўсе сілы ды нервы. І спадзяванні…

У снежні 1575 года каралём Рэчы Паспалітай быў абраны невядомы ў Масковіі Батура, і наноў абражаны і разгневаны Іван вырашыў напачатку адпомсціць шведам ды іхняму Юхану. Цар сам ачоліў паход на занятыя шведамі эстонскія землі, асадзіў важны стратэгічны горад Пернау, які некалі заняў Жыгімонт, і захапіў Леаль, Лодэ, Фікель, Гапсаль, спустошыў Эзэль. І крыху супакоіўся.

Аднак пасля шасцімесячнай асады Рэвеля перад шведамі адступіла войска Шарамецьева, а сам князь загінуў. Спешна сабраўшы пад Ноўгарадам новае войска, Іван зноў павёў яго ў паход — але ўжо не на Рэвель, а на польскія ды літоўскія землі Лівоніі. Помсцячы за свае абразы, ён загадваў ярасна караць палонных: выколваць вочы, секчы і паліць.

Пад нечаканай навалай не ўстаялі некалькі гарадоў-цвержаў — і пачалі даходзіць звесткі аб тым, што супраць маскоўцаў збіраецца войска Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства пад ачолам самога караля Батуры, — але Іван яшчэ не мог астыць. Пакінуўшы полк стральцоў рабаваць Амерадэн, ён з тысячай сваіх апрычнікаў падаўся ў Вендэн і заняў горад. Гарнізон цвержы не захацеў здацца і ўзарваў сябе. І тады Іван загадаў пасадзіць на кол аднаго з самых

тытулаваных палонных — немца Віка. Усміхнуўся, пачуўшы ягоныя стогны, — і падаўся ў Дэрпт, дзе сустрэўся з палком стральцоў, прысутнічаў пры пакаранні жонкі і дзяцей уцекача Курбскага, пасля чаго з'ехаў у Маскву.

Але і дома не мог суняцца. Пасля доўгага застолля сярод ночы прывёў ён конны атрад апрычнікаў у Нямецкую слабаду, і сыны Іван з Фёдарам былі з ім. З дамоў пачалі выцягваць і гвалціць сонных дзевак, а тых, хто крычаў ды непакорыўся — забівалі на месцы. Багатыя іншаземцы прапаноўвалі выкуп — грошы ў іх бралі, але ўсё роўна білі. Калі ж небаракі пачыналі маліцца — ім адразалі «ерэтычныя» языкі. Трупы складвалі ў крушні і палілі. Малодшы царэвіч, не вытрымаўшы крывавага відовішча, уцёк — і толькі тады бацька загадаў вяртацца ў Крэмль.

І ўжо адтуль глядзеў, як прахам ідуць жыццёвыя патугі, як знікае тое, што куплялася цаной дзясяткаў тысячаў жыццяў, як развальваецца сабранае ягонай царскай рукой…

Глядзеў на асаджаны каралём Батурам Полацак, як дагэтуль — на вайсковыя зборы заходняй суседкі, — і не мог вызваліцца з халаджава-атрутнага прадчування ліхой наканаванасці. І ратунку ад яе — не знаходзіў.

А Батура, колішні трансільванскі князь, — трывожна думалася Івану, — гэты мадзьярскі самазванец і выскачка, гэты каранасты недаростак, гэты недароблены рыцар з нізкім ілбом і вялікімі скуламі, глыбока ўсоўвае свой доўгі нос у ягоную адваяваную вотчыну. І адкуль на тое столькі сілаў ды казны знайшоў? Яго войска, як паведамлялі віжы, налічвала больш за 20 тысячаў — і ўсе добра ўзброеныя шаблямі, сякерамі, дзідамі і мушкетамі. І не толькі палякі ды літоўцы, але й тысячы немцаў

ды ягоных аднакроўнікаў вугорцаў ішлі пад сцягамі «Арла» ды «Пагоні». І сотні гарматаў паспеў выліць, і аграмадны перасоўны мост на чоўнах умудрыўся скласці, па якім летам праз Дзвіну як па тоўстым лёдзе перайшоў…

Моцна балела галава, не хапала паветра, а чорныя думкі не адступалі ад Івана. «Не толькі ворагі ўнутраныя дзяржавы маёй, якіх апрычнінай выпальваў, гібелі мне жадаюць. Паўсталі і звяры знешнія — як зграі д’яблавыя па ўсёй зямлі — ад татарскага ханства да каралёў нямецкіх, французскіх ды імператара Максіміліяна. Ці не яны Батуру на мяне і выправілі? І ці не яны грошай на тое не пашкадавалі?* Як бяльмо ім усім царства маё, як стрэмкі — поспехі мае. Аскаліліся, як некалі на царства Канстанцінава Візантыю. Няславяць мяне па ўсім свеце…» — Іван яшчэ раз паглядзеў на дасланыя яму адціснутыя ў Батуравай паходнай друкарні на польскай, рускай, маскоўскай, нямецкай і вугорскай мовах кніжыцы, у якіх, як даклалі яму, апраўдваўся паход на Масковію ды распавядалася пра лютага цара-крыважэра…

— Ці не наш беглы дыякан-друкар Іаан Батуру гэтыя старонкі ціснуць пасабляе? — цар нахмурыў лоб і агледзеў прысутных баяраў.

— Кажуць, што так… А яшчэ ён ліцвінам прыдумаў новыя гарматы-марціры. Шматствольныя,

---

* Насамрэч антымаскоўскі паход караля Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага Батуры быў падрыхтаваны ўласнымі сіламі і сродкамі. Сойм аб’яднанай дзяржавы зацвердзіў перад тым двухгадовы «вайсковы» падатак, які ішоў на ўзбраенне. Войска ж актыўна папаўнялася сялянамі, якіх за добраахвотны запіс вызвалялі ад усіх павіннасцяў.

што пад Полацкам білі!.. Трэба было самога дабіць, сабаку! — у розныя галасы прагучала ў адказ.

Напрыканцы жніўня 1579 года Полацак перастаў быць маскоўскім. Войска пад ачолам Батуры заняло Сокал і бліжэйшыя да яго цвержы, князь Канстанцін Астрожскі дайшоў з вернымі яму палкамі па Северскай зямлі да Старадуба, аршанскі староста Кміта зваяваў Смаленшчыну — а Іван са сваім неслухмяным бедным войскам, пазбаўленым у апальныя гады таленавітых ваяводаў, не меў сілаў на супраціў.

Цар — збег. Спачатку ў Ноўгарад, затым у Пскоў. І паслаў літоўскаму канцлеру Валовічу і ваяводу Радзівілу лісты аб тым, што адмовіўся ад абароны Полацка, каб не ліць марна братнюю кроў. «Веру, што ў свой чарод і вы зробіце ўсё, каб на нашых хрысціянскіх землях аднавіўся мір», — далікатна намякаў Іван. І люцеў да эпілептычнага прыпадку, дачуўшыся, што за ўзяцце Полацка Рымскі Папа выслаў Батуру асвечаныя на Каляднай месе меч і дзіду, — і той бязродны кароль зноў сеў на каня і выступіў на Вялікія Лукі…

Іван мусіў паслаць Батуру ў Вільню мірную эпісталу, у якой кароль называўся братам. За мір Іван прапаноўваў усю Лівонію, а калі трэба — пагаджаўся нават адмовіцца ад свайго тытула, паколькі, як завяршаўся ліст, ён — гасудар не з учарашняга дня, а Богам памазаны цар — вышэй дзяржавы.

Але Батура расчытаў Іванава яхідства — і запатрабаваў у Масковіі разам з Лівоніяй Ноўгарад з Псковам і Смаленскам. І, атрымаўшы ад Івана адказ з абразамі, накіраваўся ў Полацак — рыхтаваць новы паход. А каб не прайграць вайны слоўнай, каралеўская канцылярыя падрыхтавала Івану адказ

на сарака друкаваных старонках, які стаў вядомым у многіх еўрапейскіх дварах. «…Нагадваем табе, хто паўсюдна хваліцца сваім Божым абранствам ды радствам з рымскімі імператарамі, што маці твая была дачкой простага літоўскага здрадніка, а продкі твае злізвалі малако з хвастоў татарскіх кабылаў. Кроў жа сваю ты назаўсёдна спаскудзіў у паганых оргіях… І кура ратуе куранят сваіх, а ты, арол двухгаловы, баязліва хаваешся!»

А што яму, загнанаму ў пастку паміж захадам, поўначчу і поўднем, было рабіць, — з пустой казной і без адзінага саюзніка? Выправіў усе палкі на абарону Пскова, а сам з некалькімі сотнямі верных апрычнікаў схаваўся ў п’янках ды разгулах. І вымольваў хоць часовае перамір’е. І скрыгатаў зубамі, калі віцебскі ваявода захапіў ягоную цвержу паміж Смаленскам і Лукамі, — ды загадваў лепш аддаць усю вобласць, а не пярэчыць ворагу.

І ўсімі сваімі жыламі ды венамі адчуваў, што няма чалавеку на зямлі горшай кары, як перажыць узлёт свой паднебны — і зведаць гібель здзейсненага і задуманага! Сусед-кароль, аб існаванні якога ён, цар і ўладар вялікай зямной прасторы, яшчэ некалькі гадоў назад і не здагадваўся, здольны адабраць у яго не толькі здабытае, але і задуманае: Батура хоча даказаць, што шлях з Канстанцінопаля ў Маскву ішоў праз Кіеў і Полацак і што Трэцім Рымам, як і новым Канстанцінопалем, з’яўляецца ягоная, а не Маскоўская, дзяржава!

Івана нішчылі і звонку, і знутры, і страшныя прадчуванні ўжо не пакідалі царскую галаву. Ён разаслаў па ўсіх манастырах граматы з просьбай памаліцца за свае грахі — і сам зажадаў манаскага пострыгу.

Цар скрывіўся — і стаў меншы ростам. Некалі шырокія грудзі яго ссохлі і выяўлялі цяжкае дыхан-

не пакутніка. Нос завастрыўся і выгнуўся, а вочы заглыбіліся пад высахлыя скулы.

Ён ужо не брыў галаву, і на вушы ападалі тонкія сівавата-рудыя пасмы — ды зліваліся з камечанай барадой.

Цела ягонае распухла і пакрылася незагойнымі раскелінамі. Ногі не трымалі, і цара вымушаны былі насіць.

Падобная слабасць здаралася яшчэ некалькі гадоў таму, але траўнік Бамелій знімаў яе нейкім белым прысакам. Цяпер ён сам — прысак, бо быў абвінавачаны ў крамольных сувязях з Батурам і спалены. Новыя ж лекары анічым дапамагчы не маглі. Ды і не давяраў ім цар, еў і піў толькі з рук новага прыбліжэнца Бельскага, апрабаванага яшчэ апрычнінай. Гэты кучаравы недачасна памажнелы дзяцюк з нервовай чырванню на шчоках і пульхна-вільготнымі вуснамі ў апошнія месяцы быў з царом неадлучна…

Перад сном Іван захацеў наведаць скарбніцу, доўга разглядаў каштоўныя камяні ды падарункі, распавядаў, хто і калі іх перадаў ці прыслаў.

— Гэты алмаз — найбольшы ў свеце. Ён суцішае гнеў і дапамагае чалавеку саўладаць з сабой. Але я не дакранаўся да яго… Цяпер толькі… — цар пакруціў камень перад агнём свяцільні і паклаў назад у шкатулу. — А вось гэты скіпетр са слановага біўня, які завецца Адзінарог, адшкадаваў мне некалі імператар Максіміліян. Паслы сцвярджалі, што ён лякуе ад цяжкіх хваробаў, нават мор адганяе.

— Дык, можа, гасудар загадае яго ў апачывальню перанесці? — далікатна прапанаваў Бельскі, і ў ягоных вытарачаных — як у рака — вачах бліснула надзея.

— Позна… — цар аблізнуў губы і цяжка ўздыхнуў. — Завуць бацькі да сябе. Ды і Бацька Нябесны пытанні рыхтуе… Памятаеш? — ён узняў доўгую галаву і прашаптаў: — «Разышлася тады вестка між братамі, што вучань той не памрэ. Але Ісус не сказаў: «Не памрэ», а толькі: «Калі Я хачу, каб ён застаўся, пакуль прыйду, што табе да таго?»… Ёсць яшчэ шмат іншага, што ўчыніў Ісус, але каб усё запісаць падрабязна, дык, думаю, не змясціў бы ўвесь свет кніг, якія б меліся быць напісаны»*, — і раптам цар ажывеў, наструніўся і, зрываючы да хрыпаты голас, закрычаў: — Дзе кніга?! Кніга дзе?!! Па якой я перад Макарыем чытаў, якая ў Адашаву смуту ў мяне пад галавой ляжала?

Бельскі неўразумела лыпаў чырвонымі вачыма, а цар ажно задыхаўся:

— Дзе, пытаю, кніга?.. Евангелле ад Іаана… рукапіснае… з Візантыі мне прывезенае… дзе?!.

Яму стала млосна, ліхаманкава задрыжэлі рукі і галава, у вачах пацямнела.

— Худа мне… Худа… Нясіце адсюль… Другім разам дагледзім…

Назаўтра, 18 сакавіка 1584 года, цар адчуў сябе лепш. Уся дворня, архіўнікі і Пісчы прыказ сполашна шукалі візантыйскі манускрыпт, а Іван першы раз за тыдзень паеў і загадаў нагрэць лазню. Пазваў сына Фёдара і доўга наказваў, як належыць кіраваць дзяржавай і народам: дабрачынна, з любоўю і мілатой, пазбягаць вайны з хрысціянамі, памяншаць падаткі-цягла, вызваляць з турмаў палонных ды вязняў. Хворы на галаву Фёдар уважліва слухаў і, задаволена ківаючыся, усміхаўся…

---

* Гэта апошнія радкі Евангелля ад Яна.

Пасля лазні цар узлёг каля невысокага шахматнага століка і пачаў расстаўляць фігуры: караля, каралеўну, пешкі… Паслабелая рука ўзняла каня — і знерухомела.

«І вось конь сіні, і на ім вершнік, імя якому смерць», — ці прашаптаў, ці падумаў Іван — і праваліўся ў чорны квадрат шахматнай дошкі…

8

— ...Не знаю, як і сказаць... — па закрытай лініі гучаў нацята-спалоханы голас старшыні Службы дзяржбяспекі Бадакіна. — Заяц... захапіў цягнік у метро. Састаў — амаль пад Адміністрацыяй, а ў яго — бомба...

— Ты што — укалоўся?! — правіцель неўразумела правёў пальцам па вуснах.

— Ніякае на хер не ўкалоўся! Што рабіць?!.

Раней падобным тонам гаварыць з гаспадаром старшыня Службы дзяржбяспекі нават і ў думках не высмельваўся, і гэта, як нашатыр, ацверазіла Мароза.

— Дык ён жа ногі лячыў... І як... захапіў цягнік?.. Навошта?! — у роце стала суха і горка.

— Захапіў, кажу. Ён не адзін. Па электронцы ліст прыйшоў... І ў дыспетчарскую па рацыі паведамілі. У Зайца бомба ў кейсе! Праверылі — не бляфуе. У яго на хаце знайшлі ўсе прычындалы! Траціл і ўсё такое... І яшчэ некалькі «эргэдэшак»... Мае прабілі па «серыйцы» — начынне з Горна-Касоўскай аўтаноміі. Верагодна, і памочнікі ў яго адтуль...

— А чаго ён хоча? — Мароз пераставаў разумець рэчаіснасць.

— З вамі пагаварыць... Абмяняю ўсіх заложнікаў, трындзіць, на правіцеля...

— Ён што, б……, е…..ся?!

— А х.. яго знае!..

Расцягнулася доўга-трывожная паўза.

— Звяжыце мяне з ім, — нарэшце ачомаўся правіцель, перачакаў горкія нацяжныя гудкі ў слухаўцы і пачуў Зайцава:

— Слухаю.

— Мікола Сымонавіч, добры дзень! Гэта, я разумею, жарт? — ён нават праз сілу паспрабаваў усміхнуцца.

— А… Іван… Здароў будзь, — ціха прашаптала слухаўка. — Ведаеш, я шкадую, што не навучыў цябе некалі: жыццё — не жарты. Яно — рэч сур’ёзная. Ну і рады я, канечне, што нарэшце з табой пагаварыць магу. Вялікім ты стаў, занятым… Што табе са мной час марнаваць?.. Дарагавата, праўда, за такую сувязь плаціць: усе запасы аддаў, кватэру і дом над рэчкай заклаў, каб бомбачку прыкупіць…

— І…

— Да гэтага «і» былі ў нас з табой, Ваня, яшчэ і «а», і «бэ», і «вэ»… Памятаеш, як я неаднакроць распавядаў пра цёзку твайго — цара Івана Жахлівага, пра Евангелле ад Яна і царства слова?

— Ну… — неспадзеў залыпаў правіцель. — Як там?.. Напачатку было слова… Так?

— Не! Не так. Не ***было*** *слова, а — ёсць. Напачатку было, ёсць і будзе слова! І* ***будзе*** *— нават калі і нас забудуць. Вось чаго ты так і не зразумеў…*

Мароз незадаволена цмокнуў і скрывіўся:

— Ну і чаго ты хочаш?

— Хм… Табе ж, пэўна, даклалі ўжо. Давай!.. — Заяц прыхінуў да сотавіка далонь і, ледзь не скінуўшы пальцам акуляры, зашаптаў яшчэ цішэй, каб у вагоне не было чуваць: — Дав-а-ай… Гэта ж прасцей, чым у той тваёй плацэнце: раз — і чакаць не трэба! Бах — і ты адразу ў вечнасці, як выратавальнік людзей, — голас стаў распеўным, з заўважным хваляваннем: — Ра-зу-ме-еш, гэта як у «Тарасе Бульбе»: я цябе парадзіў — я і… А мне ж усё роўна губляць няма чаго… Зайцы ж

не жывуць вечна, бо страх не ратуе ад смерці... Два-тры месяцы дактары адмералі. Некалі ж ляпнуў, памятаеш: «І хай адсохнуць мае ногі, калі ты не станеш прэзідэнтам...». Вось і спраўдзілася сказанае... Ногі — дыябет з'еў, а ты — так і не стаў сапраўдным прэзідэнтам...

Мароз узарваўся:

— Дык ты што — усю гэтую байду ўсчаў, каб мне лекцыю прачытаць?!

— Не, Ваня, не... — голас Зайца паспакайнеў. — Каб сказаць тое, што сказаў. І засведчыць перад народам, што ты, ягоны правіцель, пабаішся **спусціцца***, каб суграмадзянаў ад старога маньяка вызваліць...*

Настала даўкае маўчанне, якое ўрэшце абарвалася продумным:

— Ну ўсё... Не магу больш гаварыць. Пачынаюць людзі азірацца...

— Што б гэта было, калі б кіраўнік краіны слухаў кожнага старога маразматыка? Узрывай! Давай!!! Тарас Бульба мне знайшоўся...

— І я цябе, Ваня, люблю. Бывай! — у слухаўцы застралялі кароткія гудкі.

А затым Заяц паправіў акуляры, прыгладзіў савіную брывіну, нібыта незнарок прыхінуўся вазком да сценкі — і знізу пастукаў па дзвярах. У кабіне тое пачуў «Вусач» і пацягнуўся да мікрафона.

— Таварышы пасажыры! — захрыпелі ягоным голасам вагонныя дынамікі. — Збой у электразабеспячэнні лініі наладжаны. Асноўнае асвятленне ўключыцца на бліжэйшай станцыі... Асцярожна, наступная станцыя «Лістападная».

— Ну вось, нарэшце! А то я ледзь на сустрэчу не спазнілася... — нечакана прагаварыла брунет-

ка ў кароткай чорнай сукенцы са стразамі. Тая, зямінкамі на шчоках...

— Напэўна, на спатканне? — усміхнуўся ёй у адказ Заяц. — Паспееце, абавязкова! А падобныя затрымкі, — ён сказаў гэта знарок голасна, — і ў Лонданскім метро здараюцца...

— ...Давай зялёную, мы едзем! — хрыпла паведаміў у дыспетчарскую «Вусач» (звольнены пасля прызабытай ужо забастоўкі метрапалітэнаўцаў чыгуначнік-чырвонадыпломнік, а цяпер — начны грузчык), адарваў прыклееныя вусы, зняў зацемненыя акуляры, семафорны фіялетавы пінжак — і выкінуў усё ў фортку. Шчоўкнуў рубільнікам — і ў саставе стала цёмна. Падсунуў соннаму машыністу нашатыр і незаўважна выбраўся з кабіны ў вагон, дзе схаваў у кішэні пальчаткі...

— Гэта дыспетчарская! Якую «зялёную»? Хто гаворыць?!! — закрычала ў кабіне рацыя.

Машыніст абудзіўся, неўразумела залыпаў наўкруг, схапіў мікрафон:

— Алё! — у роце сушыла, і ён пракаўтнуў даўкі камяк. — Алё! Дыспетчарская, што здарылася? Гэта Марчанка з «Васьмёркі». Я тут, здаецца, адключыўся. Нехта з праверкай прыйшоў... І далей нічога не памятаю...

Жыццё — не мёд, і людзі — не пчолы. Аднак шматпавярховыя ўнівермагі ды ніжэйшыя крамкі і кавярні каля зачыненых станцый метро нагадвалі растрывожаныя вуллі. Растрывожаныя і сабранымі над горадам дажджавымі хмарамі, і дызельным дымам перапоўненых аўтобусаў, і — сполашнай невядомасцю.

— Чаго гэта метро не працуе? Зноў забастоўка? — цікавіліся гараджане.

— Не… Кажуць, там тэрарыст з бомбай. Бачыце, колькі міліцыі ды салдатаў нагналі…

А ў той час да пустога перона метро павольна пад'ехаў прыпознены цягнік. Расчыніліся дзверы, пачалі выходзіць здзіўленыя пасажыры: каля турнікетаў кожнага чамусьці пачыналі абшукваць узброеныя людзі ў бронежылетах і чорных масках…

— …У Зайца кейс пустым аказаўся! — надрыўна паведамляў па рацыі правіцелю старшыня Службы дзяржбяспекі. — А мае ж у яго на кухні траціл знайшлі… і тры «эргэдэшкі», з колішняга Касоўскага гарнізона… А тут — толькі ноўтбук і кніга ў кейсе! Прафесар…

— Якая кніга?! — правіцель сам не пазнаў свайго голасу.

— Ды старая нейкая, тоўстая… Зараз… Біблія, бля! Пастар хрэнаў…

Пад языком у правіцеля моцна запяршыла. Штось хацеў сказаць — але расцяжна ўздыхнуў і прамаўчаў.

Як у нейкім памараку — паехаў у Вараніху. У адзіноце да вечара прасядзеў у лазні. Па каліву, як кропельніцу, выліў у сябе з літр каньяку — і не змог забыцца да раніцы.

«На чорта яму здалася тая Біблія?.. Чаго яны ў нас ужо паўтысячы гадоў з ёй носяцца?..» — ліхаманіла запалены мозг.

А калі ўрэшце адключыўся — убачыў аграмадную аўдыторыю.

Перад ім — шэрагі аднолькава апранутых манекенаў. Слухаюць, а ён не можа знайсці слоў… Злосна кусае вусны, пераступае з нагі на нагу… Маўчыць…

І бачыць сярод пластмасавага натоўпу Каціярыну…

Яе стоена-пагардлівы твар.

І яе недасяжную прыгажосць…

2009–2010

Мінск – Бар (Чарнагорыя) –
Стамбул (Канстанцінопаль) – Мінск

II

Эсэ

У што я веру
(Адказваючы «Радыё Свабода»)

У што я веру ў гэты час бязвер'я? На жаль, нямногаму і нямногім.

Веру ў зямлю і неба над ёй. Не ў Зямлю як частку космасу, а ў той лапік, на якім упершыню стаў на ногі, у той куток Случчыны, абжыты, тысячы разоў пераараны ды ўтаптаны маімі дзядамі-прадзедамі.

Веру высокім, моцным дрэвам, якія звязваюць маю зямлю з небам. Веру найперш вязу і грабу.

Веру восеньскаму верасню, у які прыйшоў на свет: у ягоную шчодрасць ды сімвалічную выніковасць.

Веру сабакам і катам. З мільярдаў людзей веру адзінкам (ды і тое, баюся, часова). З людскога царства найбольш веру нябожчыкам: яны не баяцца, не хлусяць і не зайздросцяць.

Веру ў каханне — як у адзінае, што трымае і лякуе.

Веру ў слова, у ягоную найвялікую моцу — і сонечную, і чорную. У ягоную першаснасць і першапрычыннасць.

Нарэшце, веру ў мудрага Стваральніка ўсяго вышэйназванага, у ягоную дабрыню і цярплівасць.

Мог бы паверыць у матэматычна-фізічныя формулы ды тэарэмы, але як верыць нежывому? (Нябожчыкі — выключэнне…) Я нават не веру ў тое,

што 2+2=4, бо трымаюся першаснасці й абсалюту тварэння. Тварыць — гэта значыць называць, супастаўляць, ксьціць словам. Назаві хтосьці першым чацвёрку пяцёркай, і 2+2 было б 5…

І яшчэ паэтычна хачу верыць у тое,

што не зрокся і ўнук зямлі —
узараўшы нябёсы болем,
на чырвоным арле-кані
праімчуся бялюткім полем;

што не вечны ў мурах кашчэй,
што ў нябыт павядуць не першым,
што чарніла святых начэй
яшчэ хопіць
на дзесяць
вершаў…

А з хрэстаматыйнага Купалаўскага

Ў народ і край свой толькі веру
І веру ў самаго сябе

застаецца, на жаль, толькі вера ў сябе…

Люблін... Варшава: карона дарог

Падарожжа ў незнаёмую краіну — як знаёмства з чужой жанчынай. Праз незалежнасць кабеты спатканне доўжыцца не бясконца: назавецца, пакажацца — і шукай на няходжаных вулках…

Падарожжы вылечваюць стому паэзіі — самой паэзіяй. Пра гэта не ведаў айчым Шарля Бадлера, калі ў 1841 годзе выправіў таго ў ваколсветнае вандраванне, — каб той адвык ад «балаўства пяром». З паўдарогі Бадлер вярнуўся назад — з перапоўненымі вачыма, з бояззю не даплысці з лірычным цяжарам увесь шлях…

Але я — на жалезных рэйках, адзін у змрочным купэ, і мне не пагражае бадлераўская боязь.

Зрэдчас у вакно дзюбаюць ліхтары пераездаў, і я зашторваю шыбку, а потым і наогул адсядваю далей… Прымружваю вочы і пад нястомную казку кастрычніцкага дажджу пачынаю мроіць невядомы горад.

Люб-лін… Паходжанне ягонай назвы хочацца выводзіць з любові (як і Любляны, і беларускай Любані). Прынамсі, любові да бліноў: *Лю-блін*…

А назаўтра адкрыецца, што Люблін — горад сонца.

Пра гэта доўга расказвацьме невядомая птушка, калі на прыпынку буду чакаць свайго аўтобуса. І Люблін убачыцца зверху: пратуберанцы-промні

вулак старога горада сцякаюцца да акружнасцяў алеяў Тысячагоддзя і Люблінскай уніі, Каралеўскай і Любартоўскай. І я з Літоўскага пляца ўліваюся ў Кракаўскае прадмесце, праходжу Кракаўскую браму — і па мураванай гарадской артэрыі — Браме Гродскай — дасягаю Люблінскага сэрца — Ратушы. Непадалёк — у тэатры «NN» — вечарам буду чытаць свае вершы, а раніцай на шляхетных сценах замка ўяўлю сябе дрыгавіцкім вайнахам і шчыра памалюся ў капліцы Святой Тройцы, купал якой распісваў фрэскамі з выявай праваслаўнага крыжа ў цэнтры мой суродзіч.

Люблін — горад сонца.

Пра гэта пачую малітоўны спеў у манастыры Святога Войцэха, дзе пражыву цэлы тыдзень. І кожны раз буду сцярожка піць малінавую гарбату, завараную спакойнай манашкай — каб не ўкалоцца раптам дзівоснымі іскаркамі ў кубку, адбіткамі жнівеньскіх промняў, якія заблукалі-прыхаваліся ў ягаднай мякаці і толькі цяпер надумалі выскачыць, разбуджаныя звонкім кіпенем.

Перадам сваю насцярожанасць манашцы, а яна ласкава ўсміхнецца:

— То, пан, жырандоля…

І толькі тады заўважу пад высокай столлю старую жырандоль з завостранымі лямпачкамі, і нетаропкай манашцы паспею расказаць пра Паўлюка Багрыма і ягоную жырандоль у крошынскім храме: і манашка, ветліва хітнуўшы галавой, задумаецца аб нечым мінулым…

Люблін — горад сонца!

Пра гэта, урэшце, здагадаюся і сам, калі выйду днём на шпацыр і буду мружыць павекі, вычытваючы шыльды на шкляных крамках, якія гарэзліва

высоўваюцца на тратуары, — лянотна пацягваючыся й пазяхаючы прачыненымі дзвярыма.

Але задрамаць ім не дазволяць заляцальныя мелодыі неўтаймоўнага музыкі, які бадзёра цыбае па разасланым на прыпаркавую траву дыване. Аглушаныя сонечныя зайчыкі спалохана выскокваюць з лункі ягонага саксафона — адразу на зіхоткія чаравікі, з іх — у капялюш са скамечанымі тысёнцамі, пераблытаўшы, напэўна, іх зеленаватыя лісткі з капуставымі. І я не паспачуваю ім.

Люблін — горад сонца…

Новым хмурым ранкам пра гэта хорам нагадаюць кветкі. Іхні ручай збягае ад гарадской кавярні, схаванай супермаркетам, да рамантычнага парку. У кветкавых хвальках знайду ўсёмажлівае грацыёзнае мільгаценне: ад набушаўскага рамонку да экзатычнай архідэі. Гэта апошняя, перапыняючы шапаценне сяброўак, стане зманліва апавядаць пра свой жнівеньскі апёк і хаваць паранены пялёстак. Уражаны, зразумею, што шчабеча архідэя па-кітайску, на мове Шэн Тудзяна, які яшчэ ў XVII стагоддзі праспяваў сваёй каханай: «Твае рукі — дзве кветкі лян…». І я ўжо нібыта трыста гадоў ведаў, што ў Кітаі архідэю называюць ледзь не як наш лён — лян; і я — у дзіўным канфуцыянскім храме — лянскім садзе, і ўжо малады манах паказвае мне сотні ўзгадаваных ім архідэй: і сціплыя лейліі, і задзіры брасы, і фарсістыя пітэрсы, і распешчаныя катлеі (дзіянісію і катадзіну), а таксама іхніх аднакрэвак — дэйлікатлеі «барбаросу», «камерсіту» й «сэнт-гатард»…

П’янею ад водарнага хмелю адных толькі назваў, але паспяваю заўважыць, як з крыштальнай вадзяной пыльцы з’яўляецца кітаянка і, падносячы бліжэй спакусную архідэю, паказвае на яе ўнутраны

пялёстак, падобны формай да жаночых вуснаў — лабэлу, «пасадачную пляцоўку» для кветкавых апыляльнікаў.

І я таксама параўноўваю руку кітаянкі са сцяблінай кветкі, яе вусны — з загадкавым пялёсткам. І касавуруся на стоенага манаха…

А потым даганяю сябра, адзначыўшы, што гваздзікі тут пахнуць перапаленым воскам, а дома — медавухай, і запытанне паляка «Ці каштаваў пан люблінскае піва?» прыглушаю шампанскай сентэнцыяй:

— У Польшчы кветкі сціплейшыя за дзяўчат…

І, каб апраўдацца, прамоўлю мацней:

— Люблін — горад сонца!

Зрэшты, пра гэта вечарам нагадае ён сам, калі задаволены бармэн замест піва прапануе — за свой кошт — густога «Алімпу» і папросіць яшчэ раз прачытаць Міцкевіча — па-беларуску, а студэнты, якія вярнуліся з Прагі і за два дні паспелі «размяняць» у гэтай півярні ўсе заробленыя там грошы, прапануюць выпіць за Рэч Паспалітую — ад Прагі да Смаленска.

Я прыстаўлю кубак да свечкі, убачу, як заходзіць у ім бурштынна-жытняе сонца — і спакойна вып’ю за невядомага ўкраінскага каламыйца, які нават у хмельным сне ні разу не бачыў сябе ля сценаў майго Слуцака з мячом ці маўзерам…

А новым ранкам яшчэ раз упэўнюся, што Польшча — краіна храмаў. На спрадвечнай кароне дарог яны — камяні-ўпрыгожванні, камяні-ўказальнікі. І яны прывядуць мяне ў Варшаву. А быць там і не наведаць Каралеўскі палац — усё адно як напрасіцца на прыймо да прэзідэнта і збегчы. Адшукаць жа яго, палац, проста: ад касцёла Святога Крыжа,

ад чыгуначнага вакзала паднімаемся да Бельвэдэра, зварочваем да касцёла Святых Ахвяраванняў (каля яго задумаўся ў бронзе польскі апостал кардынал Вышынскі), страчваем адчуванне памераў у касцёле Узвышэння (каля яго ўзнімаецца ў нябёсы помнік Міцкевічу), глядзім на акадэмічны касцёл Святой Ганны, — засталося толькі ўзысці на шырокае ўзвышша, і мы — у Замку.

Стомленыя рукі абарончай сцяны наіўна імкнуцца ахапіць стары горад, затуліць яго ад хаосу «хлопскай» архітэктуры. Ручныя галубы, продкі якіх у 1941 годзе адвялі ад Замка нямецкія бомбы, ганарліва адмаўляюцца ад семак і, сабраўшыся ў вясёлкавую стайку, падаюцца абгаворваць модную іспанку, зайздросцячы яе доўгім зіхоткім завушніцам.

Па-сярэднявечнаму засварацца бамжы — мы на старадаўнім рынку. Па брукаванцы, з якой дождж не хоча змываць апошні летні нектар, абойдзем рынкавы пляц, дзе цяпер гандлююць толькі кастрычніцкімі кветкамі, антыкварыятам і кнігамі.

Набываю сунічнага Лесьмяна, а побач ужо чакае карэта. Забываючы на сваё аўто, сыплю фурману жменю залатовак і прашу завезці ў Вялікае Княства Літоўскае. Той неўразумела моршчыцца, а потым хітае галавой.

І давозіць да архікатэдральнага касцёла Іаана Хрысціцеля, што насупраць Каралеўскага палаца. Прачытаю аб’яву на высозных дзвярах храма: *«Дзяўчына зніме пакой у добрых гаспадароў»*.

Уваходжу ў храм — чароўную шкатулку, чарадзейную ракаўку, якая ўтаймавала і прыручыла прастору: падалося, што знутры касцёл нашмат большы, чым знадворку. З вышыняў скляпення пялёсцяцца боскія гукі аргана, і аграмадныя сцены

губляюць свой цяжар. Каб не людзі, яны б адарваліся ад пляцавай брукаванкі, і над Варшавай стала б на адну зорку болей…

Тут баішся стаць непатрэбным.

На вуліцы прачытаю другую аб’яву, якая пішацца ад касцельнага франтона да дзвярэй, па брукаванцы да суседняга будынка і, далей, — ажно да хуткага надвячорка. Аб’яву гэтую пакідаюць таропкія кроплі, і, спазняючыся на вакзал, паспею зразумець толькі некалькі размытых сказаў: *«Маладыя дождж з залевай знімуць на зімовы час пакой у добрых гаспадароў. Шклярні і цяпліны не прапаноўваць…»*.

У Брэсце цягнік мяняе колы, і ўсё выразней адчуваецца прыемная цяжасць паэзіі ў вачах. Яны пабадлераўску перапоўненыя, хоць і не такія глыбокія.

І нечакана кранае халаднаваты сполах: а раптам вагон віхнецца, і што-небудзь з іх выплюхнецца на рэйкі…

1995

Ландан: мазаіка ў круглай раме

Прызнаюся напачатку: не прымаю вымаўлення (і напісання) назвы гэтага горада і праз халоднае «наркамаўскае» *о* — Лондан, і праз прысвоенае тарашкевіцай (як дзвюма пазнакамі-насечкамі над тым *о*) *ё* — Лёндан.

Гэтаму гораду найбольш пасуе роднае, стагоддзямі абцалаванае-вылізанае — спадчынна ангельскае *Ландан*. Так яно і мусіць перадавацца ў беларускай транскрыпцыі, калі, зрэшты, мы самі чакаем ад суседзяў-еўрапейцаў адпаведнага: пачуць ад іх не скорана-спаланізавана-ўбальшавічаны Мінск, а — Менск.

І не толькі таму. *О* не перадае ў націскным — а таму асноўным — складзе ўсяе сутнасці брытанскай сталіцы. *О* — хоць і больш вольнае, чым «надсоленае» *ё*, больш раскацістае, ды ўсё ж заціснутае — і ў вуснах, і ў слове. А вось *а* — амаль ідэальнае ў маўленні кола.

Як і ангельская поўнагалосая сталіца, якая радыусамі-дыяганалямі праменіцца-разыходзіцца ад успамінаў да выдумкі, ад гісторыі да заўтрашняга, ад ранку да адвячорка, ад панядзелка да ўік-энда, ад дысертацыі да верша…

Пасля ўсіх здарэнняў 11 верасня глядзім праз ілюмінатар на крыло самалёта ніякавата: такое ўжо яно лёгка-слабое, як і жыццё…

Аднак за некалькі хвіляў патрапляем са змрочнай віленска-восеньскай залевы — у мяккую бавоўну, а затым — пад сонца. Хоць на шкле малююцца марозныя ўзоры.

Яркае сонца і пякучы мароз — разам толькі над зямлёй.

За вакенцам, на светла-блакітным пухавінні — цень самалёта ў колцы вясёлкі. Як шэры дэльфін плыве па небе.

— Пад намі Амстэрдам, — паведамляе пілот. Але таму цяжка даць веры. На зямлі — акіян снегу: то роўнае поле, то белыя скірдзішчы. Не раўнуючы, Антарктыда. І не цяплее ад сцюардэсінага чырвонага віна — Père Patriarche, — адно чырванеюць шчокі, калі ўслед прыліпае сугалосная згадка пра нязменнага беларускага патрыярха…

Пасля Амстэрдама пачынаюцца снежныя замёты — як нясконцыя дзюны. Успаўзаем яшчэ вышэй — і да галоўнай ангельскай нябеснай брамы — аэрапорта Хітроў — застаецца 30 хвілінаў.

Напэўна, высокія птушкі бачаць нашую зямлю як сшытую з разнастайных кавалкаў коўдру. Толькі нашыя краўцы-шаўцы менш ахайныя за брытанскіх.

У чужамоўнай краіне пачынаеш разумець нямых і спачуваць ім больш, чым дзе-кольвек дома.

Турыст-абывацель ланданскую мазаіку можа смела ўставіць у аграмадную металёва-іскрыстую раму гарадскога «чортавага кола», якое па-сучаснаму ўзвышаецца над фанабэрыстым Біг-бэнам. Я ж, анічым не адрозніваючыся ад тых абывацеляў, не

буду рабіць таго — бо ўявіў, як яно, гэтае кола, можа крутнуцца ды пакаціцца па шарай Тэмзе.

Паспрабуй тады дагнаць карціну…

На вуліцах паміж старадаўна-выкшталцонымі будынкамі — як сучасныя зіхоткія каронкі ў роце Ландана — квадраты, піраміды з металу і шкла. Паўстагоддзя таму на іх месцы падалі нямецкія бомбы. «Карыес нацызму» з'еў шмат дамоў у бізнэс-цэнтры брытанскай сталіцы.

Як нашыя ў трыста разоў бяднейшыя студэнткі-дзяўчаткі могуць апранацца ў паўтысячу столак прыгажэй і шыкоўней за англічанак?!!

І яшчэ: чаму падораная жонкай туалетная вада ў Ландане пахне нашмат далікатней і загадкавей, чым у Менску?

Нацыянальная галерэя.

Рафаэль.

Тыцыян і «Алегорыя здаровага сэнсу»: яго тры галавы.

Імпрэсіяністы — чараўнікі аб'ёмнага святлаколеру. Клод Манэ, яго «Лілеі», «Ірысы (Касачы)». Калі маляваў сваю цнатлівую класіку, над светам бушавала Першая сусветная вайна, а над піцерскім Эрмітажам і маскоўскай Траццякоўкай — рэвалюцыя…

Баюся разбудзіць маладую цяжарную негрыцянку-музейніцу, якая спакойна дрэмле перад натоўпам.

Шкло ў півярнях настолькі чыстае, што думаеш: яго выбілі.

Тут нарэшце па-ангельску «прачышчаецца» сэнс-паходжанне аднаго беларускага імя: ALES у перак-

ладзе — ПІВЫ (балазе яго — піва — тут настолькі шмат, што яно ўжываецца ў множным ліку, — у адрозненне ад нашай постсавецкай традыцыі ПІВА з нязменна-адзіным «Жыгулёўскім»)…

Ланданскі прафесар Макмілін, нястомны даследчык-папулярызатар у англамоўным свеце беларускай літаратуры, маляўніча распавёў, як праз тое піва аднойчы да болю адчуў сябе савецкім чалавекам — у 70-х гадах у Маскве, спякотным летам, перад кіёскам з тым «Жыгулёўскім». Выстаяў даўжэзную чаргу — і аказалася, што пеністы напой разліваюць толькі ў тару спажыўцоў, што ў краіне пераможнага камунізму не хапае шкляных кубкаў… І выпхнулі б небараку з чаргі, але свет не без добрых людзей: адзін з выпівох дацадзіў мутную вадкасць з паўлітровага слоіка і выратавальна-спачувальна прапанаваў ланданцу. Так, спаталяючыся з нямытага слоіка, і адбылося прафесарскае пасвячэнне ў скуру гома саветыкуса…

Тут жа моцнае піва — у бутэльках. І завецца «ячменнае віно».

Вэстмінстэрскае абацтва аніяк не змяшчаецца ў аб'ектыў вузкага кітайскага фотаапарата, не гаворачы ўжо пра сімвалічны Біг-Бэн…

Царква Святой Маргарэт. Свечкі з шыльдамі-прапановамі маліцца за ахвяры трагедыі 11 верасня ў ЗША.

Дадаюцца ноччу адмоўныя камертоны: вуркатанне самалётаў ды віскліўыя сірэны (пажарныя, медыкі, паліцыя?). Зрэшты, паліцыя — наўрад ці. Хоць і горад — найтурыстычны, і спакойныя англічане

занепакоеныя тэрарыстычнымі атакамі, аднак за два тыдні паліцыянтаў бачыў толькі двойчы: каля амбасады ЗША правяралі паркоўку і — парачку вершнікаў. Ён і яна. Такія грацыёзныя, шчаслівыя — як на спатканне выбраліся. І іх хапае дзеля парадку ў гэтым незразумела-спакойным мегаполісе!

У парку Святога Джэймса далікатнымі светларужовымі гронкамі-суквеццямі буяюць пралескі. А над імі — лес выпешчаных пранумараваных дрэў з зялёнымі пластыкавымі карткамі-нумарамі: 07050, 07051…

На тратуарах надзвычай цесна. Усе мкнуць пад ногі… Пакуль не даходзіць: тут, як і на аўтадарозе, крочаць злева…

Вы калі-небудзь бачылі, каб вам — як тут — пасяброўску ўсміхаўся служка ў царкве? Не гаворачы ўжо аб машынісце цягніка ў метро?

Каля Брытанскага музея — як і ў Беларусі: карэнныя ланданцы-абарыгены ніякавата пытаюць, калі хочуць звярнуцца да цябе: «Вы гаворыце па-ангельску?». І толькі потым ужо — аб тым, што хацелі спытаць.

І Беларусь — як музейная тэрыторыя. Нібыта ўсе ў ёй турысты, і рэдкія абарыгены мусяць таксама пытаць: «Вы гаворыце па-беларуску?».

Наўздагон… Хіджаб і чалма — частыя атрыбуты брытанскай сталіцы. І траціна ланданскіх школьнікаў не лічаць ангельскую сваёй роднай…

Парк рэгента… падалося, тут ёсць усё. Нават ружы з назвай PERESTROJKA. Скалiёзныя такія,

прычаўрэлыя. Як і прататып. Не ў параўнанне з CAN-CAN-ам — як і насамрэч віхурную сукенку з танцаўшчыцы знялі. Паменшаную…

У парку ў ідылічнай рэчцы — і качкі, і гусі, і лебедзі (розных відаў і колераў), і рыбы, і нават чарапахі. Плаваюць сабе, дрэмлюць ды жыццю радуюцца. Зрэдку харчуюцца. Зрэдку, бо ўжо не могуць есці, не ўлазіць. А ім двухногія старэйшыя браты і сёстры сыплюць ды сыплюць булкі. Такія выціснутыя квадрацікамі пласціны… Як пліткі шакаладак. Яны адмыслова выпякаюцца і асобна прадаюцца дзеля гэтага.

— А чаму папросту не пакрышыць ім батона? — можна спытаць.

— Дык жа нязручна. І птушкі могуць падавіцца! — давядзецца пачуць…

Калі лёсіць з’явіцца на гэты свет у іпастасі звера ці птушкі, хацеў бы быць толькі ланданскім гусаком…

На выставе сучаснага мастацтва — сюррэалізм. Ён дамаляваў «Сіксцінскай мадонне» бараду і вусы, запусціў у неба коней над мужыком з ягонай — не ў прыклад летунам — абвісла-стамлёнай годнасцю… І шмат яшчэ чаго… Графіка Valentine Penrose 50-х гадоў («Dons des Féminines») вельмі нагадала ілюстрацыі Глёбусавага «Дамавікамэрона»…

У галаву не ўкладваецца (!): кошты на таксі-кэбы ў Ландане ўстанаўлівае брытанскі Парламент — і аніхто самохаць не дадумаецца іх мяняць-павышаць. А таксісты вязуць самай кароткай дарогай, і калі затор — кіроўца павінен перад тым, як аб’ехаць

даўжэйшым шляхам (хоць і хутчэйшым), папрасіць у пасажыра дазволу.

…Трэба тым, хто ўпершыню выбіраецца ў замежнае падарожжа, забараніць наведваць Ландан: пасля яго становяцца вузкімі рамы ўсіх іншых гарадоў-сталіцаў ды блякне іхняя мазаіка…

Бо ён, гэты саноўны поўнагалосы горад, і праз доўга-круглыя гады будзе радыусамі-дыяганалямі прамяніцца-разыходзіцца ад успамінаў да выдумкі, ад гісторыі да заўтрашняга, ад ранку да адвячорка, ад панядзелка да ўік-энда, ад дысертацыі да паэмы…

2001

Кактэбельская анамалія

На беразе Кімерыі

Адпачываць не стамляешся: ні дома, ні ў дарозе, ні ў гасцях.

Стамляешся не адпачываць: без сонца, без спакою, без свабоды.

Пра гэта думалася, калі вагонную бессань манатонна абрамляў стук колаў: стары-крым, старыкрым… как-тэбель, как-тэбель, как-тэбель…

З крымска-татарскага Кактэбель, куды й коціць мяне сталёвы конь, — край блакітных вяршыняў. Калі ж белым трапляеш у ягоныя абдоймы, адкрываецца новая разгадка назвы: мясцовыя непрыхавана дзівяцца на ламанай расійскай — «Как ты бел!»

Старажытныя ж грэкі звалі гэтае месца Кімерыяй. Першая згадка пра Кактэбель дайшла з V стагоддзя да нашай эры, калі кімерыйцаў змянілі скіфы, а каланісты Старажытнай Грэцыі ўбачылі ў Кактэбельскай бухце закінутую скіфа-таўрскую гавань Афінеон. У VIII стагоддзі на той тэрыторыі вырасла сярэднявечнае паселішча, марскі гандлёвы горад, які ў X стагоддзі зруйнавалі печанегі.

Праз дзевяць стагоддзяў на гэтай выпаленай сонцам зямлі, дзе сплавіліся прастора і час, нарадзіўся «курортны» Кактэбель. Ягоным хросным бацькам стаў вядомы ў Еўропе акуліст Эдуард Юнгэ. З не-

далёкай Феадосіі ён завітаў у мясцовасць — і яна нагадала яму Гішпанію. Юнгэ пачаў скупляць у мясцовых мурзакаў (дробная татарская шляхта) зямлю побач з берагам. Хацеў адрадзіць вялікую гаспадарку, збудаваць запруду ў даліне Яланчыка, каб арашаць Кактэбельскую даліну…

Жонка Юнгэ, Кацярына Фёдараўна, сябравала з Тарасам Шаўчэнкам. У Пецярбурзе была Кабзаровай перакладчыцай, калі той з натуры маляваў партрэт амерыканскага акцёра Айра Олрыджа. Зазвычай тыя сустрэчы ўкраінца й амерыканца заканчваліся так: Шаўчэнка, колішні прыгонны, спяваў народныя песні, а Олрыдж, у мінулым рабнегр, танчыў джыгу…

Паэту і мастаку Максіміляну Валошыну, маці якога пасялілася ў Кактэбелі пасля Юнгэ, мясцовы пейзаж «многімі гранямі нагадаў Грэцыю». Паэт прыехаў сюды гімназістам у 1893 годзе — і застаўся да смерці. Нават бальшавікі не здолелі адабраць у яго два дамы і два флігелі. Хоць забіралі ягоных сяброў, знаёмых. Дый яму самому даводзілася не раз бачыць сваё прозвішча ў «расстрэльных спісах». Іх паказваў Валошыну галоўны крымскі камунар Бэла Кун. «Можаш выкрасліць адно», — па-валадарску дазваляў ён паэту…

У сучасным Кактэбелі ёсць вуліцы Леніна, Калініна, нават Дэсантнікаў. А вось Юнгэ — няма. Як і вуліцы Валошына. Апошні ў гады грамадзянскай вайны выратаваў шмат кактэбельцаў. Напачатку прасіў выкрэсліваць з «расстрэльнага спісу» прозвішчы сяброў і знаёмых, пакідаючы сваё («За першую зіму было расстраляна 98 тысяч на 800 тысяч усяго насельніцтва [Крыма], г. зн. праз восьмага», — пісаў ён). А мясцовыя чабаны ўзбуджалі супраць паэта «рабоча-сялянскія суды» за нібыта знішчаных ягоным сабакам авечак… Ён жа на лодцы выпраўляўся

парламенцёрам і спыняў бамбаванне Кактэбеля французскім крэйсерам. А калі шасцёра п’яных бальшавікоў — «кардонная варта» — абстралялі з вінтовак англійскія караблі, якія займалі заліў, — і ў адказ Кактэбель пачалі ўціхамірваць цяжкімі снарадамі, Валошын сядзеў у сваёй майстэрні і… перакладаў «Палоннага прынца» Анры дэ Рэнье.

Вершы ж самога Валошына ў той час распаўсюджваліся ва ўлётках. І «белыя», і «чырвоныя» пры заняцці Адэсы свае пракламацыі да народа пачыналі цытаваннем ягоных радкоў…

Імя Валошына корміць Кактэбель і цяпер: «спрычыняючыся да культуры» (і пакідаючы грошы), курортнікі пасяляюцца непадалёк ад Дома паэта ды натхнёна топчуць сцежкі, па якіх калісь хадзілі Брусаў і Белы, Цвятаева і Эрэнбург, Верасаеў і Замяцін, Мандэльштам і Горкі, Грын і Булгакаў, — госці Валошына. Гэта дзякуючы яму, Валошыну, Кактэбель стаў месцам прытулку (і адпачынку) культурнай эліты. З 1931 года тут пачалося будаўніцтва Дома творчасці савецкіх пісьменнікаў.

В Коктебеле, в Коктебеле
На лазурной колыбели
Весь цвет литературы СССР…

Ну что за славная земля
Вдоль залива Коктебля…

Сёння мала хто ўжо й памятае гэтую песеньку Юлія Кіма…

Па спадчыне ў 90-х Дом творчасці перайшоў да Нацыянальнага саюза пісьменнікаў Украіны. А пра Куна ды бальшавізацыю Крыма яшчэ нагадвае цэментны абеліск з наступным надпісам: *«Здесь 5 мая 1920 г. проходила Коктебельская партийная конференция, созванная подпольным обкомом*

РКП(б), принявшая решение о развертывании повстанческого движения в тылу Врангеля». Той абеліск з адбітай зоркай, зарослы кустом вяза ды дзікай паўднёвай травой, адшукаць у закінутым парку, дзе пасвяцца некалькі кактэбельскіх кароў, ужо амаль немагчыма…

Інтымны дзённік Старога Крыма

«Эти пределы священны уж тем, что однажды под вечер Пушкин на них поглядел с корабля по дороге в Гурзуф», — напісаў Валошын пра Кактэбель. Пушкін жа аніводным пісьмовым словам не абазваўся пра гэтую мясцовасць. Не ў прыклад сотням іншых песняроў Кімерыі. Сярод першых у новым часе быў наш Максім Багдановіч, пра якога ў Кактэбелі няма аніякіх згадак…

Ялта — паэтава смерць, Кактэбель і Стары Крым — ягонае адраджэнне, ягоныя «залатыя дні». З рэчаіснага сёння нас мала што звязвае з Багдановічам. Нязменнымі, што мог бачыць Максім, засталіся хіба што «Вянок», віленская Вострая брама, герб «Пагоня», слуцкія паясы з музея Івана Луцкевіча ды… караван Кактэбельскіх гор. Урэшце, усё, акром апошняга, пад пытаннем: «Вянок» пажаўцеў (папера), паслабеў пераплёт, а ў перадруках змяніўся правапіс; Вострую браму шматкроць перафарбоўвалі; «Пагоня» станавілася дзяржаўнай і апазіцыйнай; пастарэлі Луцкевічавы экспанаты. А горы, што сапхнулі Кактэбель да мора, застаюцца нязменнымі ажно ад землятрусу ў юрскім перыядзе.

Як і раней — у 1915-м, калі Максім Багдановіч прыехаў у Кактэбель, — на іх няма расліннасці

(*«на гарах зеляніны няма: цалкам аголеныя, паныла стаяць яны, і нават трава на іх не расце»*, — згадваў паэт у сваіх нарысах «З летніх уражанняў»). Колішнія вулканныя пыл і лава і праз мільёны гадоў не нараджаюць жыцця. Кактэбельскія горы нязменныя нават у сваёй зменнасці — як нязменны ў вялікім часе хамелеон. Ранкам іх усходнія плечы ружова-блакітныя, днём — мутна-бірузовыя, вечарам — шэра-блакітныя, часткова фіялетавыя. А новым ранкам — зноў ружова-блакітныя.

Да Кактэбеля, *«найбольш цікавага месца ў Крыме»*, у Багдановіча былі ў тую крымскую вандроўку Феадосія і Стары Крым. І міжволі зноў шукаецца нязменнае… Ён прыехаў у Феадосію цягніком і на вакзале сустрэў *«шустрых камісіянераў»*, якія *«з усіх бакоў <...> выкрыкваюць назвы гасцініц»*. Гэта робіцца і цяпер на чыгуначных вакзалах Сімферопаля ці Еўпаторыі. І праз 90 гадоў, тут *«А восьмай гадзіне, калі сонца ўжо рыхтуецца пагрузіцца ў марское бяздонне, паветра свяжэе <...> — пустэльная ўзбярэжная пачынае напаўняцца <...> Усе лаўкі занятыя, на тратуары ўзбярэжнай — суцэльная вераніца гульцоў, у вечаровым змроку насустрач плывуць чырванаватыя агеньчыкі папярос, зіхцяць вочы, нясуцца абрыўкі фраз; <...> збіліся ў купкі развінчаныя маладыя людзі…».*

Развінчаных не паменела і сёння. Нязменным засталося хіба наступнае: самыя прыгожыя жанчыны з’яўляюцца на пляжы ў апошні дзень адпачынку…

У тое лета 1915 года, калі Багдановіч наведаў ціхі Кактэбель, Валошын быў у Парыжы, а ў ягоным доме гасцявалі Цвятаева і Мандэльштам.

Амфітэатр Кактэбельскіх гор нагадаў Багдановічу марскога жыхара: *«нібыта клешні гіганцкага*

краба, далёка ідуць два мысы — левы большы, правы меншы, — і на абодвух стромкімі зломамі ўздымаюцца грэбні скал».

У курортным спакоі пад пякучым сонцам левыя кактэбельскія горы падобныя да вярблюдаў — схаваліся ад спёкі, і над вадой відны толькі іх сагнутыя гарбы. У вечаровай смузе тыя горы ператвараюцца ў распранутых жанчын. Іх шасцёра. Палеглі ў мора — толькі магутныя грудзі ўзвышаюцца да паніжэлага неба; дзе-нідзе пад жыватамі — далікатны пух (ці хмарка, ці кусты дзікай акацыі, ці…). Тое не змог стрываць фалічны Карадаг-вулкан — і ўзарваўся, заліўшы ліпкай лавай вакольныя абшары…

Цяпер некаторыя з гор-жанчын цяжарныя. Гэта добра бачна з пляжа Кактэбельскай бухты. Тое не мог не заўважыць і Максім Багдановіч, які прывёз у Кактэбель згадкі пра Клаву…

Без іх, без самога Багдановіча сённяшні Кактэбель няпоўны, як няпоўны Поўны збор твораў Максіма без ягонага інтымнага дзённіка, які стойвае той «курортны раман». Думаецца, што якраз у Кактэбелі пісаліся і гэтыя Максімавы радкі:

Забудется многое, Клава,
Но буду я помнить всегда,
Как в сердце шипела отрава
Любви, и тоски, и стыда…

Так і неапублікаваны дасюль інтымны дзённік Багдановіча (расчытана толькі 1/3 тэксту) распавядае пра характар аўтара, пра ягоныя погляды на жанчын, пра ўзаемаадносіны са згаданай Клавай.

Ён сустрэў яе ў Старым Крыме, дзе спыніўся перад Кактэбелем, — і пакінуў кароткі запіс: *«…вечарам разгаварыўся з Клавай. Знаёмых у мяне не было, і я кожны вечар з ёй сядзеў, гутарыў…»*.

Мы не ведаем яе ўзросту, яе занятку. Акром таго, што была яна *«в темно-синем платочке»* ды тое, што *«Клава на венецыянку з карціны М. А. Урубеля “Венецыя” падобная»*. І яшчэ мы бессаромна ведаем, што не для нас (пра тое нагадваюць частыя і незразумелыя скарачэнні) занатаваў Максім у сваім дзённіку — пра іх інтымную міло́сць. І пра тое, што было пасля яе:

«*Я не вытрымаў, устаў, да сябе пайшоў. Да трох гадзін ночы сядзеў, пісаў. На другі дзень не размаўляў, пішу. Ноч сяджу, пішу. На наступны дзень ізноў. Іду ў чацвер абедаць — Клава кажа: “Чаму вы мяне пазбягаеце?..” Слёзы нагарнуліся...*».

Залаты для паэтаў час, калі і пасля знаёмства з богам Эрасам застаюцца звароты на «вы»!

Клава лекавала ягоную душу. Доктарам цела быў Стары Крым, які не распешчаны ўрбаністычнымі вандроўкамі Багдановіч назваў «гарадком». На той час — сціплае мястэчка. А некалі — Салкат, сталіца крымска-татарскага ханства! Са статысячным насельніцтвам, з багатымі мячэцямі і палацам Батыя. Аднак у XV стагоддзі сталіцай ханства стаў Бахчысарай, і Старому Крыму засталіся парэшткі манетнага двара, старадаўняга водаправода ды ханскія магілы. І сталактытавыя пячоры ў гарах. І самі горы.

З двух бакоў закрыты імі, насычаны паветрам стэпу й лесу, цяплом і марской вільгаццю (напрамкі да мора з 15 кіламетраў), Стары Крым быў «раем» сухотнікаў. Максім мог прайсціся па галоўнай Екацярынінскай вуліцы, купляў у лаўцы Аванэсава авечы сыр-«брынзу», ляжаў на гамаку ў садзе пад чарэшняй. Вечарамі любіў піць каву за столікам пасярод тратуара, глядзець на лянівых курортнікаў,

затым — на наіўную рэкламу на дзвярах «кафейні»: «Ох, как хорош толченый кофе!».

«А ноччу, вяртаючыся па апусцелых вуліцах дадому, пачуеш за садовай агароджай узбуджаныя галасы, жаночы смех, на асветленай тэрасе ўбачыш здалёк некалькі фігур, — і, як заўсёды, добры сум хлыне ў душу…»

І думкі зноў запалоніць Клава…

Верагодна, яна была з Максімам і падчас ягонай вандроўкі са Старога Крыма ў Кактэбель. У сучасным Крыме тую «дзікую» дваццацікіламетровую дарогу называюць «тропою Грина». Аляксандр Грын пасяліўся ў Старым Крыме ў 1931 годзе і разоў з два пехам прайшоў па ёй — на гасціны да Валошына. «До сегодняшних дней дошли волнующие записи Александра Степановича об этих его походах», — прызнаецца ў шчырым захвіцэнні немаладога веку жанчына-экскурсавод. Пра тое, што 16 гадоў да таго сюдой прайшоў-праехаў найвялікі з усяго літаратурнага замежжа сябар украінскай літаратуры і «зводны» пляменнік Максіма Горкага Максім Багдановіч, яна яшчэ не ведае. Пасля ейнай талерантнай згоды пераназваць «Тропу Грина» ў «Сцяжыну Багдановіча» я абяцаю даслаць ёй Максімавы запісы пра тую мясцовасць: *«Сонца ўстае; яго барвовы дыск, на які вачам не балюча глядзець, святлее… Нешырокая дарога ўецца па ўскраінах гор, зарослых размаітым кустоўем і дубняком. Зрэдку раптоўна сярод зяляніны вынырне голая скала з шэрага вапняку, з падоўжнай лагчынай… унізе пад нагамі ска́ты, прорвы… стромкія бяздонні, пры выглядзе якіх да́мам становіцца жудасна…».*

Калі Клава ў той ранак паехала ў Кактэбель з ім — ёй не было страшна…

Памаранчавае сонца

Найбольшая кактэбельская славутасць — Карадаг. Ён прыціскае паселішча справа. Гэта ў ягоным вулканным кратары Бог размяшаў адмысловае цеста ды са смакам вылепіў каменныя горы-жанчыны, якія голымі палеглі ў заліве. Здаецца, Карадаг — як непаваротлівы брантазаўр (на аграмаднай спіне якога — скалы-патырчакі) — ад спёкі хоча й сам схавацца ў мора…

На адной з вяршыняў Карадагскага запаведніка сёння іржавеюць дзве вежы. З іх дапамогай вывучалі тэмпературу зорак, хоць яшчэ не навучыліся дакладна спрагназаваць тэмпературу на бліжэйшыя дні вакол гэтай крымскай гары…

І Максіміліян, і Максім, як і сучасныя турысты, маглі любавацца Карадагам з баркаса, калі выбіраліся агледзець гару з мора, — і бачылі Жабін пляж (да жаб былі падобныя скалы), Сердалікавую бухту (дзе здабывалі камень-сердалік), Цясніну змей (тры доўгія раўчукі карадагскай лавы спаўзлі ў Кактэбельскі заліў ды застылі навечна) і, урэшце, славутыя Залатыя Вароты (вылепленыя нябеснай рукой з усё той жа вогненнай лавы). Паміж невялікімі пляжамі — пракаветныя пячоры і гроты — як пракапаныя ў пекла калодзежы.

Спустись в базальтовые гроты,
Вглядись в провалы и пустоты,
Похожие на вход в Аид… —

такія змрочныя пачуцці выклікаў Карадаг у Валошына. Іхняя аргументаванасць становіцца відавочнай, калі экскурсавод паказвае карадагскі Чортаў палец і ягоны вялізны адбітак на скале перад Вялікім гротам.

Ва ўражаннях жа беларускага паэта — больш апельсінава-памаранчавага сонца. *«Купаемся, цялёпкаемся ў моры, выходзім на бераг, каб пагрэцца на сонейку ды паляжаць на пясочку, а потым зноў у ваду»*, — запісаў Багдановіч у сваіх нататках. А непадалёк, на другой частцы пляжа, купаліся дзяўчаты і жанчыны. *«Купаліся, па дачнай прастацэ, без касцюмаў»…*

Тут, на моры, маглі наведваць маладую галаву і іншыя адкрыцці. Напрыклад, пра першую ў свеце прафесію… Прафесію партніхі, мадэльера. Фігавы ліст на Еве — узор першай вопраткі. Пра тое не мог не падумаць у Кактэбелі Максім, пра тое нельга забыцца ў «райскім» Кактэбелі пачатку XXI стагоддзя, які ахвотна замяніў фігавыя лісты сучаснымі стрынгамі. Часта толькі імі — аднымі эканомнымі стрынгамі — закрываюцца дзяўчаты і жанчыны ад кактэбельскага сонца і мужчын. А крыху ніжэй ад кактэбельскага пляжа, каля мыса Хамелеон, збіраюцца тыя, хто не прызнаюць фігавую мудрасць, — нудысты. Нуды яны на «дзікім» пляжы таксама не ведаюць.

У савецкім жа Кактэбелі за курортнымі норавамі сачылі больш пільна: «інжынерам чалавечых душ» было забаронена хадзіць у плаўках. Неслухам нават не прадавалі віно… Аднак на тое яны і творцы, каб абыходзіць забароны. Тут, у Кактэбелі, гарэзны Караткевіч збіваў з панталыку і нявестлівых гандлярак, і — што найцяжэй — сваю жонку: пойдзе ў мора ў плаўках (без кашалька), а вяртаецца… на добрым падпітку! І — не ад салёнай вады. Да плавак кемлівы паэт прышываў кішэньку — і ўжо аніхто не мог аспрэчыць, што гэта — не шорты. А ў кішэньку клаў жалезны рубель — і не размокне, і можна абмяняць на дастатковую вінную порцыю…

Многочисленны и разны
Коктебельские соблазны…

Гэтае курортнае адкрыццё адным з першых беларускіх пісьменнікаў занатуе Багдановіч. Накупаўшыся, у тое апошняе шчаслівае лета 1915 года ён нойме баркас і накіруецца да вулкана. Па дарозе яго суправаджалі дэльфіны. «*Верагодна, яны таксама здзяйсняюць экскурсію… Падскокваюць, ледзь не танчаць*», — дзівіцца Максім. Каля Сердалікавай пячоры ён будзе купацца з імі, а затым працягне вандроўку да знакамітых Залатых Варот. Аднак яны яго не ўразяць: «*Гэта — усяго толькі аграмадная скала, што ўзвышаецца сярод мора недалёка ад берага. Пасярэдзіне ўнізе яна наскрозь прамыта морам*».

Але ж кожны, хто праедзе ў Залатыя Вароты, застаецца на ўсё жыццё зачараваным Кімерыяй-Картэбелем.

І Крымам.

І адчуе яго сваім…

Россия, ты Крым,
словно лист, уронила… —

можна пачуць тут вершаваныя адкрыцці «рускакрымскіх» паэтаў… Калі і насамрэч Расія «уранила» ліст-Крым на мора — чаго ж ён так моцна, не зважаючы на вузкі Перакоп, адлівы і вятры, трымаецца за цела Украіны?

Крым больш падобны да сэрца — сэрца поўдня Еўропы, якое пампуе, не стамляючыся, кроў соцень нацыяў і народнасцяў. Тысячагоддзямі б’ецца яно ў брушной поласці Чорнага мора — пад стэпавай душою Украіны. І ў цяперашнім ягоным пашпарце — украінская прапіска.

…У тое лета 1915 года, калі Максім Багдановіч наведаў ціхі Кактэбель, расіянін-кімерыец Максіміліян Валошын у парыжскім кафэ бліз вакзала Манпарнас гаварыў пра паэзію, а ўкраінец Сымон Пятлюра ў Маскве перачытваў дасланы яму Багдановічам рукапіс артыкула пра Тараса Шаўчэнку (…Шаўчэнку, з якім сябравала жонка заснавальніка новага Кактэбеля…).

А самому Максіму ў той пасляабедны час сніліся цяжарныя жанчыны ў фігавым убранні, мора васількоў і ўзыход памаранчавага сонца.

Памаранчавае сонца засвеціць над Украінай праз дзевяноста гадоў.

Максімавы васількі як зразалі, так і зразаць-муць — то сярпы, то камбайны.

Беларусь-парадзіха — у стагоддзевым чаканні…

2004

і

Усё, як вядома, некалі пачалося са слова. Затым былі сказы, летапісы, кнігі. А цяпер беларусы становяцца нацыяй літары: без кнігі, без летапісаў, без сказаў, без слова. Хоць і з паўмільённымі накладамі дзяржаўных газет, і з нястомным вяшчаннем «нацыянальных» тэлеканалаў, і ажно з дзвюма дзяржаўнымі мовамі…

Мы — нацыя, сціснутая да гука, мы — абрэзаныя да літары!

Забываючы сваю мову, губляючы сваё слова, знікаючы, мы, як даўнія інкі ці ацтэкі, адчуваем генную прагу да ўвекавечвання: складаем паэмы пра свае знакі-літары («Ь») і ставім ім помнікі («Ў»).

Па сакральным стаўленні да графічных сімвалаў мы можам раўняцца толькі з іерогліфнымі японцамі ці кітайцамі. Як старанна выводзілі свае подпісы нашыя слабапісьменныя продкі — і як замілавана драпаюць асобныя літары іх нашчадкі ў ліфтах і прыбіральнях!

Паняцці мы замяняем літарамі (М, Ж), падборам літар — успаміны (ЧК, СССР) або сродкі перамяшчэння (ЗАЗ, МАЗ). Урэшце — і корань слова «літаратура» ў беларусаў — ад літары (у суседзяў расійцаў мусіла б ужывацца слова букватура — на ўзор буквара, які савецкая педагогіка прапісала і ў беларускія слоўнікі…).

Нашыя летапісныя продкі перадавалі літарамі лікі. Яшчэ 80 гадоў назад у літары спрабавалі

адлюстраваць «дух эпохі» — і ўводзілі замест **дж** графічную выяву сярпа і молата. Сёння ж некаторыя абазначаюць літарай сваю грамадзянскую пазіцыю — праз **ь**. У сучасным беларускім жыцці нястомна выслаўляецца вялікая літара **Я**: «Я дал…», «Я построил…», «Я заставлю…».

Беларускія ж інтэлектуалы асобны статус надаюць дзвюм літарам: **ь** і **ў**, а я прапаную асобна ўганараваць тую, што запісалася паміж імі — літару **і**.

Прапаную ўганараваць літару, з якой пачынаецца Беларусь: тапаграфічнае абазначэнне мяжы на картах — палачка, кропачка; палачка, кропачка…

Прапаную ўганараваць літару-працаўніцу: пасля **а** яна сустракаецца найчасцей.

Прапаную ўганараваць найбольш пра**і**нфармаваную літару, якая здольная выказваць неахопную шматзначнасць гука **і** — гука здзіўлення, спалоху, ікоты…

Літару, помнікамі якой — старадаўнія рымскія і афінскія калоны з кропкамі ўзыходзячага сонца.

Літару-сашчэпку, літару-звязку, самы кампанейскі знак альфабэта, які злучае: Ясь-і-Яніна.

Літару, што нагадвае фігурку пінгвінападобнага чалавека — той нават нешта паказвае кароткай рукой.

Літару, якая хоць і падобная да шахматнай пешкі, але годна ўзнімаецца ў радку над іншымі.

Літару з па-беларуску сімвалічным лёсам: калі яна апынаецца заціснутай паміж галоснымі, над **і** навісае сякера — абазначэнне націску папярэдняга склада, — і ёй адсякаюць галаву, і ад **і** застаецца **й**: яна-й-я.

Літару-паходню.

Літару-перакулены клічнік.

Літару — выяву мужчынскай годнасці ў спрадвечны момант працягу чалавечага роду.

Урэшце — вынік шлюбу заходняга і ўсходняга пісьменства, сперматазоід лацінкі, які навечна пасяліўся ў беларускай кірыліцы.

І няхай жыве і плодзіцца беларуская літара **і** — амаль адзінае, што захавалася ў нашай цяперашчыне ад еўрапейскасці, — акрамя парэшткаў старадаўніх замкаў і надзеі!

Нам наканавана ставіць над І кропку!

2005

Словы на асфальце

Стэфану Эрыксану

Шукаеш неба — знойдзеш зямлю: зняверышся, упадзеш, знікнеш.

Шукаеш зямлю — знойдзеш неба.

Аб гэтым першымі задумаліся вікінгі. Гэта ведалі марскія народы, якія падышлі да краю зямлі і сутыкнуліся з небам. І неба стала працягам іхняй зямлі. Яно лілося ў валасы, яно білася ў ветразях караблёў, яно нараджала паэтаў.

Вікінгі — першародныя паэты. Іхнія вершы — старадаўнія руны. Яны зніклі, падарыўшы скандынавіі — Скандынавію, швецыі — Швецыю. Пакінуўшы каменныя кнігі. Найстаражытныя рунічныя надпісы датуюцца VII стагоддзем, яны пульсавалі ў пісьменных руках да стагоддзя XVII-га, а шведскія сяляне карысталіся рунамі яшчэ сто гадоў назад. На адным з камянёў рунічным вязьмом увекавечана беларуская Дзвіна, па якой вікінгі-варагі прывезлі ў нашую мову скрыню (у іх — «скрынах» — яны захоўвалі свае тавары).

Забудзеш руны — успомніш руіны…

У небе — усе паэты. Ды і як ім не стаць, калі праз некалькі секунд пасля ўзлёту, пасля доўгай хмурнасці і лістападаўскай халепы, — у ілюмінатары, пад і над табой — сонца. Напачатку рассыпаныя горы бавоўны, затым густая пена… Нібыта на

зямлі — другі Патоп і хтосьці магутны пачаў мыць тваю і маю зямлю.

Магчыма, так выглядае рай — калі на ўсе папярэднія клопаты, мітрэнгі і праблемы, урэшце, на гісторыю і сучаснасць глядзець з вышыні 10 000 метраў. Якраз тут напоўніцу разумееш моўленае Максімам Багдановічам яшчэ ў дасамалётны час:

Навошта на зямлі
спрэчкі і звадкі,
калі ўсе мы разам
ляцім да зор?

Неба сучасных вікінгаў — шведаў — не зблытаеш з іншымі: яно цяжкае, халоднае і салёнае, бо настоенае на водах Паўночнага і Балтыйскага мораў. Яно мацуецца да заснежаных гор і цёплых хмарачосаў Стакгольма ды надзімаецца ў сцертыя ветразі хмараў.

У цэнтры Стакгольма няма дрэў. Заместа іх прарастае праз камяні гісторыя і гоіць гарадское паветра паданнямі, легендамі, фактамі.

У Стакгольме ўпершыню можна пераканацца, што неба не хапае. Не гораду, а табе. Хочацца зноў агледзець яго з вышыні птушынага лёту — каб разабрацца ў загадках лабірынтаў-каналаў і выспаў. Не заблукаць дапаможа ўсведамленне таго, што ў гучанні слова Стакгольм захоўваецца цокат капытоў каралеўскіх коней па гарадской брукаванцы. І пахкі вецер. Стакгольмскі вецер — небны дэзадарант.

Не дае заблукаць у Стакгольме і Стрындберг, чые выказванні ўпісаны літымі літарамі ў асфальт вуліцы Drottninggatan — пасярод, як дарожная раз-

метка. Па тых словах Стрындберга вуліца вядзе ад кватэры пісьменніка да Каралеўскага палаца. Яго, як і ўсю 10-мільённую Швецыю, ахоўваюць 15 тысячаў паліцыянтаў. У 10-мільённай Беларусі іх у дзесяць разоў больш.

Аднак не толькі гэта адрознівае нашыя краіны. Не такія далёкія — геаграфічна, гістарычна. Назіральныя суседзі-фіны нас нават аднолькава менавалі — ruotsi, або русы… А беларус Піліп Орлік з Вілейшчыны, народжаны за 300 гадоў да мяне, стаўшы гетманам і аўтарам першай канстытуцыі Украіны, а таксама галоўным ворагам Пятра I, знайшоў найблізкую дарогу ў Стакгольм, дзе пакінуў гетманскую булаву Багдана Хмяльніцкага (Швецыя перадала яе толькі Віктару Юшчанку). І сталічны шведскі аэрапорт «Арланда», кажуць, паходзіць ад прозвішча выхадца з нашай Вілейшчыны — бо месціцца на калісь падараваных яму землях…

Мы — вялікія нацыі малых краін. Але шведы — вялікая нацыя вялікай дзяржавы. Яны, як і беларусы, не маюць значных прыродных багаццяў, аднак яны — народ неба. Мы ж — зямлі. І песні нашыя, і думкі нашыя, і планы нашыя — зямныя. Шведы ж — каб наблізіць і прыручыць прастору — прыдумалі тэлефон, паравую турбіну, шарыкападшыпнік. І караблі…

Шведы змайстравалі і першы ў свеце «тытанік» — каралеўскі карабель «Васа», які адплыў ад берага і патануў. Праз трыста гадоў яго паднялі ды зрабілі музейным героем.

Калі Стакгольм — гэта гісторыя ў камені, дык «Музей Васа» — гісторыя ў дрэве. І якраз цяжар

гісторыі, думаецца, нахіліў борт карабля, а не памылка ў канструкцыі. На бартах дзевяціпавярховай аграмадзіны ўвекавечаныя фігуры міфалагічных трытонаў, русалак, імператараў старажытнага Рыма, герояў Швецыі. А пад кармавымі страпіламі на каленях знерухомелі польскія шляхцічы — як напамін пра вайну Швецыі і Рэчы Паспалітай 1620–1629 гадоў.

«Васа» будаваўся як карабель-лятак: неба для яго было там, дзе знікала зямля. Наперадзе карабля застыў драўляны леў з гербам Васа ў каралеўскіх лапах. На шчыце пад каронай — жытні сноп. Па-шведску сноп — васа, ваза (vasa). «Каласісты» давесак быў і ў аднаго з нашых каралёў — Жыгімонта Вазы.

Са шведскім паслом мы замацавалі колішнюю гістарычную роднасць «Хлебным вінам» — прывезенай з Мінска жытнёвай гарэлкай. Так назваць «вогненную ваду» маглі толькі беларусы, у якіх снапы і бутлі стаялі ў чырвоных кутах.

Нам застаецца галоўным хлеб, шведам — сімвал.

Нам — сёння, ім — заўтра.

Нават агульныя карані мы асвойваем па-рознаму: з латыні volva абазначае «каціцца». У нас ад тога слова — бульба, у іх — «Volva». Адну мы «выкочваем» з зямлі, з кастра, яны на аднайменных машынах коцяцца па аўтабанах да небакраю…

І ўрэшце ў нас — «сена на асфальце», а ў іх — словы.

У нас — знак, у іх — гук.

Мы баімся прынізіць словы, яны — узвысіць іх (і «зазямляюць», нібыта прывязваючыся словамі да глебы-дна — як якарамі).

Яны баяцца ўзляцець, мы — упасці.

А таму яшчэ не скора на перайменаванай вуліцы Карла Маркса, што вядзе да Мінскага ўладнага палаца, з’явяцца словы Якуба Коласа…

Толькі гледзячы ў неба можна знайсці сваю зямлю.

2006

Яна

* * *

Яна доўга ішла праз моры-акіяны, каб за стагоддзі ўесціся ў нашае цела, затрамбаваць вены, запаланіць думкі, забіць мазгі…

Калумб прывёз яе з Амерыкі ў Еўропу. Спакон веку яна — высушаная — была ежай індзейцаў і называлася чуньо.

У 1565 годзе яе паспытаў іспанскі каралеўскі двор. У нас у той час квітнела кнігадрукаванне…

У 1588-м яна патрапіла ў Венскі батанічны сад. У нас па-старабеларуску апублікаваная адна з першых еўрапейскіх Канстытуцый — Статут Вялікага Княства…

Затым яна паланіла ваеннага фармацэўта-француза Парманцье, і ён пачаў яе культываваць масава — праз падман. Выпрасіў у караля зямлю, пасадзіў, выставіў ахову. Восенню, калі яна саспела, вартавыя ноччу знарок сыходзілі — і спакушаныя сяляне кралі яе плады. Хоць і не ведалі, што рабіць з набыткам. Гламурны Людовік XVI пачаў прыколваць ейныя кветкі на мундзір — і сяляне напачатку вырошчвалі тыя кветкі на продаж…

Дабро не прыходзіць у выглядзе падману ці хітрасці. Так, як ішла яна. Ішла прымусам праз Нямеччыну-Прусію. У 1651-м Фрыдрых Вільгельм I

выдаў адмысловы загад: тым, хто адмаўляўся яе вырошчваць, належала адразаць насы і вушы.

А яна ўмацоўвалася ва ўладзе, здабывала новых прыхільнікаў і скрыні золата. Капітулявала Галандыя, з 1740 года распачала ейны экспарт, — і атрымлівала большы прыбытак, чым ад традыцыйных цюльпанаў.

Яна акружала наш край з захаду і ўсходу. Яна наступала з Польшчы і Прусіі, Лівоніі і Масковіі. З Ратэрдама Пётр І «дзеля расплоду» прыслаў яе графу Шарамецьеву. І яна, трапна празваная «землянымі яблыкамі», прарасла на нашай зямлі, у нашых целах, нашых душах. А яшчэ ж у недалёкім XIX стагоддзі на нашых абшарах грымелі бунты: сяляне адмаўляліся садзіць «земляныя яблыкі»…

Некалі Адам з Евай паспыталі яблык — і пачалося чалавецтва. Біблейныя яблыкі спелі пад сонцам і небам. «Земляныя яблыкі» абдымаў змрок і нябыт падзем'я. Мы паспыталі іх — і пачаўся наш канец. Невыпадкова ж духавенства напачатку паставілася да яе насцярожана, празвала «спакусай д'ябла», «чортавым яблыкам». Невыпадкова ж нашыя прашчуры баяліся яе садзіць: расце — як чалавечая галава з заплюшчанымі вачыма.

За стагоддзі яна — бульба — уелася ў нашае цела, затрамбавала вены, запаланіла думкі, забіла мазгі. І мы ўжо не крывічы, не ліцвіны, не беларусы, мы — бульбашы.

У нямецкай, румынскай, дацкай, балгарскай, украінскай, расійскай мовах яна прапісалася ў корні Kartoffel. У літоўскай і беларускай — у bulves і бульбе. І толькі ў абачлівых фінаў яна сугучная грознаму богу Peruna.

Яе лёгка вырошчваць, бо расце нават у зеллі і на пяску, але ад яе цяжка абараніцца. Яна ратуе

народ — і паядае ягоную волю. Яна не дае нам памерці з голаду — і забівае нас. Бо навошта пра нешта клапаціцца: пра грошы, кар'еру, дастатак, заўтрашні дзень? Нават калі й наогул заробак не выплацяць — выратуе бульба. Нават калі яе не вырасцім — украдзём у калгасе. І самі паядзім, і парсюка выгадуем. А як прыцісне, дык з яе і самагонку выганім…

Мы не ведаем, што ўжо не першае стагоддзе ўжываем «земляны» вірус, які адрывае нас ад неба, які забівае ў нас кнігу, мову, канстытуцыю. Найбольш у свеце бульбы спажываюць беларусы…

Бах услаўляў бульбу мовай музыкі. Беларускія паэты сплялі ёй вянкі вершаў. Яна, спечаная ў вогнішчы, з маленства рамантычна апякае нам нёба — хоць апякаць павінны найперш успаміны тае маладосці, веснавы водар таго вогнішча, узлескі (ці паляны) тагачаснай закаханасці. Нарэшце, бульбе ледзь не ставяць помнікі. А яна, закрахмаленая на 25 адсоткаў, забівае-закупорвае нашыя клеткі, атрафіруе нашыя мазгавыя звіліны, адбірае ў нас памяць, знішчае нашыя мары, ператварае нас у дабіблейных істотаў. Хутка — не маючы манет — засушаныя скрылікі бульбы — чыпсы — абвесцім грашовымі сродкамі. Некалі ж на Саламонавых астравах бульба лічылася валютай…

«Бульба і замуства — вельмі сур'ёзныя рэчы, каб з імі жартаваць», — вучыць ірландская прымаўка. Нам жа — не да жартаў. За бульбу мы выйшлі замуж і ажаніліся з ёй.

І выратаваць беларусаў зможа хіба што Амерыка. Калі не валютнай інтэрвенцыяй, дык жуком, выхадцам са штата Каларада.

Нялёгкая ў каларадскага жука місія…

* * *

Калі я зазбіраўся з’явіцца на свет, мама выбірала бульбу. На агародзе, пад высокай чырвонай грушай…

Пахла спеласцю, сонцам, тлустай зямлёй, вяргінямі, макрацом і чаканнем.

У баразну да выаранай бульбы падалі саспелыя чырвоныя грушы, а ў мамы забалеў жывот. Яе адвезлі ў бальніцу, дзе яна, збіраючы сілы, нават змагла паспаць…

Калі не чалавек ёсць тое, што ён есць, дык нашчадкі — дакладна. І насамрэч: калі з пакалення ў пакаленне запаўняць свае клеткі, скажам, сінькай, — ці не пасінеем у выніку?

Элада паўстала на пшаніцы, вінаградзе ды аліўках. Рым дадаў да таго свініну. Японію, Кітай карміў рыс. І — якія культуры, цывілізацыі! А вось старажытная Амерыка, якая расла на кукурузе ды бульбе, мела выдатны клімат — што ад яе засталося?

Зрэшты, важна і тое, як і чым есці: вялікая розніца між тымі, хто спажывае рыс палачкамі і пальцамі. Апошняе не распаўсюджваецца на бульбу. У вялікіх дозах яна атрутная, бо прыводзіць да апатыі, наіўнасці, легкавернасці. І нават спрыяе развіццю крэтынізму. Бульбаедства павышае эфект бяз’ёдавасці. Крухмал спрыяе выдзяленню слізі ў арганізме, што правакуе млявасць. І абыякавасць.

Статыстыка падлічыла, што беларус спажывае за год каля 200 кілаграмаў бульбы (на Захадзе ж яе — як, зрэшты, і гарэлку — ядуць у пяць разоў менш).

І аніхто масава не прапагандуе бульбяную дыету — спажыванне караняплодаў сырымі, што лякуе

ад цынгі, залатухі, язвы, а як трэба — дык і ад гемарою…

І аніхто не прапагандуе бульбяную антыдыету…

…Калі я з’явіўся на свет, беларусы выбралі бульбу.

2006, 2008

Залатая нітка Беларусі

Бог — не толькі першы творца, архітэктар, скульптар, але і ткач. Лён сваіх думак ён мацуе вязьмом запаветаў, рыхтуе кужаль дабрадаці, снуе нітку задум…

Вечную нітку.

Залатую нітку.

Беларусь таксама выткана Богам. Яе нацыянальнаму шляху Ён не пашкадаваў самых святых і дарагіх колераў: крыві свайго сына на белай плашчаніцы, — і з высокага неба цярпліва сочыць, як па тых сімвалах топчуцца пустадомкі і барбары.

У беларускіх іконах немаўлятку Ісусу на белую кашулю Ён выткаў чырвоны пояс. А ў шляхецкія ўборы — пусціў сонечную нітку. Яна і цяпер зіхціць спелым жытнёвым золатам у славутых слуцкіх паясах, на якія беларуская душа дапляла васількі.

Сёння ў тое амаль не верыцца, але так было: мой сучасны занядбаны Слуцк выступаў заканадаўцам еўрапейскай моды. Паясы Слуцкай мануфактуры 250 гадоў назад разыходзіліся ў Варшаве і Парыжы па 500 залатых дукатаў (столькі каштаваў сярэдні маёнтак з лесам і полем). Іх тэхналогіі перакуплівалі і запачаткоўвалі ў Ліёне…

Такое незвычайна нават для Кнігі Гінэса: у адным поясе магло быць каля паўкілаграма золата! Даўжыня — тры-чатыры метры, шырыня — амаль паўметра. Самыя дарагія — «літыя». Адзін бок такога мастацкага штукарства быў цалкам затканы

золатам… (*«Пас слуцкі, пас літы…»* — паэмна ўвекавечыў іх Адам Міцкевіч. Іх, растрачаных ды развезеных па музеях-сховах Расіі, Польшчы, Францыі, ЗША, Летувы. І нацысцкай Нямеччыны, аб чым сведчыў яшчэ адзін беларускі пісьменнік Рыгор Мурашка: *«Лепшым упрыгожваннем мінскай Мастацкай галерэі была калекцыя Слуцкіх паясоў — адзіная поўная ў свеце. Яна каштавала ў валюце да дзесяці мільёнаў рублёў. Праз некалькі дзён тую калекцыю пагрузілі ў нямецкія машыны і адправілі ў невядомым кірунку, па чутках — у Кёнігсберг»*.)

Слуцкія паясы рабілі адна-, двух-, трох- і чатырохбаковымі. Апошнія — найбольш каштоўныя: чырвоным бокам завязвалі пояс на імяніны, на афіцыйныя прыёмы — шэрым, на вяселле — белым, у жалобу — чорным. З краю незабыўна зіхцела вышыўка: ME FECIT SLUCIAE (Мяне зрабіў Слуцк), або ВЪ ГРАДЕ СЛУЦК.

Запачаткаваў славутую Слуцкую мануфактуру гетман Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага князь Міхаіл Казімір Радзівіл (1702–1762) па мянушцы Рыбанька. З няблізкага Стамбула ён прывёз дарагое абсталяванне і запрасіў на ўздапамогу знакамітага турэцкага майстра армяніна Аванэса Маджаранца.

Слуцакі зрабілі некалькі ўзораў заморскіх станкоў. Напачатку ў мануфактуры працавалі майстры з Турцыі і Персіі (таму ткацкая фабрыка і звалася Персіярняй). Праз некалькі гадоў іх майстэрства перанялі мясцовыя ткачы.

І пайшлі ўплятацца ў паясы васількі, незабудкі, хрызантэмы… Дубовыя, кляновыя лісты…

І Турцыя не вытрымала канкурэнцыі: усе падобныя шаўковыя паясы ў свеце незалежна ад месца іх вырабу пачалі называць слуцкімі!

Бацькава пачынанне годна працягнуў сын Кароль Станіслаў Радзівіл. Пры ім Персіярня выпускала ў год каля 200 шаўковых паясоў. Закладваліся і замежныя «філіялы»: слуцкія паясы ў той час выраблялі ў Варшаве, Кракаве, Масковіі і Францыі…

Яны нястомна ўшляхечвалі чалавека ўвесь ягоны век. Дый ім самім жыць было наканавана каля стагоддзя. Затым шляхецкая адзежа пачала адыходзіць у нябыт. Разам са шляхтай.

Колеры паясоў упляталіся ў паэзію ды хрэстаматыйна музеяцца ў «Слуцкіх ткачыхах» Максіма Багдановіча, паэтычна ўсталяваўшы беларускі «гендэрны баланс»: хто цяпер паверыць, што ў слуцкай Персіярні працавалі ткачы, а не ткачыхі?

«Слуцкія паясы — гэта для беларусаў не проста гістарычныя рэліквіі, а частка нацыянальнай душы». Аніколі не здагадаецеся, што гэтае выказванне належыць быламу кіраўніку КГБ Расіі Сяргею Сцяпашыну…

Паясы захоўваліся як сямейныя рэліквіі, часта перадаваліся ў касцёлы і цэрквы, дзе з іх выштукоўвалі ўрачыстыя святарскія ўбранні.

А некаторыя — здабываючы золата — плавілі. І выпарвалі сваю душу.

Слуцкі пояс сёння — код-пазнака нацыянальнай самавітасці, млечны шлях у нашую слаўную даўніну, вытканую небна-васількова-залатымі ніткамі…

2008

Ч***А

Валерыю Казакову

…Мова заўсёды ўсё расстаўляе на свае месцы. Праўда, часу на тое ды і чалавечых лёсаў не шкадуе.

Але што ёй, мове, з таго, калі яна была, ёсць і будзе?.. Тым больш — у такім краі, як гэты. Мне пры сустрэчы з ім нават сваю адняло — і амаль паўгода словамі апісаць яго не мог. Ды і цяпер не ўпэўнены, што атрымаецца… І ў каго, падкажыце, атрымалася: апісаць тое месца, якое б магло быць раем Адаму й Еве? Якое нават найсучасны фотаздымач скапіяваць не можа. Якое нават мастакі перамаляваць не здолелі. А тут — словамі…

Дык у каго ж тое атрымалася?.. Хіба што часткова ў мясцовых паэтаў? Але й ім — не ў крыўду — напэўна, дых і мову займала: на тэрыторыі з сярэднюю беларускую вобласць столькі ўсяго сабрана-надорана — на зямлі, у небе і вадзе, ушыркі і па вертыкалі. Дый навошта — падумалася — ім апісваць-капіяваць тую прыгажосць, калі яна — вось, перад вачыма, у руках: увесь фаліянт у краёвай бібліятэцы, з вокладкамі зямлі і неба, з закладкай мора… Як бясконцая эпапея. Ці як паэмны верлібр, які — не зважаючы на аніякія правілы — прарастае рыфмамі: жаночымі — хваляў, мужчынскімі — камянёў…

А ў каго «тое» атрымалася з нетутэйшых?.. Паэт Джордж Байран канстатаваў уражанне прозай: «У момант нараджэння нашай планеты самая прыгожая з сустрэчаў зямлі і мора адбылася ў *** [падаецца назва краіны]. Калі сеяліся жамчужыны прыроды, на гэтую зямлю выпала цэлая прыгарш-

ня». Бернард Шоу шчыра пісаў адтуль жонцы: «Вітаю цябе з найпрыгажэйшага кутка свету». А ў «гарыстага» Уладзіміра Высоцкага вырвалася прызнанне-шкадаванне:

Мне одного рожденья мало,
Расти бы мне из двух корней…
Жаль, *** [падаецца назва краіны] не стала
Второю родиной моей.

Дык — у каго ж?

Не нарадзілася яшчэ на зямлі чалавека, які б мог *условіць*-паўтарыць гэты выдатны тэкст Стваральніка.

Условіць і *ўславіць* Чарнагорыю-Montenegro.

Хоць, зрэшты, чаму Чарнагорыю, калі мова заўсёды ўсё расстаўляе на свае месцы? Чаму ўслед за збіральна-недахопным расійскім **и-я (…Германия, Турция…) паўтараецца Чарнагорыя, калі ёй удосталь і не амножанага свайго: «Црна Гора», Чорная Гара?

Ёй то дастаткова і не амножанага, але ж колькі там гор! І якіх! І мая «бязгорная» мова хоча перадаць сваю захопленасць у адпаведнай назве: Чарнагоршчына. (…Нямеччына, Турэччына…)

Хочацца верыць, што беларуская мова паспрыяла незалежнасці Чарнагоршчыны, прынамсі — яе абескамунізмванню. Бо як упісаць у беларускі слоўнік колішнюю *Юга*славію, калі мова заўсёды ўсё расстаўляе на свае месцы і калі *юг* ёсць толькі поўднем? І рассыпалася тое слова, як і Сацыялістычная Федэратыўная Рэспубліка *Юга*славія…

Там упершыню не паверылася, што краявід краіны ўплывае на характар насельнікаў. Маўляў, гор-

цы — ваяўнічы, наравісты, каменны народ. Чарнагорцы — ці не самыя мірныя, сяброўскія, лагодныя людзі. Краявід адлюстраваўся ў іх моватворстве. Краявід вады і гор. Для нас, лесавікоў, палешукоў, тое дзіўнавата: так не заўважаць (і не паважаць) у мове дрэвы! Ды якія дрэвы: лаўры, алівы, пальмы, магноліі, мімозы, эўкаліпты, алеандры, бамбук, гранаты, бугенвілію, інжыр (яго завуць смоквай), нават ківі! Тут — недалёка ад Старога Бару — у аліўкавым гаі расце самае старое дрэва Еўропы, якому больш за дзве тысячы гадоў! Тым не менш, усё хваёвае, напрыклад, завецца па-чарнагорску *црногорица* — як далепак да каменных хмарачосаў. А дубок у іх азначае… глыбокі (глыбіня, адпаведна — *дубина*). Як марская ілюстрацыя…

Краявід не толькі адлюстроўваўся ў чарнагорскім моватворстве, але і пісаў яго гукавыя нормы ды арфаэпічныя правілы. Краявід сціснуў раскоцістае *чор-на-я* ў спрасаванае *црна* (*дзяр-жа-ву* ў *државу* і пад.). Так, гарысты чарнагорскі (сербскі, харвацкі, балгарскі) краявід выціснуў са славянскіх слоў галосныя гукі — як сок з вінаграду. І, блукаючы па тутэйшых гарах, баішся, каб яны — як каменныя жорны ягаду алівы — не выціснулі і з цябе жыццёвы сок галоснасці.

Зрэшты, Чарнагоршчына не заўсёды так называлася. Дваццаць чатыры стагоддзі назад — гэта рымская правінцыя Далмацыя. Пятнаццаць стагоддзяў таму — славянская дзяржава Дукля. У 1042 годзе пад Барам дуклінскі князь Ваіслаў разбіў візантыйскае войска — і Княства Дукля першым з балканскіх земляў стала незалежным ад Візантыі. І займела новую назву — Зета. Ад назвы прытоку

сваёй асноўнай рачной артэрыі Морачы. І толькі ў сярэдзіне пятнаццатага стагоддзя назва Чорная Гара выцясняе Зету. У той жа час тут утвараецца і свая аўтакефальная праваслаўная царква. І тады ж прыкладна (1493 год) на тэрыторыі Чарнагоршчыны засноўваецца друкарскі дом — першы на Балканах, — дзе выдаваліся царкоўныя кнігі на кірыліцы.

Цяпер жа яна — кірыліца — раствараецца ў агульнай лаціне. Чаго не скажаш пра чарнагорскую мову, якую — выбачаюся — напачатку паўсюдна прымаў за сербскую. Раней за афіцыйную мову краіны быў прыняты іекаўскі дыялект сербскай. У 1863 годзе чарнагорская была «ўніфікаваная» ў адзіны сербскахарвацкі алфавіт, а са стратай самастойнасці Чарнагоршчыны ў 1918 годзе была забароненая на дзяржаўным узроўні. Аднак чарнагорцы зберагглі родную мову — сцвярджаючы, што яна больш паэтычная і выяўленчая, чым афіцыйная сербская. І ў Канстытуцыі незалежнай Чарнагоршчыны 2007 года яна атрымала дзяржаўны статус.

Неўканстытучанай жа дзяржаўнай адзнакай краіны — але прапісанай на ўсіх яе сцежках і дарогах, на вадзе і гарах, на будынках і тварах жыхароў — несумнеўна з’яўляецца спакой. Спакой у яго ўсемагчымых варыянтах-адлюстраваннях: адпачынак, ціша, лянота, лайдацтва.

Чарнагоршчына — зямны антонім працы. Яна задуманая і народжаная як край адпачынку. І не толькі геаграфічна, але і ў народным фальклоры, чарнагорскіх прымаўках-«запаветах»: «Ад адпачынку яшчэ ніхто не паміраў», «Калі ўбачыш, што нехта адпачывае, — дапамажы яму», «Чалавек нараджаецца стомленым і жыве, каб адпачываць». Ці нават

такое: «Не працуй — праца забівае». (Не тытунь забівае, аб чым пішуць на цыгарэтных пачках, — кураць тут шмат, і асабліва жанчыны…) У чарнагорскіх салодка-сонечных абдоймах усе спачываюць у паэтычнай лянотнасці: і тутэйшыя распранутыя модніцы, і лагодныя рыбакі, і рахманыя турысты, і расійскія пенсіянеры — бацькі нябедных дзяцей, і нават засмяглыя цыгане — гультаяцца папрасіць міласціну: сядзяць у дрымоце з працягнутай рукою…

Чарнагоршчына падобная да добрага сэрца — сэрца старадаўніх Балканаў. Так выглядаюць ейныя мапы, на якіх краіна — рыхтык паменшаная ў дзясяткі разоў Індыя. І такая ж загадкавая, і легендарная.

Яна — выява паэзіі: з салёным сонцам, аксамітным ветрам, цыбатымі гарамі, плацэнтнымі пляжамі, астравамі-гарадамі-казкамі, бірузовай люстэркавасцю азёр, нерэіднымі ўсмешкамі курортніц, аліўкавым шэптам цыкадаў, незашлакаванымі артэрыямі рэк, шунтамі тунэляў, радзімкамі храмаў, пергаментамі тысячагадовых манастыроў-замкаў, ахрыплым голасам гісторыі…

А яшчэ — з роднымі славянскаму вуху гарадамі й мястэчкамі — як назвамі частак яе даўняга летапісу: Падгорыца, Загора, Дабрата, Дуб, Граб, Бела поле, Пятровічы, Радзевічы…

Словам, мова заўсёды ўсё расстаўляе на свае месцы.

Як карабель назавецца — так і паплыве.

Так і з краінай, калі яна, натуральна, мае сваю мову.

І цяпер з чарнагорскага горада Бар (таго, дзе некалі князь Ваіслаў разбіў візантыйскае войска)

штодня плавае ў італьянскі Бары (па-суседству — на другі бераг Адрыятыкі) мірная аграмадзіна «Montenegrolein».

І ўсё становіцца на кругі свае: Чарнагоршчына — колішняя Рымская Імперыя, Венецыянская…

А цяпер — Еўрапейская.

2009

Дрэва, або Што без кораня — не расце

Віктару Кахнюку

А

…У класе чацвёртым ці пятым атрымаў я двойку. Першую і, спадзяюся, апошнюю ў жыцці. Двойку па мове.

Пачыналася вясна, абуджалася зяленіва, і ў слупок з адушаўлёнымі назоўнікамі я шчодра ўпісаў і бярозу з дубам. А яны, аказваецца, як цвердзіла школьная граматa, прадметы неадушаўлёныя, г. зн. нежывыя.

Аніяк не цяміла мая галава, чаму яно так і чаму назоўнік «труп», наадварот, — адушаўлёны…

Калі не вядома, што з'явілася першым — яйка ці курка, дык у супастаўленні чалавек/дрэва ўсё зразумела. Таму, натуральна, хто ўжо злез з апошняга.

А першымі тое, па-мойму, зрабілі друіды — паэты-жрацы старадаўніх кельтаў. І з тысячагоддзе не дажылі, каб спартызаніць немцаў-нацыстаў, па загадзе якіх выразалі сотні дубоў за вёскай маіх набушаўскіх дзядоў, а разам з тымі нацыстамі дапартызаніць і дрывасекаў развітога сацыялізму, якія збаёдалі не адну прыпяцкую дуброву.

Друіды нашмат болей за нашых настаўнікаў кумекалі і ў пытаннях педагогікі, хоць — па шчырасці — іхнія альма-матары праходзіць не хацелася б: кандыдатаў у друідскую касту чакала ў пагудаселесе выпрабаванне адзінотай (каля дваццаці гадоў жылі і навучаліся яны ў святых пушчах). Затое з маіх мрояў аніяк не можа выблытацца сухаваты белабароды жрэц, які на шосты дзень маладзіка вядзе да аграмаднага вяза двух белых быкоў, завязвае ім рогі і ўзлазіць на вузлаватыя галіны; залатым сярпом — як месяцам — зразае крыважэру-амялу, кладзе ў свой белы хітон; злятае на зямлю і пад спевы суродзічаў тым жа сярпом перацінае быкам гарлякі. Змочаная ў ахвярнай крыві амяла пасля таго станавілася цудадзейнымі лекамі, магла ратаваць нават ад наймоцнай атруты. Толькі ж мне трызніцца іншае: барадаты друід пытлюе той амялой-венікам то немцаў-нацыстаў, то дрывасекаў развітога сацыялізму, то маю настаўніцу мовы, а то і — часцей — мяне самога…

Хрысціянства таксама паўставала на дрэве. Крыж, на якім распялі Збаўцу, асіна, на якой павесіўся Юда…

І ўсё жыццё чалавек — з пакалення ў пакаленне — з дрэвам і ў дрэве: ад матчынай калыбкі да лёсавай труны.

І радавод ягоны — ад каранёў да кроны — таксама выяўляецца ў форме дрэва.

Б

У вёсцы мы патанаем у садах, кустах, лясах, аднак не заўважаем дрэў — як тое, што было, ёсць і будзе. Не вітаем тых, якія не прыносяць пладоў.

Гонім іх (нібыта ў нас абуджаецца цяжкая памяць трыполля, калі далёкія продкі мусілі адваёўваць у лясоў сваю жыццёвую прастору: рэзаць, карчаваць, паліць — і вырошчваць на тым хлеб). Старая суседка, якая адолела за зіму два інсульты, з цяжкасцю даклыпала да майго плота і, заўважыўшы каля яго метровы дубец клёна-самаростка, шчыра-клопатна раіць: «Абламі яго, а то вырасце»…

Мы не заўважаем іх — акрамя, хіба што, некаторых знакавых, памятных. Як тыя два вязы, пасаджаныя каля маёй бацькоўскай хаты яшчэ маім прадзедам. Іх два аграмадныя маякі доўга паказвалі мне дарогу на родны прычал-падворак. Адхаваўшы пад сваім летнім ценем чатыры пакаленні Пашкевічаў і адспяваўшы ім пад акампанемент зімовых завей начныя калыханкі, яны памерлі. Памерлі — як і належыць — знакава і памятна. Бацькі пераехалі жыць да майго брата, падворак асірацеў, і ў бязветраную ноч адзін з вязаў…

«Школьная» мова не дазваляе развесці іх па полавай прыналежнасці, хоць я з маленства атаясамліваў тыя дрэвы і па роду (за што мог бы «схлапатаць» яшчэ адну двойку). Атаясамліваў і дзяліў іх на «яна» і «ён». Яна (вязыня) была больш шацістая, а знізу, паміж ствалом і карэннем, мела глыбокае дупло, у якое я доўга баяўся што-небудзь хаваць… Пазней даведаўся, што ў вязавай сям'і — некалькі дзясяткаў відаў, а ў свеце іх наогул завуць па-рознаму: ільм — ад яшчэ кельцкага «elm», па-латыні ulmus; на славяншчыне яшчэ — і бераст, і карагач, і ільмавік. Але мова чамусьці не развяла дрэвы па полавай прыналежнасці, не падзяліла (як і большасць раслінаў) на пары. Хай бы б, здавалася, кветкі гермафрадыціліся сабе ў песціках ды тычынках… А дрэвы? Ці ўсё ж не мова ў тым вінаватая,

а — закладзеная ў ёй міфалагічная памяць? Мама сполашна забараняла мне, падлетку, садзіць меншыя за мяне дрэвы-«мужчыны» (клён, дуб…), бо — казала — яны забіраюць рост. Тады я не вызначаўся даўжынёй, і — як ні карцела — не парушаў загад.

Мова ж вінаваціць ва ўсім прыроду, у сваё апраўданне прыводзячы зборна-сямейныя супрацьпастаўленні: яна-хвоя — ён-хвойнік; ён-дуб — яна-дуброва; яна-бяроза — ён-беразняк…

…Дык вось, калі набушаўскі падворак асірацеў, у бязветраную ноч вязыня ўпала. Акурат на комін, пасярод даху. І разваліла б сваім шматтонным целам хату, калі б не вяз, які рос на крокаў пятнаццаць бліжэй да сцяны. Ён і прыняў сяброўку на свае стагадовыя рукі ды на развітанне абняў яе — так моцна, што ў самага магутнага раённага крана, калі сіліўся падняць і пакласці вязыню на вуліцу, зламалася страла.

А вяз засох у адзіноце на другую вясну — і яшчэ доўга раскідваў над вёскай свае безлісцёвыя галіны, пакуль знайшліся штукары распілаваць яго ды спусціць на зямлю.

Ані каліва ягонага я не змог ні парэзаць, ні спаліць…

В

У горадзе мы не тонем у садах, кустах ды парках, аднак бачым дрэвы — як тое, чаго не было, няма і не будзе…

Першую сваю кватэру «па чарзе» ў Саюзе пісьменнікаў у 1996 годзе я атрымаў ад бацькі-прэзідэнта. Так, гэта раней ва ўсёй гісторыі СП яго членам жыллё давала дзяржава: ці сталічна-гарадское, ці сібірска-барачнае. А цяпер першы прэзідэнт

Рэспублікі Беларусь распарадзіўся забраць дом, які будаваўся для парламентарыяў, і аддаць яго творчым работнікам. Не толькі распарадзіўся, але і асабіста прымаў яго «здачу». Сам зайшоў праверыць — акурат у мой будучы пад'езд — якасць тынкоўкі ды паклейкі шпалераў. А з ім — і тагачасны міністр культуры з драўляна-памятным прозвішчам Сасноўскі. Міністр у прапагандысцкім запале доўга распавядаў журналістам пра незвычайныя дзівосы ўбачаных ім «творчых» кватэраў: «усё новенькае, усё зіхціць… нават замочкі на паштовых скрынях з ключыкамі…».

Мой родны бацька пасля таго быў перакананы, што паркет на сынавых метрах як мінімум пазалочаны, аднак не бедаваў, убачыўшы звычайную старую планіроўку ды мутнаваты лінолеум. Ані грама, дапіваючы на ўлазінах з сябрамі трохлітровік вясковай самагонкі, не шкадаваў аб тым і я. І быў, натуральна, удзячны ўсім — ад бацькі роднага да бацькі прэзідэнцкага (хоць і ведаў, што дом у аніякіх парламентарыяў не адбіраўся, як потым пацвердзіў тагачасны спікер Мечыслаў Грыб; народным абраннікам узвялі даміну зусім па іншым праекце над Свіслаччу — нашмат бліжэй да цэнтра, чым тая «прэзідэнцкая» ў Малінаўцы). Быў, паўтараюся, удзячны, хоць размова — не аб тым. А — пра дрэвы. Якія аж трашчалі ў колішняй вёсцы Малінаўка і якіх не стала ў новаўзведзеным на тым месцы аднайменным мікраараёне. Зрэзалі старыя сады ды прысады — і каля новых каменных сценаў і цяпер — праз гады — анічога толкам не расце. Збульдозерылі пласт чарназёму, угноены вясковым клопатам і потам, — а на пустым пяску нават кусты не галіняцца. Як і тыя дубцы, якія будаўнікі ці жэсаўцы, дачуўшыся пра прэзідэнцкую праверку,

імпэтна садзілі ў замерзлую зямлю. Перад домам ломам прабівалі дзіркі ды, як аловак завастрыўшы стволік клёніка ці ліпкі, уганялі ў жоўты гравій. А вясной навасёлы дзівіліся, чаму ўраз тыя прысады засохлі. Некаторыя неразумныя апазіцыянеры (і такія прабіліся тады ў кватэрную чаргу па ордэры) зубаскалілі, што дрэўцы кеўкнуліся ад злоснага вока высокага інспектара, але ж мы яшчэ са школы ведаем: тое, што без кораня — не расце…

Не расце ўжо і яблыня-малінаўка над вырытым катлаванам, з якога пачалося будаўніцтва чарговага шматкватэрніка побач. Высільвалася па вясне яшчэ накінуць на сябе хаўтурны вэлюм з квецені — ды так і абвалілася ў кар’ер-дамавіну. У якую я паспеў укінуць свой амаль школьны вершык:

Кар’ера вузкая дамоўка
уаксамічана зімой.
Старая яблыня-вяскоўка
укленчыла перада мной…

Вакол — хрыбты мікрараёна,
выратавальны сонца круг
і госці: хворая варона
ды адзінокі вецер-зух.

А ноччу — сніць каля магілы,
як малады йшчэ гаспадар
на месяца двухзубец-вілы
збірае копы вогкіх хмар, —

нябёсы знічкамі засее
і жменю зорачак-зярнят
малінаўкі мядова-спелай
пасадзіць ля каменных хат.

Сны — снамі, а ў рэчаіснасці бульдозеры дабраліся і да высозных вербаў ды алешын за недалёкай

акружной. А яшчэ нядаўна з іх травеньскіх шатаў да вокнаў маёй малінаўскай кватэркі даносіліся салаўіныя спевы! Аднак не да пацераў… То-бок — не да спеваў, калі дарогу пашыраюць…

Адляцелі салаўі, а за імі і я — на іншую кватэру, крыху большую, цішэйшую ды бліжэйшую да цэнтра. І пакуль «чэсныя» сарокі на сваіх руплівых хвастах разносяць чуткі аб тым, што я пабудаваў пентхаўз у элітным раёне (з гаражом і саўнай) ды з паркетнага кабінета сквапна пазіраю на пасольскія асабнякі, пад маімі лоджыямі на чацвёртым паверсе шыхтом-ланцугом растуць і пераўзыходзяць паверх злева направа: нестары вяз (з падрэзанымі жэсаўскай пілой галінамі), задуменная ліпа, падшыванец ясень, дзве гонкія бярозы, каржакавата-разлапістая акацыя (белая), пенсіянерка-вярба, апатычная сліва, анарэксічная вішня, абрыкос-асілак, два двухпавярховыя букеты бэзу (белы і фіялетава-ружовы) ды дванаццаціметровая елка (каржакаватыя дубцы туі ды язміну не ў лік). Растуць яны сабе хораша ды мяне цешаць. А яшчэ — і некаторых прадстаўнікоў нашага мірнага электарату, якім заманецца то бэзу адламаць, а то — як у вясковым садзе — натрэсці на закусь абрыкосаў: балазе растуць яны, не раўнуючы, з кулак.

А дзякуючы прэзідэнту і ягонаму штодзённаму клопату аб дабрабыце мінчанаў неўзабаве недалёка ад дома з абрыкосам з’явілася новая станцыя метро. І салаўі зноў збіраюцца ў эміграцыю, перад якой паспелі наспяваць мне аб тым, што каля Адміністрацыі прэзідэнта з каштанаў дбайныя зелянгасаўцы зразаюць квецень. Маўляў, дбаюць пра чысціню ходнікаў. Бо напачатку асыпаюцца — куды вецер вее — пялёсткі, а за імі — і каштаны-лімонкі…

Думаю, што гэта — яшчэ адна вылазка ці дрывавікоў-нацыстаў, ці лесасекаў так і не развітага сацыялізму, пра што збіраюся неадкладна напісаць кіраўніку дзяржавы. Ён, колішні вясковец, павінен пашкадаваць пасаджаныя яшчэ ці не пры Машэраве каштаны, з якіх па загадзе ягоных зялёншчыкаў-апрычнікаў робяць гермафрадытаў-кастратаў. Калі ж той ліст не перададуць адрасату альбо паважаны рэспандэнт не пачуе мой клопат — і ім прысніцца сівы друід з вострым сярпом!

Бо хто нішчыць кветкі — не прычакае пладоў.

...Я

Калі ад аднаго з кіраўнікоў «чэснага» Саюза пісьменнікаў пачуў плётку аб маім хатнім кабінеце з выглядам на дыпламатычны корпус, чамусьці ўсплыла згадка пра апеты Адамам Міцкевічам у «Пане Тадэвушу» кабінет майго даўняга аднафамільца пісьменніка і краязнаўцы канца XVIII — пачатку XIX стагоддзяў Дзяніса Пашкевіча, абсталяваны ў жарале паганскага дуба, у якога было нават сваё імя:

Маёй радзімы дрэвы!
Неба мо адкрые
яшчэ мне к вам дарогу.
О сябры старыя,
ці вас тады застану?
Помню, як раслі вы,
а я вакол вас поўзаў
у свой час шчаслівы.
Ці той Баўбліс расце,
старэча дуплаваты,
ў якога ў жарале,
не меншым добрай хаты,

дванаццаць чалавек
за стол сядала ўкола?
Ці ёсць Міндоўгаў гай
ля фарнага касцёла?

(Пераклад Пятра Бітэля)

На жаль, разам з касцёламі і цэрквамі на нашай з Міцкевічам радзіме нішчылі і гаі з пушчамі. А таму ў класе чацвёртым ці пятым атрымаў я двойку. Першую і, спадзяюся, апошнюю ў жыцці. Двойку па мове, калі адушаўлёнымі назваў і дрэвы. Аднак і дагэтуль упарта ўважаю яе сваёй ці не найвышэйшай адзнакай. Прынамсі, у тым не запярэчылі б мне і пракаветныя друіды, і мае набушаўскія дзяды.

І я, супакоены тым, — цьфу-цьфу — стукаю па дрэве…

2010

Гісторыя «Х»

Літаратура крадзе людзей. А таму нельга пісаць пра сябе і знаёмых. І не толькі даносы.

Я зразумеў тое яшчэ са школьнай лавы. Не, не ад настаўніцы літаратуры. Напісаў неяк у раёнку нататку пра калгаснага брыгадзіра. Прыхільную, ухвальную. Выйшла газета, а назаўтра брыгадзір знік. Суседзі казалі, што бедалага на радасцях запіў, але мне яшчэ тады штосьці падазронае падумалася…

Далей — болей. Студэнтам напісаў аповед, а галоўнаму герою «пазычыў» частку свайго знешняга выгляду. Да раніцы ўсё было добра. А пайшоў у душ — у люстэрку сябе не пазнаў: нос пінгвіна, вочы кітайца, замест адгадаваных патлаў — залысіны… Парваў рукапіс — і ў люстэрку зноў сябе пазнаў.

Прайшоў час. Я забыўся на тыя дзівосы. Было шмат публікацый, кніг. Сюжэтаў, як вядома, не так і шмат… З год таму напісаў раман «Гісторыя Х», у аснове якога — уласна пражытае. Найлепш, думаю, атрымалася маленства.

«Гісторыю Х» хутка выдалі кнігай. Парадаваўся, прыхаваў ганарар і — якраз лета было — паехаў адпачыць на бацькаўшчыну: парыбачыць, грыбы пазбіраць. І… заблукаў! Вось тут павінна хата стаяць — няма! Вунь там вёска была — няма нават на карце!

Расхваляваўся я, правілы дарожнага руху парушыў. Даішнік спыніў, ушчувае. Я, як звычайна,

яму сваю кнігу хацеў падпісаць — а ён моршчыцца задаволена і пасведчанне кіроўцы назад аддае.

— А сваё пасведчанне ў вас ёсць? — абнечаканьвае.

— Якое сваё? А гэтае?!

Сам жа гляджу на фотаздымак — і вачам не веру: маё прозвішча — а твар іншы: азызлы, нос пінгвіна…

Выскачыў з машыны, разгарнуў сваю кнігу — і адчуваю, што — як у пясочным гадзінніку! — маё **я** з мяне ў радкі высыпаецца! Нешта высільваюся сказаць — а ўжо там, пад вокладкай, між радкамі… Папера белізной слепіць… Друкарская фарба п’яніць, узбуджае… А каля маёй машыны нехта **не я** завіхаецца, штось натхнёна даішніку балбоча. Затым — маю кнігу падпісвае…

Даішнік прыязна ўсміхаецца, бярэ пад казырок, спешна перагортвае ззаду наперад старонкі і — а-вой! — кнігу зак…

2007

Змест

Раздзел I

СІМЪ ПОБѢДИШИ

Раман

Раздзел II

Літаратурна-мастацкае выданне

Пашкевіч Алесь

Сімъ побѣдиши

Раман, эсэ

Адказны за выпуск *Генадзь Вінярскі*
Рэдактар *Барыс Пятровіч*
Вёрстка *Ларысы Ваўчок*
Карэктура *Алены Спрытніч*
Дызайн вокладкі *Анатоля Лазара* (adliga.com)

Падпісана да друку 6.12.2012. Фармат 84x108 1/32.
Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 13,65. Ул.-выд. арк. 8,36.
Наклад 1000 ас. (1-ы завод — 1–550). Зак. 899.

ПУП «Кнігазбор».
Ліцэнзія № 02330/0003924 ад 08.04.11.
Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.
Тэл./факс (017) 207-62-33, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.
E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка
ў ААТ «Аргбуд».
Ліцэнзія № 02330/0494197 ад 03.04.09.
Вул. Берасцянская, 16, 220034, Мінск.